भावनाविवेकटीका भावकल्पलता

४३२४

अतएव सत्यन्तपर्यायत्वे सतीति प्रतिपाद्यविशेष्यरूपविषयकप्रतीतिजनकव्यापारवत्त्वमुक्तं तदि-
तिविवक्षितत्वात् । तेन अस्त्यत्र वह्निर्धूमो यतो ऽस्तीत्यादौ सामानाधिकरण्याकांक्षादौ [illegible] मात्रावकर्द्द
गाहेवत तस्य सत्ता समर्थिता भवति न वाभिधायतिरिक्तो न शब्दव्यापार इति [illegible] व्यापारान्तर
स्यापि शाब्दव्यापारतोगिकाराद् धूमस्याग्निरिव वह्नेर्दवदहनादौ चैव दिव्याप्ता ... तत्सिद्धौ ॥
यदृशाद्रव चक्षुरिन्द्रिययोस्तु सामानाधिकरण्यं शाब्दबोधे न भवतीति सर्वं ... सम्पूर्ण विवक्षि
तानि तोहत्वो नानाभावाग्निमोभवकादन्यस्यैवदृष्टान्तत्वात्तस्मादयमत्र भिज्ञातिप्रयोगः । दृ
पादयः करोपभावनाप्रतिपादकाः अतएव सत्यन्तपर्यायत्वे सतीति प्रतिपाद्यविशेष्यरू
पविषयकप्रतीतिजनकव्यापारवत्त्वं द्वा सामान्यमत्याग्निमोभावक ... नाग्निरात्वदि
तिवारहः सिंशये यत्र शिंशपा शाखूवदिति वेति तान्त वृक्षशाकस्य यानहि ... रूपं प्रतिपाद्यं त
तावत्प्रतिपादयति शिंशपाशब्दइति साधनविकल्पोहत ... इतिवेतन्न तथाहि तेनापि विशेषितत्वात्तादा
त्म्यतदर्थमात्राभिधानमवसाध्यते विशेषाभिधानस्यान्तरङ्गत्वात् किं तत्वादिपाकुत्तेहेणा ताद्रात्मान
भिरिक्षितोनापि सामानाधिकरण्यं निरूपितमिति मोक्षमेवसिद्धान्तिनआपादितंभवतीति तन्नेदमभि

यतेः किमिदं तदर्थप्रतिपादकत्वं किं तदर्थमात्राभिधायकत्वं किं वा तदर्थोपज्ञापकत्वं किं वा साध्य
त्वे किं वा तदर्थविशेषाभिधायकत्वमिति विकल्पाः कारितयाद्भुषत्वा। सामानाधिकरण्यादिति
प्रथमपक्षे साध्यविपर्ययेण व्याप्यत्वं स्फुटमेवेति न प्रदर्श्यते। द्वितीये त्वेवं योजना। सामानाधि
करण्यात्तादर्थ्यानुमा। द्वितीयस्य शब्दस्य पूर्वशब्दाभिधेयलक्षकत्वमनुमानं तु शब्दं यत्र समानाधि
करणयोः शब्दयोरेकस्य सामान्यरूपप्रतिपत्त्यर्थेन द्वितीयविशेषाभिधानं द्वितीयस्यावश्यमित्यत इति यत्नेन तत्त
दर्थविशेषाभिधानं तदनुमीयत इति भावः। यदि चैवं सति एवकारार्थोपज्ञापकतार्थस्य स्यादङ्गाली
रङ्गनायां दोषः इत्यपि प्रयोगः स्यादिति। न चैवमिष्टं तदिदानीमुक्तेनादर्शोः सहप्रयोगानुपपत्तेरिति। तान्वरु
द्धः शिंशिपाद्यपवरूवैशेष्यार्थोपज्ञापतान्तरशब्दस्यात् शिंशिसिपाव्यक्तेरेवावच्छिन्नत्वानुपपत्तेर्वृक्षत्वस
नुपपत्तः कथं यद्विद्धाप्यारादादिति तदिदमुक्तमभिधेयपरिशापूर्तिया गम्यमानेति रक्षत्वव्याप्येति
पावमेव तद्वियमाधत्तेनन्तु सामानाधिकरण्यं तस्यात्तु शिंशिपाद्यक्तिमात्रोपस्थापकत्वादिति भा
वः। तृतीये त्वेवं योजना। अज्ञातसामानाधिकरण्यात्तादर्थ्यानुमापूर्वशब्दवाच्यप्रतीतिजनकत्वमात्र
मनुमानेनेति नेति अपि च स्वस्य प्रतिपत्तिमात्रं तत् कृतमित्यपेक्षते यत्र पूर्वो ... स्पष्टार्थः सा
मान्यवद्वाचादिति द्विशेषायः शिंशपावाचादिति मित्यनुमीयतां एवं शब्दस्याथोवच्छेदवादिः एवं

॥२॥

रिः प्राप्य त्ति प्रतिपादनाय प्रवृत्तं सामानाधिकरण्यं शशिशिपाद्याभिधानद्वारा जनयत्येव वस्तु
धियमिति सिद्धसाधनमिति भावः तदुक्तं आहरन्ती शिशपा कृतिरिति तत्र प्रकृत्या हि
सद्भिर्भूषित भावनावाच्यवसिद्धिरिति नाम्यां प्रत्यासन्नं पदेन खपुष्पेन ताशशिशपादि
गोचरइति व्याख्यातं तत्तु श्रेष्ठं याजनायदि सामानाधिकरण्यासद्भावनाविशेषाभिधानुमानं न
तद्धि भावनावाचित्वमिति यो यद्विशेषाभिधायकः न सत्तद्वाचकइति व्याप्तेः। स्फुटत्वं दर्शयति
नाहंति। नहि तद्विशेषाभिधानेन्यादिना दर्शितं करोते भावनार्थेनेतसामानाधिकरण्यान्यत्रापि
दिनामपि तदर्थिता स्यात्तदेवतत्तेनेदृत्यादौ कारिकां व्याख्यास्यन्निर्द्धारणममतं करोते
भावनार्थेर्थयत्नयति। इह खपुष्पेति। इह खपुष्पं करोति वाक्ये गगनशशविशानयोरन्वे
तारिति सतिसम्बन्धो व्यतिरेकदृष्टान्ततया सतारिति व्याख्येया शशविषाणाग्रहणं येषां मते सा
वास्यनस्मादीनां अनङ्गीकाराः सन्नतइति स्मृति वाक्याद्वृत्तपंचकस्यापि क्रियेवं तेषां व्यतिरेको दाह
रणाप्रदर्शनार्थानि उदाहरणानां नासायामिति वेतनावगतमस्येनातमायेभ्य खपुष्पादिकार्या हि शश
विषाणादि रोदावस्थेताभावतउक्तिपादकाइतिस्थितं नन्वश्वशशविषाणास्येताभावोयं सप्र

वद्दशांतइतिनदोषः।वियत्तवृत्तित्याशंकापरिहारप्रयोजनामाव्यतिरेकव्याप्तेःश्येष्ठ्युद्यो
तनायप्रथमंतत्उपन्यासः।स्यष्टमेन्यत्।एतानिराकरणपरतयाकारिकाव्याचष्टेतदस्वादि
त्यादिना।हि:साधनमंतरस्यवाक्यस्यार्थस्वप्रतिज्ञातार्थहेतुतांदर्शयति।प्रथमपदस्ये
राकरणायोज्यतेएकाधिकरणतानेकार्थमवधारि-त्यर्थःगमयतितादृशः।सहप्रयोगान्नुपप
त्तेरितितादृशोरितियद्भूतमेकार्थाताहशोरि-त्यर्थः।सामानाधिकरण्यंसमनिव्याहारव्याप्यंतच्चा
व्यतीतद्यावत्तेतइतिहेतोरपृथग्धर्मत्वमितिभावः।ननुवह्नेःशिंशपाशब्दयोर्विकार्थ्यापिसामाना
धिकरण्यंकथमपदार्थमेतन्याशंकापरिहारव्याजेनसमभिव्याहारमन्याहनस्वल्विति।
प या:सामानाधिकरण्यंतयोरेकार्थमितियाप्तोप्यतिवारइत्यर्थः।कथंतर्हितत्रवह्नेश्चेद्
तीतिरतआह।अपिहितिानह्यत्रशंकातंकितेउपमाणांतरेपस्थापितमितिभावः।नन्वेकार्थ्या
भेकथमेकाधिकरण्यं।अधिकरणशब्दस्यात्रविषयपरत्वात्।एकाधिकरण्यंविशि
नष्टितदर्थांतितत्त्वतिपाद्ययोःसामान्यविशेषयोरेकाधिकरण्याद्धावपिसमानाधिकर ।।४।।
णात्तुच्यतेइतिभावः।एवंवास्यहेतोर्विरुद्धतापिफलतीत्याह तदिदमिति।इदमित्यर्थगत

द्य

पचरितमित्यर्थः। द्वितीयपक्षं निराकरोति नीतोऽनुनरवं योऽयं तदर्थेन्नेदानिधाननिमित्तत्वमेकार्थ्यैकविकरण
तानावगमयतीति तच्छब्देन पूर्वश्लोकाभिधेयं तदमरस्येतितदर्थेनेत्यतिप्रत्यर्थयद्दानिधानं विशेषाभिधा
नंतन्निमित्तं यदेकार्थ्ये पूर्वश्लोकाभिहितोऽर्थो द्वितीयश्लोकेन लक्ष्यत इति एकं तु स लंतदेकाधिकरणता
वगमयतीत्यर्थः। कुतइत्यत आह नादृशाः रितानहि गंगा तिरंगगायामिति काश्चित्स्वयंकल्पितिनत
द्वयपक्षधर्मत्वासिद्धत्वमिति भावः। साध्यविकलदृष्टांतइत्याहनखल्विति नशिंशपाशब्देनवृक्ष
तानन्यतोऽनुपपत्त्यनावादिति भावः। कथं नानुपपत्तिर्येदशब्दप्रतिवचनयोर्नैकविषयतात
पाहा अपि विनिश्चकृतंहितयैवदिशापवसादिभिर्भावनावगतिरतेऽत आह नहि दमितावि(नि)षय
साधनमिति अन्यपक्षगतं विपरीतसाधकमित्यर्थः। तृतीयपक्षे चैवं योजना। तदर्थेन्नेदानिधानं मित
मेकाधिकरणतानेकार्थ्यमवगमयतीति काकुरवगमयत्येवेत्यर्थः। अत इत्यत आह। नादृशा रिति
एकार्थेऽधिकरणयोरित्यर्थः। सहप्रयोगतन्तरमात्रं तत्र रतावश्लाणः। अनेनयवयवनतापत्तेरिति
भावः। ननु कथं शिंशपाशब्दो वृक्षत्वं प्रतिपादयेत् किं शिंशपात्वपरत्वादित्यत आह। नखल्विति। शिं
शपादिगोचर इतिप्रसङ्गः। ननु कोऽनुमानस्य दोषः स्यादत आह तदिदमिति। विपर्ययेण साधने

5

सदृशस्यैव विपर्ययो मिथ्यात्वं तेन रूपेण साध्यं साधयतीत्यर्थः। एवं चानवद्यमित्युक्तासिद्धिरिति भा
वः एषु च पक्षेषु तृतीयः प्रथमः प्रथमद्वितीयो द्वितीय इति ज्ञेयः सर्वे व्याख्याता न विधेयनाकिंचनमा
भिरभिधानपक्षः पूर्वमुक्तः चतुर्थे संक्रामति विशेति तत्र एवं न्यायादयुक्त इत्यत्र एवं विशदत्वे लिङ्गं तः प
तिनासर्वे धर्मत्वानुपपन्नत्वप्रवर्तिरातिप्रथमः प्रकृतितया येषां तिङ्प्रत्ययानामुपपत्तेस्तु सं
विज्ञानवृत्तिलीलाभ्यस्तत्वात्। ततो बेनोवाप्ति वेतद एव यन्निष्प्रपदस्वयं यानुपपत्तिं प्रति बानीते
नेति। अथ अन्यापगमविरोधमाहान्तस्याः प्रत्ययार्थत्वेनेति। प्रत्ययमात्रार्थत्वेनान्यापगमाया
समुदायवाचकत्वेन्यापगमविरोध इति भावः। द्वितीयं निराकरोति प्रत्ययस्येति। प्रत्ययो हि स
वित्रानुगमाद्भावनामावमभिधत्ते करोति समानार्थत्वात् एवं चैकेन सामान्यविशेषयोरभि
धानमशक्यमिति भावः। नन्वेवं च धत्वावाप्य भेदे सत्यवस्थं वा वक्रमेदान्यपेक्ष्यत इति गं
थ्यातेन वयचक्ते विरोधनादित्तु भिन्न घपिञ्जदृशादृशनादिति चेन्न तत्रापि शक्तिभेदेन चार ॥५॥
केनेदानीं ममात् सादृश्यकृतं स्वकं वच्चम ॥ तृतीयं विशेषपत्तिरित्याह धमतत्र स्थितिः ।३। ननु कु
केनेदानीं ममात् सादृश्यकृतस्वकं विशेषाभिधानशक्तिर्येषां कु
सुमशब्दः सामान्यवचनोपि

स्तुमविशेषमर्थमभिधत्ते वंपकं कुसुममिति न चात्र कपुंकशब्दो वाच्यं तेन गोनाषष्ठावा विशेष
मावेदयतीति यत्नेतस्माद्यथा कुसुमसन्नेव विशेषदर्ने तेन तथा करोतीति शेवियनोः ॥ ताध
तुसमभिव्याहारेण समभिव्यक्तेरात्तिकं कादिशेषमप्यभिधत्तमर्थमिति कथं न एव यादी
नाभावनाविशेषवचनेनेति आशंकां करोसामानाधिकरण्यस्य विशेषाभिधानसाधनत्वेव्य
भिचारदर्शनेन परिहरति । एवमपि । दर्शनादिति । न पूर्वहेतो दूषणांतरसमुच्चयार्थोपि
शब्दः । भावेभावनाभावे दिधपितिङ्तेकृदंतेपि न यथेः । विशेषाभिधानं सामानाधिकरण्यं प्राप्ने
त्विसमनंतरशंकापरिहार[illegible] स्वाभ्यां परामृष्टकृतदेतुप्रतिपादकपदेनव साध्याकांक्ष
पूरणीयाकारिकार्थं विवृणोति । किं करोतीति । अयमभिसंधिः येन धातुविशेषितआख्याते
भावनाविशेषवचनमाख्यायते तेन धातुस्य विशेषकत्वं करणतया कमित यावांगीक्रियते ना
राइन्पारु । नैनिजंन्यमंन्यादिति । अन्यदितिषनिकरणिका या भावना या भाव्यतामनुवृत्त्ज्ञातारक
मिकेचादिति भावः । ननु अंतारकमेकेचेपि भावनापेक्षितं किंचित्सुषष्ठुखाः दिग्नदि षष्ठ देवेस
न्याहसदृविवेति । अयमाशयः । स्वर्गंघंयाधं निंनदि एषाच्चवतिप्रस्थानुपपत्तेरस्तो दृष्टं धंधा

दः प्रज्ञातदर्थक्रियस्य च पृष्ठावसीयते तस्य च एष्टार्थक्रियामात्रपरत्वेवति सतोपि सुखवदिच्छ
विवक्षेति तदेतदाह धात्वर्थमात्राजिज्ञासनादिति। द्वितीयं निराकरोति। तथावेति। धात्वर्थ
मात्रस्य जिज्ञासनात्तस्यैव भाव्यत्वे भाव्याभावेन करणभावेनापि अस्तु तत्र तु भावा
परपर्यायाभावनानेति भावनापेक्षितं च करणं धात्वर्थ एव तस्यैव भाव्यत्वोपगीकारे करण
भावे तत्र भावनाकरणस्य चान्यस्याप्रतीतेर्नास्ति भावनेति भावः। एवं विवक्षित प्रयोग
यादिते भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वदर्शनायनिगमयति अत इति। इहेति। प्रकृतोदाहरणादावुत्तरदृष्टे
तेन वाक्येनात्र एवमेव न मा स्यतइति भावः। तदि यच्छन्तशब्दभावनमित्यर्थः। करोतेरि
तिसमानार्थेनाभिमतमाख्यातपदे लक्ष्यते। ननु यदि नत्र धात्वर्थः करणतां कमेतां वा प्रतिपद्य
ते कथं तर्हि किं करोति। पक्ष्यामि तरं पचतीति किं करोतीति हि भाव्यविशेषविषयकः प्रश्नो न
क्रियाविशेषविषयकः एवं पचतीत्यत्रापि भाव्यविशेष एव प्रत्युत्तरणीयः तथा च निर्दृश्य।। द्वि
यं ति पचतीति पाकं करोतीति म कथं भाव्याभावाद्भावनाभावः न च भाव्याभावेपि करण
स्याभावान्न भावः करणस्य कोष्ठोपादानादिभिन्नस्य च ओकत एवात गवत्यादितिमाम

शंकां परिहर्तुं विधिमपि प्रत्ययेनोपात्तकर्तृतोदाहरणं दर्शयति का क्रिया पाक इतीति। अयं भाव
साध्यो हि क्रियाव्याकाराभिधायकः क्रिङ्वति कस्त्रियासिद्धव्याकाराभिधायि यथा करोति
ति क्रियाव्याकाराभिधायी क्रियाकरणं कारङ्न्पादिव्यसिद्धव्याकाराभिधायीतन्न का क्रिये
ति प्रश्नो यथा सिद्धव्याकारविवक्षायां क्रियाविशेषणमात्रपरो न तु साध्यविशेषपरः का कि
साध्यसाधिवेतितत्रा साध्यव्याकारविवक्षायामपि किं करोतीति प्रश्नः साध्यरूपा क्रिया विशे
षपरः एवं तु रूपमवतानरपवतीति। अत स्तिङन्तयोरपर्ययेंशाब्दयोः सुबंतसमानमेव प्र
तिपदनं नामः क्रियावा क्रियावकृतुस्तु विशेषा। अतीनन्या वाविशेषविषयकोवप्रश्नः
यत्नाभावनावर्तते ... यामि ... तएवकुर्यान्यर्थः सामान्यं पचाया यथेस्तु विशेष इति प्रती
वन्नाः। यथसाथनिदर्शनं तु प्रत्ययप्रतिपादितकर्त्रांक्षिप्ताधिश्रयणादि क्रियांतरापदेय
पाकस्य पर्यवसितकर्मत्वं प्रतिपादयितुमिति ग्रंथयोजना। का क्रिया पाक इति न भा
वनाविशेषनिमित्तमेकाधिकरण्यमुक्तं भावनायाश्च परामर्शो यात राद्धेनेति दुःदनसिध
नादिन्यर्थः ननु प्रत्ययेनोपात्तामविषतीन्याशंक्याह हेतुमाह। धमवथेति। पत्रः सद्बुमवथी

विधानाद्वर्थः। एवं च स्तोको संदात्तेति निष्कर्षः। आपरिहृता भवति तथा हि कुत्समशब्दः कुत्समार्थे विध
मानं बोधयन्न स्तोकं पचतीत्यन्वये कर्मत्वविशेषणतेति तत्र विशेषस्य वाच्यत्वाभावात्कथं विशेष्यते तेन विशेषणानि ध
नासिद्धिः ननु च पाचकाभावे नि क्रियाविशेषविषयके प्रश्ने तेन धात्वर्थप्रयुक्तिरनन्विधेयवचनतापत्ति
कि ति धात्वर्थेन क्रियात्वेन स्तोकं सामानाधिकरण्यं न विषयतीत्याशंकते। गम्यमानेति। गम्यमानत्वं तद्व्य
क्ते तद्वचेतत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अन्यत्वात्वेन परिहरन्नव्याप्तिवारमायादयति नेत्यादिना। तिङन्ते छपि
ख्यातुनाभावन्नोक्त्वा प्रसंगादित्यर्थः। विशेषणके तु प्राधान्यादिति। अयं भावः क्रियाविशेषणविषयके यत्र
ष्टस्य क्रियाविशेषणत्वान्तरणीयः न व तिङन्ते धात्वर्थ एव क्रिया तस्य क्रियाविशेषणत्वान्न च वाचकाभावः
तिङ एव वाचकत्वाभावात् प्रत्ययार्थस्य च प्रधान्यात् तिङन्ते छतस्यात्र निधेयत्वमिति इदमपि साम्येन परिहरति नेदा
पीति। तद्विशेषणस्य क्रियाविशेषणस्यादित्यर्थः। तृतीयार्थत्वादिति क्रियाविशेषणस्य तृतीयार्थत्वादित्यर्थः।
सन्निधानेन प्राधान्यमिति। अविशिष्टप्राधान्यमित्यर्थः। अयं भावः। क्रियाविशेषणविषयः प्रश्न इति तं निर्वि
नैवकत्रादिवाचकस्यापि तिङ क्रियाविशेषणवचनत्वमंगीकृत्य तस्य प्राधान्यमभ्युपेत तेनापि क्रियाविशेष ॥७॥
विषयकः प्रश्नन धात्वर्थः क्रियाविशेषणमिति उपपन्नाधाराभ्युपगमकत्वेंगीकृते क्रियाया एव धात्वर्थत्वात्

तन्वंनेनचभावितत्स्यैवाभिधानोपक्रमयाथैतेनसमर्थप्राधान्यमितिनवैवंवक्तुमुचितं।तत्रनस्यप
गमानत्वायद्वागम्यमानापेक्षामित्यादेरियंव्याख्या।का क्रियापाकइत्यत्रनभावनानिमित्तमेकाधि
करं एवंक्रम:।किंनिमित्तंतदितितुगम्यमानधात्वर्थापेक्षमेवनतत्त्वकाक्रियेत्यत्रकरोतिनाभा
वनोपात्ताकिंतुप्रकृत्यन्तरप्रयोगोवनयाधात्वर्थसामान्यंभवतिकोधात्वर्थ:पाकइत्येवयथाप्रतीतोप्रश्न
प्रतिवचनयोर्निर्द्धार्याविति नतर्हिप्रतीतिबलेननत्वाख्यातेस्थितासिद्धत्वइत्याहनेतियमारायःकिं
कार्यकर्त्रीदेवदत्तइतिपृष्टेपाककर्तृत्वरूपकार्येक्येनेतिप्रतीतेःकार्यद्वारकर्तृविशेषनिमित्तस्यैवैकाधि
करंण्यस्यप्रतीतत्वेनभावनाकिंवदन्त्यापीतिननुकमेकर्तुःप्रतीतावपिविनाक्रियांपाकमेकर्तृत्वाभि
वोद्गाक्रियात्मकतयाकारकान्वयस्यक्रियायाएवप्राधान्यात्सिवतिङन्तेषांविधीयतइतिशंकतेप्राधान्या
दितिपरिहरतिनेतियदिकर्तृविशेषबोधकेनापिक्रियाविशेषोविधीयतेप्राधान्यात्तर्हिधात्वर्थेन
एनकर्तानकर्मेत्यापीक्रियाप्राधान्येनापेक्षतेइतिपाकइतिपवतिनापिसिवप्रसङ्गवशाद्विधीयताम्
तिताच्यर्थे।तन्नवृत्तोतितत्त्वरूपास्त्रस्वरूपोभावनारूपइत्यर्थः।अर्थःप्रयोजनंसाध्यंयस्यतिविग्रहोधात्व
र्थेकरणत्वपक्षेक्रमेवपक्षेवतज्ञानोस्यभावनास्वरूपस्यार्थेप्रयोजनवादित्यर्थः।नन्वयंकल्पना

नुक्तेति भावः एवं परास्मिमतनिराकरणमेव स्वपक्षसाधनमित्याशयेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे अन्यदितियत
त्नैन्मतदुष्टं ज्ञातम्भावप्रवृत्तिनिमित्तं विदो वैयाकरणा इति प्रतिपादयिष्यते इति संबंधः इति किं मिश्रा
प्रक्षिते सकलधात्वर्थानुयायि तत्सामान्यं धात्वर्थसामान्यं नाम अस्मन्मतं करोतेरर्थो नान्यत्र धातु
नां वनमिति याज्यं ग्रन्थे लिंगवत्पत्तं जलिप्रथममुदाहृतितथाचोक्तमिति सम्मतिग्रंथानि
दव्याख्यानः ॥२॥ अथ मतमिति शिष्टकार्यार्थोनुपपन्न नह्यनेन किंचिद्विशिष्टान्यमिमतं पूर्वे
न विरुद्धं वा किंचित्प्रतिपाद्यते तस्माद्दुष्ट एवेति चेत् ॥ अपरेत्ववतारयंति युक्तं न
निजं न्यायमन्यदिति तत्रैव शाब्दिकः प्रष्टव्यो जायते किंकरोत्यर्थात्मकं क्रियासामान्यविशेषाणां वा
कादीनां वा वकानूपवचयादीनं गीकरोषि न वा नाद्यः क्रियाविशेषवचनाः पचादय इति भाष्य
ग्रंथविरोधात् आद्ये त्वघनं क्रियाजवकिं विज्ञनयतीति व्याहतं क्रियायाः कर्मत्वाव्याप्तेरड
नयनीवान क्रियेति वक्तव्यं किं विज्ञनयतीति तद्देवभावना भाव्यं न विष्यतीति न भाव्या भावा
वनासिद्धिरित्याक्षिपति अन्य इति धात्वर्थे इत्यत्र तेन नानुक्रिय एव स्वरूपं सर्वेकारत्नात्रैवितव्यं तथाहि ॥८॥
क्रियायाः कर्तव्यापत्ते पियथा भावना घा क्रियाः कर्तृभावे पिदर्शनं तथा धनना द्याः कर्मा

वपि न विष्यति। अस्ति वा समुद्रोल्लावप्रसिद्धिः। धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरवि-
वक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया। अतो नावश्यं कर्मोदरकर्त्तव्यायन भावनासिद्धिर्नवेद्विंध्या
शांक्याहा। सिवर्त्तेति। तेनेति धात्वर्थः। अयमाशयः किं कर्मैकत्वं परिज्ञायते आहोस्विद्बहुत्वा
पदिश्यते। नाद्यः परिज्ञायते यावत्सकलं सप्तलोकात्। न द्वितीयः। अकर्मकेऽचाभिमतासु सर्ववृत्तेः कर्म
सम्भवात्तथा हि नदी वहतीति वहतेर्गत्यर्थवृत्तिः ग्रामादिदेशान्तरस्य कर्मता स्यात्। न दि
गन्तव्यस्य पुनर्देशान्तरं प्राप्नोति। नीरमिति वधात्वर्थेनैव कर्मोपात्तेः प्राणान् धत्त इति व्याख्यानात्
पाथो विषयेति। पश्यति न शराख्यां कर्म विना निवहतीति अविवक्षायां तु तस्य शव कर्मसद्भाव इति कर्तृत्वं
वपिक्रियेच्य तदपि परिज्ञायमात्रमेव जानतां ताम्। अपि दमेवोत्तरं सर्ववृत्तेति। किं विनाऽऽदादिते वादि
वातेन धात्वर्थेन जवनादिनाकारान्तरेऽप्रकल्पते तेन घटादाकारस्य जन्यत्वं मृदादाकारस्य
जनकत्वं न हि घटो भवतीत्यस्यायमर्थो यो यं भवतीति येनासिद्धकर्तृतास्यात् किं तु यो यं भवति
स निष्पन्नव्यापारविषयतां प्रतिपद्यते स तच्छब्दव्यपदेश्य इति कथमन्यथा भवतामपि वा

पदेशाच्चास्य सूत्रस्य शाकटं वयेति। यदि शाकटकोनुवातेव्यायदि वातव्यानशाकटकः चाविनीव
संज्ञामाश्रित्यास्य पदेशइति। तेनेति वदन्नध्यात्वर्थस्य करणतया व्यापारीतरावेशं सूचयतीति
सर्वमनवद्यं। परिहरति तत्रेति। भावनामात्र इति षधः। तदेव वदन्तिनतदतिरिक्तमानशब्दी
रति श्लोकस्य स्पष्टार्थः। पूर्वोक्तं व्याचष्टे भाव्येति। भाव्यः। ननु यः किं विद्धार्थेन स्तुषादिर्नुन्यते तदपेक्षा
मेव धात्वर्थस्य भावनायां चेननराकरोते भावना पदापः कर्तुं यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ भावनायां
भ्ववरूपाश्रयतीयर्थात्। नहि चिरविनष्टेन यागेन स्वर्गः साध्यपितुं शक्यः। ततश्च स्वर्गः यागादिति शाद
तिरिक्तव्यापारजन्यः समनन्तर पूर्वेद्युरसति यागे जायमानत्वाद्यागवदित्यनुमानाद्भावनासि
द्धिरित्याशंकां निराकरणपरतया व्याचष्टे एवं चेति। समनन्तरं स्तुषादिजनयन्नाराद्दृ
पिनत्वं यागएव स्वर्गोदिजनयिष्यति किं भावनायाः नत्वनुमानेन भावनासिद्धिरत्येत्यारं
क्यह्यनुपपन्नस्येति। पूर्वपक्षस्योक्तानुवादः। एवं कोसिद्धान्त्याशंकामनुवदति एवं वेदिति। ॥८॥
त्यहेतीत्यपि वेवेदिति पूर्वपक्षानुवादः। व्यापाररूपव्याधात्वर्थस्य नेष्यमिति। सिद्धान्त्याशंका
इति यदि मन्यते इति पूर्वपक्षोक्ततः सिद्धान्त्याशंका परामर्श इति ज्ञेयं। कश्चिदेवं वेत्याध

ईनीत्याः स्वमंते पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकपाठांतरं वर्णयंति। आशंकां परिहरंव्यापारापरिज्ञाने व्या
पाररूपत्वस्याभावयेस्य गतस्यज्ञानाद्व्यापारत्वदर्शनं पृच्छति। सइति। वक्तव्यइतिलक्षणं दार
निशेषः स्वयमेवलक्षणमाशंक्य परिहरति। यद्वेत्यादिना। ननु किमत्र व्यापारमात्रस्य लक्ष
णं पृष्टं किं पाकस्वर्गमध्यस्य व्यापारविशेषस्य नाद्यः ब्रह्महिंसावाक्येनव्यापारव्याप्तेः वीरि
धंसापिसमिहितएवेतिवक्तव्यतद्वियागावच्छिन्नस्वर्गजनकव्यापारे व्याप्तेः। न हि स्वर्गो
मुमुक्षोः समिहितइति स्मात् समीहितवासमीहितवेविधिनिषेधगम्यत्वव्यवस्थितेः ए
वावगतेत्वान नवेवंकाम्यमात्रस्कमेति मुमुक्षदधिकारनिषेधात्स्वर्गादेस्तदवस्थमे
वासमिहितत्वमितिवाच्यं ऐहिकामुष्मिकभोगविरक्तस्य वैराग्यनिबंधनप्राप्तप्रिवृत्त्यनु
वादकत्वात्तस्य निषेधस्याप्रमाणत्वानुपपत्तेः न वै वैरागतः प्राप्तनिवृत्त्यनुपादकत्वाद्यज्ञोतेस्व
र्गकामइत्यस्याप्यनुवादत्वापत्तेः पचेरागतः प्राप्तावपि साधनरागतःप्रवृत्त्यभावादि
त्यास्तामेतत् न द्वितीयः अथपरिस्पंदरूपत्वस्यरूपत्वानुपपत्तेः। न हि स्वर्गयागयामध्य
कस्यचिदपरिस्पंदरूपदृष्टा वाप्रतो चैवं रूपे वेपस्तेदुषणागमनिकाव्यापारोवक्तव्य इत्याक।

र्थ्यं यदि सद्व्यान्ति प्रकृते व्यापारविशेषणत्वेनान्वयादि विना सामान्यात्वेन तदुक्तं यमपि नो
पपद्यत इति धर्मभेदस्य स्वरूपादव्यावृत्तिसिद्ध्यर्थे साध्यस्य भावत्वप्रत्यक्ते साध्यस्वरूपमेव पक्ष
त्वेनानुपसंहृतरूपत्वे सतीव स्तव्यं भावत्वप्रत्यक्ते ब्राह्महिंसादिव्यापारेति व्याप्तिस्तर्हि स
मीहितमितावत्प्रत्यक्ते सुपत्वेन नानुगुणाकृपूरगं धिति व्याप्तिस्तदर्थं साध्यस्य भावत्व इति
पूर्वविशेषपादद्वयं वोक्तं यद्यकत्वेनानुपसंहृतस्वरूपत्वेना हिंसमीहितजनकतापक्ष
यावदनुवृत्तः यदि वक्तायोत्पत्ति यावदनुवृत्तेनैतहि एकत्वेनानुपसंहृतरूपत्वमिति परस्य
स्याहृतरसं च वस्यात्तदर्थे धर्मभेद इति धर्मिणात्मनः स्थिरता दृष्टा स्यापि फलोत्पत्ति
त्ति यावदनुवृत्तिरिति भावः ननु वैविधस्य भावनाशब्दाभिलप्यत्वे किं कारणमुक्तं तत्त
तद्व्यपदेशयति तस्य भावनापर्यायस्य जननस्यापत्तया तथा भावनाशब्देन व्यपदेश्यत्वमित्यर्थः
भावनानुकूलो हि भावनमिति व्यपदिश्यत इति भावः ननु धात्वर्थोपि तथेति किमिति नोच्यत ॥
इति चेन्न एवं सति किमति व्याप्तिरापद्येत भावना पञ्चापि वा अव्यापारयोर्भावाभावानादेः प्र ॥१०॥
कृतव्यापारत्वसम्बन्धो यास्याप्रकृतत्वाद्व्यापारत्वाद्वाति वाच्यं भावनात्वेन द्वितीयः अव्यापारत्वा

भावात् व्यापारत्वेपि स्वर्गोपायत्वस्य समर्पणं मन्त्रादेरन्य व्यापारजन्यस्यावदनुवर्त्तेरित्यतदन्निसं

धानपायात्। समितं यशः प्रच्यनिजनयन्नपियागोनस्वर्गसाधयस्तर्गजन्मयावदनुवर्त्तेरित्यतदन्निसंधा

येमांविध्वंसनातिवर्त्तनइत्यक्तवान्। इमामिति स्वर्गजननानुकूलव्यवच्छेदस्याभिप्रायः। तस्यापूर्वद्वाराफलयो

वदनस्थानांगीकारादितिभावः। व्यापारसामान्यलक्षणमनुमाष्य दूषणमाह। अर्थेतिततश्चाव्यापारबाध

यथैस्यासमञ्जसस्या। तदितिभावः। अस्याप्यागमविरोधोपिस्यादितिभावः अस्यैदमानेतानस्यंदमाने

साधनेकर्त्तयेषांतानितथाक्ता निजानातीतिशब्दः। रातइत्यत्रापियोऽयमास्तेशतइत्यस्यहमानसाधन

युयजेतेजानातीत्यात्मकस्यैकं युयतियाजना॥४॥ अन्यथाव्यापारलक्षणमनुवदतिआत्मेतिनिनुक

यमनोहरूपविधयभावः। क्रियाआमूकतेको व्यापारस्तंभावनामाहेति व्यापारवान्त्वादेनभावनात्व

विधिराहोस्विद्भावनानुवादेनात्मकस्यैकव्यापारत्वविधिः। नाद्यः लक्षणस्यसर्वत्रविधेयत्वादनुवादत्वानु

पपत्तेः। नहियापृथ्वीवीसागंधवतीतिनवतिपृथिव्याः एवमेवज्ञातत्वेनलक्षणाकथनेवेयथार्थोद्यातायो

गंधवतीसापृथ्वीविधेयोद्देश्य विधयभावः। नद्वितीये परीयानिवेवकुशक्यतेकिवव्यापारलक्षणेपृष्टे

तदनभिधायैवकथमिदं भावनातारात्म्याभिधानं कछेनशोभते। यथापिभावनानाम्यमेवाभि

मतंतथापिसंकल्पात्मकया। मानवयवात्मकदेकइतिकथंनवना स्यात्। नद्वितीयः। भावनायाएवा

सिद्धावई नुवादयोगात् तस्मात् सिद्धवेवागतं भावनाविवेककारैरन्येणापीति यत्किंचिदेतदि
ति। तदेतदनभिधानतन्त्रगवन्मेड नमिश्रयरस्यववनमि-प्रपेक्षणीयं। तथा हि। आत्मकरे
भि-य स्पनाय मथौ यदात्मा कर्त्तीय स्यादिति। किंतु आत्मा कर्त्ता येनेति करणं यथेनि क्रिया भनः क
र्तेति न व्यापारान्तरेण करोते स्त्व विकरेशकृता व्याख्यानात्। एवं च आत्मकर्तृकः प्रयत्नो भवति ना
न्यः सेवकव्यः स्वव मिति। स्फ पत्नु ह्यामाणाइं धा विशेषः तदेवायमुद्देश्यविधेयभावः। यत्रात्मकर्त्रै
क्यं द्विरूपं तत्र व्यापारत्वं विधीयते आत्मकर्तृकव्यापारमाहेति। तादृशो व्यापारस्तु द्विरूपः तत्र भाव
नात्वं विधीयते व्यापारे भावनामथाहेति। एवं च न किंचिदनुपपन्नम्। प्रयत्नवाचकधात्वर्थव्यतिरिक्तस
र्वधात्वर्थानां व्यापारवत्त्वं वादव्यापारात्मकार्थाद्धात्वर्थस्य तस्या उपपादितत्वात्। एतदेव व्याचष्टे आमा
यादिना। सर्वेषु रूपेषु यादिनात स्यप्र-पद्म सिद्धतया मुवाद्यद्वयोग्यता दर्शयति ना स्यूतैति। तो का
सि साध्यमनुभावकात्स्वं आमपदं न च स्कपरं किंतु जीवपरामिति दर्शयति औदासीन्यतिति तत्स्वरू ॥११॥
पमनुभावयति। प्रयत्नादिति लोकव्यवहारं तामाकुतयति। अन्यदिति धात्वर्थातिरिक्तमाह। अन्य
यस्यांतेसदइति दृष्टव्यापारइयस्यांतेवस एव तिङि ये। एवं चेव योजनायः एवोक्तः स व्यापा

योयंव्यापारः स एव भावनेति। एवं ति सिद्धांतिपक्षमनूद्य तन्निराकरणतया कारिकायास्तृतीयचरणं व्या
चष्टे कर्तेतर इति। निमित्तसप्तमी कर्तेतरार्थे माख्यातेन प्रयुज्येतेत्यर्थः। कर्तैव स्यैवाभावादिति भावः। का
रिकायाश्चतुर्थं चरणं व्याचष्टे नचेत्यादिना स्पष्टार्थः। प्रयत्नस्यैव व्यापारत्वे सिद्धांतहानिरपि स्या
दित्याह। अपि वेति। चकार एवशब्दार्थः। तस्य शब्दस्य चावर्तितत्वे याऽतदयमन्वयः। तस्य प्रयत्नस्य धात्वगोचर
त्वे इति पर्येतचा तस्य धात्वगोचरस्य सर्वत्र कमेतैव स्यादकरणे तितत्स्वस्वगस्य भावनाभावत्वं न
स्यादिति सिद्धांतहानिरिति भावः। नद्वितीयः प्रयत्नान्निषेधं न धात्वर्थे करताकः स्वस्वगीर्थः स्यादित्याशं
क्यं निराकरोति न परइति। अनुपपन्नादि। बाधितत्वादित्यर्थः। ननुमास्तां नित्ये नैमित्तिके च प्रयत्नांतरेन हितत्र धात्वर्थो
तिरिक्तं भावनामंगीकुर्मेह्यत्र अनुकाम्येश्च गोदःफलं तातत्वकरत्वेन धात्वर्थस्य फलं यावद्धविष्यत्यन्यः प्रयत्नइत्या
शंक्याह करणाभिमतेपीति। करणशब्दो भावप्रधानः करणत्वाभिमतेन तु वस्तुतः करणत इति। असौन परइत्यनुषंगः
अनुपपत्तिर्बाधस्य समानत्वादित्यर्थः। पुरुषप्रयत्नाहीत्यादि समस्तश्लोकं तं कारिका व्याख्यानं व्याख्यातप्रायं न परइ
त्यादिकं कारिकांशं आशंकांतरनिराकरणपरतया व्याचष्टे। अपवेष्टीति। अस्मिन्व्याख्याने पिशब्दस्तत्वर्थः पर
इत्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः। तदयमर्थः। योपि परस्माद् पूर्वो मा सतु न प्रयत्नो न च करेवे व्यापारत्वं भावत्वं तत आह। करोतिरासा

२ कर्त्तव्याभिमतइति। व्याख्यानेन स्पष्टं। व्यापारैक्यदृढंमाहात्म्यथीतेन स्मिन्सिद्धे न करोति सा भावनाधिक
१ वस्त्रीख्यः स्वरणान्निमते न्यूपेयतेन रंण्णातद्विशेषान्निधायितया धात्वर्थातिरिक्ता भावना सिद्धिरिति किम
वद्यसंक्रान्तुप्रसक्तं येन्यूपसंहरति इत्येवमिति। धातनन्तु मा स्तु धात्वर्थातिरिक्ता भावना मा न स्तु करोति सा
मानाधिकरण्यावगताधात्वर्थगत एवावस्थाविशेषः स्यात् प्रतिपादी भावना न विद्यतीति सिद्धमाख्या
तगम्यत्वं भावनायाः येकदेशिमतमनूद्य निराकरोति। कर्मण इति। भावो भावना भावाद्देशो भावनांशे
कर्मधात्वर्थः तत्स्थाय मध्ये कर्मसंबंधिने भावनाप्रतियोगिने भेदेकल्पावधितया फलजनकयाकारतया ब्रूया
दिति कर्मैव विकल्पफलजनकत्वाकारेणाख्यातमनोऽर्थमितिभाकः यथा रूपी समवसिताश्चक्षुषा बाधितं ज्ञानं
न यत्तदेव वस्तुः अग्नाग्रूपतया भिन्नमिति परास्ते संधि विवरणाति धात्वर्थहीति कर्मेति द्वितीयोते षद्ये स्वरूप
मात्रेणेति न किंचिवल्कनं यतो यद्दिवर्किं बीजजनकतया फलादित्तिपाकद्व्याद्दावपि किंचिज्जनकताकारः प्रतीयते
आख्यातापसंहारमाख्यातसमभिव्याहारः भावना मता कर्तृभावनानुकूलव्यापारत्वेनार्थः एतदेव वर्त्तमाना ॥१२॥
नेदमुदाहरणयम्पचयतितथाहीति अत्रापि कर्मेति छेदस्यान्यधिश्रयणाद्युपक्रमौदनपाके यावद्भवति द्रूप
किंकरोतीति पृष्टः पचतीति प्रत्युत्तरयति न जात आदनापि स्थाल्यधिश्रयणाद्यनुकूलतत एवमवसीयते प

छजनकव्याकार एवाख्यातार्थ इति। ननु किमसकृदन्यस्त एवाख्यातो भवति सकृदन्यस्तो वा नाद्यः
तथानभ्युपगमात् द्वितीयः फलानुजनने प्याख्यातप्रयोगात्। किंच। अधिश्रितायामपि स्थाल्यां
अतीतेपि तण्डुलागतो कृतश्चिकारणात्सेजात एवोदने पचेपचतिपचतीप्रसक्तप्रयोगान्नास्य फल
पर्यन्तव्याकारवाचितेति प्रतीमहत्यासंकां परिहरति। अत एतेन तेनेति। अयंभावः। नहि सहसैवोदनो
भवति किन्तु विक्लेदनविशेषान्मायं सहसा सञ्जायते तेषु विक्लेदेषु पच फल पर्यन्तवाच्यमितिन पूर्वो
पस्थापनपञ्चतत्त्वप्रतीतस्य पाकव्यमानस्याख्यातस्य प्रतिक्लोजायमाने विक्लेदरूपफलपर्यन्तवाचि
मितिन पूर्वोक्तदोषइतिप्रतियादितं प्रकृतप्रमेयं निगमयति तदिदमिति। इदं कर्म फलावधि
सद्भावनायां व्यवसीयत इति योजना। अवसीयते आख्यातादिति विशेषः। परस्यापकर्तन निगमयति
नीतिनं विदस्त्वकपो कल्पितेन शास्त्रसिद्धमित्यारांक्याह फलेत्यादिकावेति। इत्येतेन स्वोक्तप्रमे
यमनुद्यतयापते नयथा किं विद्रवतीतिभाष्य व्याख्या दर्शितमित्यत्र। अथेतः सूत्रसंगतिमथाह एव
मिति। भेदश्यस्यापि तदर्शितमिदूष्यन पेगः। अर्थः कर्मेशाद्याद्इतिसूत्रे कर्मेशाद्यानामेवभाव
थेवमतमाह तमातेन्भावः। अनियतान्तरसंभवमिमथ्यादान्तेवेति संमतियंथमेकावत्तं

स्वेष्टसिद्धिमाहुः तत्रेति किं न्यायतःयेनेनाप्येवं विकृते पराधिमेधिङ्कुर्वयेन तत्र राद्धेऽधिवल्गतीति इतियोव
दृष्ट्यादिनातस्य मते यह फलेषु कर्मसु कर्षप्रवृत्तेतन्त्वयः। कृतोऽप्रवृत्तिरित्याशंक्य कर्मवि
शेषणव्याजेन हेतुमाहानिरूपितेति। ननिरूपितफलपर्यन्तेः। परिमाणान्तरोऽयं षामितियुक्तः। अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यां फलदर्शनेन किञ्चायमुक्तेयानवत्स्वर्गादिङ्गुंशाक्यमित्याशयः। दृष्टार्थेषु वा कथं
यत प्रवृत्तिरित्याशंक्य चत्वारः फलेषु कामनायां नविरामो कल्प्यते इति कामिनेनेत्यस्तबयति कृपं खन
यकेतत्र स्थितदृष्टतरस्वरसतरप्रतिबंधशंकयानवृत्तेनयत्र अथापत्रप्रवृत्तिरितिऊनोच्यते सि
तप्रवृत्तेः पुरुषः कोवा उरस्त्वाच्च फलपर्यन्तकालकलापरिज्ञानहितिहेतुर्वनोक्तेत्य्य मानशपःअन्वथेगतं
फलपर्यन्तयं वत्प्रयत्नेनप्रातिपाद्यतेतदाक्रियतापिकालेन फलपर्यन्तवाकारायेषां प्रमाणान्तरसि
द्धत्वतावदाव्रत्तेः पाकैः फलं जविथतीति पुक्ता प्रवृत्तिर्यत्नेत्तुं प्रमाणान्तरेणानावधृतं फलं कालं परिमा
णंतथावृत्तिसुहाम्वरपिफलादर्शनेऽप्यवान्तरक्रियाप्रवृत्तेर्गतिनियोगवशादेव प्रवृत्तिः स्यादित्याशं ॥१३॥
क्य न नियोगो वा प्रयत्नानिष्टं तत्प्रवृत्तेयेदित्याशयेन परिहरतिनहिनि फलोपतानृष्टि बाणमा
दत्तं प्रवेतिनिफलोपि प्रवृत्तेरितिभावः। तथा वा प्रवृत्तौ न विरतिः स्यादित्याह। प्रवृत्तौ वेति। साकेत

नास्त्वादिति। परिहरति नेति यावत्फलोद्देशं यागाभ्यासः शास्त्रार्थस्तस्मिन्कृते फलोत्पत्तिः फलोत्पत्त्याव
कृतसाफल्यार्थेनेति। अन्योन्याश्रयस्यापेः। अत्रेदं वक्तव्यं कथं धात्वर्थमात्रक्रियावादिना भावनावादिना वा यदो
षपरिहर्तुं शक्यः तेनापि धात्वर्थस्य भावनायां वा फलसाधनत्वेष्टत एव यास्मिय एव बाधात्मा हरतीय
बीजस्वकीयमुक्ततरत्तदेवपरस्यापि भिन्नविषयतीति समः समाधिः। तस्माद्युक्तो नायोः समो दोष इति न्यायापा
तइति तदेतदनूद्य गृहीतपरानिसर्पिद्दुषणमभिधापयन्नयथाहि। यदा धात्वर्थो भावना वाख्यातपदार्थस्तदा तद
नुष्ठानमेव विधिर्बोधयति न फलपर्यन्ततामपेक्षत इति अतोनवप्रवृत्तिः कुतस्तरामविरतिः कुतस्तमा
मन्योन्याश्रयः यदा फलपर्यन्तमेव धात्वर्थमाख्यातो वदति तदा तथाविधस्यैवानुष्ठेयत्वात्सर्वनिपूर्वदो
षाणामुत्थितिरिति किं च धात्वर्थो भावनानभिन्नयस्मदिष्टं तथेद्भावनावादिभ्यामपि द्विन्नः समीहितं अपि त्वय
दि धात्वर्थोवृत्तस्यैव भावनानन्तद्दातकूराणि काम्यानामवकाशा यतत इति निअपि भाषां वृत्तं प्रमुज्यते नहि तथा यदुक्तं
तिभाष्यकारो वदति किन्तु न भायतते प्रद्युम्निसंधायाहत्यक्तमिति। अतो न धात्वर्थो भिभाग्यसन्नाभाल्या
वनेति यत्तद्दूषणमेव घातिपादयाभिदइति। आह पूर्वकृतेति॥ ७॥ किं च भावनार्थोपि षण्णपपदार्थोनूचन्ताविति स
त्रेणायं नामपदार्थस्याख्यातपदार्थीयवदद्यार्थस्येति पादितं तत्किं धात्वर्थस्य साध्यत्वापरपर्यायं

१४

क्रियाच मन्त्रकपन्प तदर्थत्वेन किंवाधात्वर्थकरणावरुद्धायामपि भावनायाम साधितस्य धात्वर्थस्य
करणत्वायोगाद्धात्वर्थे सिद्धपोथाक्षिप्त भावनार्थत्वेनाद्यस्यास्ये धनुपपत्त्युपथोरिति। अथमर्थः धा
त्वर्थस्य यायार्थे वा यत्नं तु सकाचवाच्यरात्कोऽइप्युक्तेन क्रियेत इति। तया चोद्यार्थः क्रियातात्मकं डजि
विध्यते कृत इत्यपलितेहीति यस्मान्न घतीयते इति नत्राप्रवृत्या योजननति याग्यानुपपत्तिरेव क्रियाद्य
यबाधिकेति नाव नत्वपवतीति हेतुमुक्त्वादेवं तरमाह संबध इति प्रसंबद्धार्थो निर्मिय प्रकृतिप्रत्यया
स्मम मन्त्रिव्याहारस्तु पपत्तिप्रसंगादपि न तद्वाच्यक्तिपद इति एतदर्थत्वेनेव कारिकां व्याचष्टे यथा वि
त्यादिना नुपपत्तेरंतेन। ७ कार्थेः चित्स्मरणादीकृत्स्यारा काम्मुखापाद्यकल्पगतपन्नस्मारणान परिहर
ति। करणत्वादिन्यादिनाऽवति पादेनार्थवादे तेन।। ८ ।। नद्वितीयइत्याहापि चेति। धात्वर्थकरणिका
यां भावनायां यथा लोके न करणांतरं संव्यध्यते तथा विदि पि न संव्यध्यत इत्याशयेन लोकिको दाह
रणं इयं। यस्मिन्नपि यत्सदेव वनबृत्तिपाके न शंकाप्रेक्षा पाके काष्ठैरिति तद्वाय मथैक न जीवस माग मा।। १४।।
न्वयः का ष्टानां अन्य रोधादि तिपाठक्रम बाधेनार्थः क्रमो निर्दिष्टो न चवा सूपाकव इत्यनन्यत्वान
कापेक्षयाजन्पत्तिरिष्टनिकपदो पातेन याकेन रोधादेश्यथेन नापि धात्वर्थे नियंत्रकपावा

तु कारके हि न कारकान्तरापेक्षे क्रियायां तु तथा न च करणान्तरतो ध्रुवार्थः क्रिया येन करतांप
न्वितः स्यादित्यर्थः ननु पाककरणिकायामेव भावनायामिति कर्तृव्यापाररूपणकाष्ठानाम
न्वयान्न विरुध्यतीति शङ्कां निराकरोति करणस्य शाब्दादिति करणशक्तिः तृतीयावदिति
तेनेति कर्तव्यतया काष्ठसंबंध इति भावः व्रीहियवयोः कागतिरिति चेत् यावत्सैवेति भू
मः इत्यस्य कथं भावनाग्रहणं च शब्दः समुच्चिनोति द्वितीयेप्येवं योजना भावेनापि ध्रुवार्थेऽस्मा
थ्य इति शेषः काष्ठैरित्यन्वयेनाकृतत्वात्क्रियावात्तदा हि काष्ठैः पाकमित्यन्वयः स्यान्न
यायमुपपन्नः करणत्वेनैव केमथ्येनापि पाकस्य क्रियावैकारकान्वयायोगात् न न्वथाहि
म्नया क्रियया संबंध इति चेत्तत्राह अन्यराध्यदिति यत्राश्रितया क्रियया संबंधः सोन्यथा
ययास्रदाथ्यामिति अर्थं च काष्ठैः पचतीति संबंधे विरोधात्परनामान्यपद्वेति करणस्य का
ष्ठरूपस्य वशान्न समुच्चितायाः क्रियायाश्च वशाद्द्वितीयेत्ववणादिति परतया कारि
कां व्याचष्टे न तावदित्यादिना व्यपदेशाद्दंतेनात्र संबंधाभाव इत्यंतं प्रथमवर्णकम्।
अथोक्तिस्न्यादि द्वितीयवर्णकपरमिति विवेकः॥५॥ प्रत्ययवाच्यभावार्थे व्यति रि

त्भावनाख्यप्रयोजकव्यापारांगीकारे यमपरोदोषइत्याह । विलिङ्घंतीति । ननु विधि
ध्येति पचेति तिङ्भिन्नावच्छेमोरा श्लोकथमनेदं प्रतिपाद्यते इत्याशंक्य व्याचष्टे । अपिचेत्यादि
नास्यादतेन विधिर्नेति प्रत्यभिधानादित्यनुषंगः । लोकसिद्धार्थेनेदानस्यादित्यर्थः । इदा
मिह विचारणीये कथं लिङादिपव्यो विधिरिति भावार्थे चेत्स्वपि तत्रापि नेदः प्रतिपादयिष्यते
क्यतइति काश्मानि पचेति देवदत्तादयः पचंतीति वत्प्रत्यवन्नपि गौणमुख्य विवक्षयापि
नेदः कथं निराकर्तुं शक्यत इति वा । यापि यमाशंका कर्तृनेदादिति सापि देवदत्तः पचं
तीत्यत्र व्यक्तिचरितार्था श्रयत्नेत्राधस्ति व्यापारनेद इति चेत्किं तेन दंडवारितः पचतीति तदुक्तं प
चंती देवदत्ताइति घटं पचते । सिद्धसाधनत्वात्तत्र [illegible] स्थूनरविशेषपादकनयं कांडेतांडवि
तं स्यात्तमुखस्निप्रायंतद्धिति चेत्तन विधिर्देः पचितस्मानाथुवेछुख्यस्यात्यंत नाविसवाता । क्त
पचत्येन्नमायतनचरूपामुख्यः कर्तृनेदः ततः कृत्वं पचतीति देवदत्तः पचतीत्यनयोर्व्यक्तिवाए
किंचत्रपरिनेदोनस्यात् देत्येनननकर्तृदनेदएवाद्धि घूताष्टेउकव्यापारस्लेदसाधनेयद्धिकर्तृनेद
रवपक्षस्ताहिं धर्मो सिद्धः आगमविरोधश्च केनवाध्यते किंच मनुमीयमानो व्यापारस्ले दः किं

। । । । । । स्वा

प्रकृतोप्यन्यथैवानुमीयते नाद्यः पचिक्रियायाः कार्थेव स्य सिद्धांते वांगीकारात् न द्वितीयपवार्थस्य दनो
पि-यात्मन हि सिद्धां प्रकृतोता पार्थ ने दमिच्छति किं च कर्मेन्दनया पारन्ने दाग्नि धनन साध्ये द्व
विशेषणं नस्तकर्तैव विकल्पानां हेतोः का का दोष प्रापाद्यते संदिग्धासिद्धत्वमिति चेन्न तर्हि
धूमानुमानेनापि तत्राधं पक्षद्वयं वक्तुं शक्यत एव किमत्र कारिकाधूमो हेतुस्तालवेति यद्याद्यः
स हि पर्वते प्रकारिणं संचार्यमाण इति सिध्यत्पाद्य तातो सिद्धिः अथ तात्तोस्तदा महानसतिसपुवासि
द्धो विनित्यार्थकारिकसन्नारई तितस्मादसत्तद्वायंयंथ पक्षापद्दिनि केचित्तु अन्य पुनरवं वर्णयंति
अयमिह पूर्वपक्षिलोपिसंधिः न तावशालि पर्वतिमानार्थोपकाद्यटइत्याहे अकेदापतीतः नवाप
यवविन्नागएव च्छेदः छिन्नं विनक्तावयवमिन्यनयोरपि न्ने दात्कृतदकसंबंधकृतात्यवयवविभा
गः छेदः तत्रैव प्रयोगात् अवयवविन्नागलत्ता ए छेदस्यैव पाकत्वे परमाणुष्वपाका सन्नवस्तसंगा
ततेजः संयोगमात्रस्यैव पाकशब्दार्थत्वेन श्यामादिनिवृंगिकारात्र अधिश्रयणाद्दोपाकशब्दस्प्रती
इत्यनोपचारिकत्वात् तत्वनु च्छिदिपच्योः समानार्थत्व व्यवहाराद्विच्छिद्यंति पचंती च यत्रेदान
स्यात् मन्यते विच्छिद्यंति पचंतीन्यत्र निर्न्नार्थेनापद्यते तथा हि सम समवेताक्रियासकर्तृते च्छेदकि

यायास्तंडुलसमवेतत्वाशक्तिर्द्वयाकर्मकतयाकर्मत्वेन तंडुलानामनन्वितत्वासिद्धं कर्तृत्वे पचस्त
कः प यथापि यत्तंडुलानां विक्लित्तिरिति महाजनाः प्रकाराणां विक्लित्यर्थत्वापि सकर्मकयानुवेदप्रा
प्तिमपिकर्तृत्वमपदार्थवशाद्दुर्द्धतेन कर्मत्वयोग्यत्वेन बाध्यते कर्मत्वमेव किमिति न बाध्यत इ
ति चेत्स्यादेवं यदि विक्लित्यानुकूलाभिमुख्यापारस्य देवदत्तो स्थाल्यादिगतं नैवं तस्मात्पचरुसन्नश्र
स्यात्तः कथमन्यदस्मिदस्मत्कर्तारमते देवदत्तादेरिति यत्कार्थेन्नेदइ तिते वक्तुमर्थे थी
तिरिक्ता स्यात्तवाच्यक्रियावाचिना विक्लेदनेन रूकुर्वे तितंडुलानूपाके नकुर्वे तितंडुलानामिति
विक्लियंतिइवतियुनयारथेनिब्रातः कथं नेकार्थ्यामितितन्नतत्त्वेनार्थभेदस्यादिति मुक्तमेवं
रुं। नन्नेत्तोरश्रैरूवक्लावनारव्यातेनाभिधियतेत यावाल्लिप्तः कत्तीप्रतियत एवं तथापि विक्लि
यंती यत्र्यानियमेव तंडुलानिषेव न्नावनातेयावतंडुला एवालिप्यंत इति ब्रूमः न थाहि विक्लिद्यंती यत्र मि
यमेन तंडुला एव कर्तृत्वेन प्रतीयते न देवदत्त स्थालीतुल्लाकाष्ठादयः न हि विक्लियंति देवदत्ता
दय इति प्रतीतिद्वयोरोस्तः। संति देवदत्ताः पचंति तंडुलाः पचंति स्थालिपचति तुल्ली पचति का
ष्ठानि पचंतीति। तस्माद्देवनैव्यात्प्रतीयमानाकर्तृभेदाद्देवतानुपपद्यमानाद्विक्लिदेवा

॥१६॥

पारविशेषाभिधानं कल्प्यामइति चोदयति। कर्तृनिर्देशेनेति न वानुमानमिदं येन स्वव्योक्तदो
षः अर्थापत्तेरेवांगीकारात् न स्यावस्तुसंबंधेन पक्षत्वान्नियतकर्तृचेलक्षणं कर्तृनिर्द
मेवोपपादयन्ति तथा हि नितंडुलाः कस्मीरइति नियतत्वे देवदत्ता यदन्यादिशब्देन स्वाव्याप्त्युप
दानादनियतत्वं दर्शयेति अर्थापत्तेरप्यर्थेवोपपत्तिसिद्धा निमित्तेन दर्शयं भावनत्या पूर्वा हि
मेवान्तरनयायोजयेन् एवेति किं पुनरिति न वानि तिवइंनेचमाह। अस्माकं पे सकर्म
काधातवस्तत्र कर्मोपसर्जनेन वा क्रियायाः साधनं नियतो वकर्तोपकर्मकेषु वशुणान
याऽपूरार्थे तया धातुनाभिधीयमानव्यापार एवेति नियमः। नवतत्र सर्वा रव्याते तु कर
न्यथानुमाना सर्वा रव्यात यद्दानि सकर्मकाणीति किं कर्तृयैव विवक्षितेयदं न्यथानुपपत्त्या
धातोर्व्यापारविशेषाभिधानं कल्प्यतइति। प्रथममाशंकते यदि तितदाहि विक्लियं
तीति विक्लेदं क्रवीति न्यथे स्यान्तथा चान्यथैवार्थापत्तेः सिद्धिरिति न विक्लिद्यंति पचतीम
नयोरर्थभेदः स्यात्। द्वितीयमाशंक्यते निराकरणपरतया तत्राद्भिरप वातारयति अथेति
अधात्वेन च कर्तृव्यापारोक्तेराख्यातेन कर्तृव्यापारार्थे इत्येतद्दर्शतेन सर्वेषामप्याख्याता

नामतदर्थित्वानुमानं स्यादिति भावः। सर्वत्रानुमानं तु धारेच्छव्यापारेरिति बहुवचनेन
सूचयतीति सर्वमनवद्यमिति ॥१०॥ विच्छिद्यंतीत्यत्र प्रत्ययानर्थक्यपरिहारं शंकते
फलेति विच्छिद्यंतीत्यत्र यद्यपि विच्छेदनं कर्तुः स्कन्धादरसंवरणादिरूपो धात्वर्थो व्या
पारो धात्ववाच्य एव तथापि थोदनादौ फले साध्ये यो यं विच्छेदकरणको व्यापारस्तं प्रत्यया
भिधास्यतीति न प्रत्ययानर्थक्यमित्यर्थः। ननु यो ग्यान्यनवनाब्दकर्तृज्ञाज्ञावनाद्यमिति
भावः परिहरति नेतदिति। अस्कन्धात्वर्थो व्यापारो धातुवाच्यस्स्कन्धादरसंवरणादि
रूपस्य पतत्खड्गगदादिकपादशेपितुं शक्यत्वात् विच्छेदकरणकस्य प्रत्ययवाच्यत्वे ओदना
दिकं साधनांनुपपत्तिर्बाधित एवेति पुनः प्रत्ययानर्थक्यं तदवस्थमेवेति तात्पर्यार्थो
कारितुस्पष्टार्थानि ननु विच्छिद्यंतीति तंडुलादेव देवदत्तस्यार्थमिति यदा विच्छेदस्य व्यवहितं फ
लं देवदत्तस्याशादिविवक्षितं तदा तस्यैव विच्छेदकरणकस्त्वभावनाव्यापारोऽनन्यवसिद्धिः ॥१२॥
स्तमेवप्रत्युपायावच्छिद्यंतीत्याशंकां परिहरति यापीति व्यवहितफले प्रतिकर्मधर्म्यइष्टयि
दु यत्पक्वा छिद्यायोग्यान्यवतीत्यर्थः। सर्वाचौदनस्याहारस्य स्वाहितसाधनतयोपादानं भा

स्तिवत्तत्र सर्वशास्त्रेषु यथा आहारो मैथुनं निद्रा सेव्यमाना विवर्द्धते इत्यादौ तदयमर्थः। यो
पि व्यवहितेष्व फलेषु न घ्नादिषु साध्येषु दृश्यते ओदनं सर्वा च क्रियोपारः सोपि प्राचीन वि
च्छेद लक्षणा धात्वर्थेन भावनायोन भवतीति तत्र विशेषणत्व व्याजेन हेतुमाह प्रयत्नोत्तर
तिस्तु वं च नायं तंडुलव्यापारानो न विक्लित्त्यं तां प्रत्यर्थस्यादिति भावः। किं च भवता किं कु
र्वति भावयतीप्रत्ययार्थवाचक वित्यंगीक्रियते तदतिरिक्त धात्वर्थस्य प्रायः। प्रत्ययार्थवा
भावात् न वाच्य करोति भावयत्यर्थ इत्याह धात्वर्थो न रतिस्त्वेत प्रत्ययान र्थे वचनं रव स्य मेव
ति भावः। अयं च स्पष्टः पाठः समाभिप्रकृतानुगुणा व्याख्यातः। व्याख्यातृणां तु पाठांतरा
ण्युदाहरतां व्याचक्षाणानां रागाभिप्रायं न विमृशः। न हि सर्वादिशब्द प्रकृतानुपयोगात् प्रपश्यंतः
यद प्रस्ते पाठ पाठांतराणि कृतवंतः पंडिताः ॥१॥ इतस्त्व न क्रियाभावप्रत्ययार्थ इत्याह कर्म
णीति नो द्विषणांतर द्योतनार्थः। तदयोगतः कर्माव्ययाभावादित्यर्थः तदभाव इति भावनाभा
व इत्यर्थ इदमिदं वक्तव्यं कथमिव क्रियायाः कर्मत्वय व्याप्यतावदं तु एवं वा द्विकर्म
केषु धात्वत्सु क्रियार्थे त्वं वदतु पर्यनुयोगस्य सरमान स्यात्। किं च कर्मणा करोत्यर्थस्य बाधितं

देशकालाद्यन्याकरणात्पृथग्हेतुके कर्मेस्य पूर्वोक्तं तत्क्रियामपेक्ष्य समाप्ताः कथमिव तद्देशकालाद्या-
श्रयान् अथ यत्र करणार्थप्रतीतिस्तत्र शब्दतः वस्तु कर्मसंबंध इति विवक्षिते तत्र न क्रियाकरणकर्मेत्याद्य-
वगतावाद् अथ यत्र साध्यरूपकरणार्थः वगमस्तत्र शब्दः कर्मसंबंध इति विवक्षा तदपि न साध्य-
करणार्थे इत्यत्रैवव्याप्तिवारणात् अथ यत्राख्यातपदे करणार्थावगमः तत्र शब्दः कर्मसंबंध इति विवादे
तत्र न करणतीत्यत्रैवव्याप्तिवारणात् न ह्यासिपदे कर्मसंबंधास्ति अथ यदाख्यातपदे करणार्थावगमव-
गमयतीति तत्कर्मप्रतिपादकत्वात् स ममिव्याहृतमिति विवक्षा तत्र न नैवंतिष्ठन् न्याख्याय षट्कर्मसुवर्त्त-
रः करोति करोमि तिन वाग्मिकरणार्थप्रतीतिवादिकर्मभावमंगीकरोति न्यर्थोऽस्य कर्मणो गीकाराद्
सर्वत्र तथा कल्पनात् तस्मात् न कारिकार्थः सम्यगिवानव्याख्याता तथाहि विक्लिद्यतीत्यादावाख्यात-
करणार्थः कर्मव्याख्याव्यावर्त्तते इति वक्तव्ये करोति वा कर्मत्वाभावनप्रथाभाव इति प्रतिपाद्य इति
किं केन संगतं अथैवमुच्यते। विक्लिद्यंतीत्यादौ करणार्थो भावप्रतीमः कुतः कर्मयोगाविरहे ॥१८॥
इति ततः करोतेः सकर्मकत्वं कोऽपपद्यते न च करणार्थस्य सकर्मकत्वे करोति सकर्मक-
त्वं हेतुः न हि करोतेः सकर्मकत्वेति तदर्थायततेव षष्ठिप्रत्ययप्रतीयमानः सकर्मकत्वमवलंब्य

नन्वपि चान्याभावान्नावस्थायोगस्य च नेनेपोनरुक्त्यानेदं संमतः। किं च स्वार्थसाधने विनियोगिक्रियेने
पूर्वपक्षी कथमिव स्वार्थ्यवाच्यां क्रियां निराकुर्यात् द्विधा हि बाणोपहारं न्यायः। परास्फपगतकथनेनु स्वम
मते परिहारं न चरत्याम इति। आयो वा तेन तावदर्कर्म कैक क्रियावाचित्वात्ता नवप्रसंगः न ह्यस्माकं करोत्यर्था
त्मिकैव क्रिया येनावश्यकर्मसमभिव्याहारापेक्षा स्यात् करोत्यर्थस्य कर्मणा विनानुपपन्नत्वादिति वाच्य
स्वथोत्मिका तु सा विचित्रस्वभावा काचित्सकर्मिकैव यथा विक्रिया घाका चित्सकर्मकैव यथा गमना
द्याका विद्धिकर्मिका यथा पाकाद्या काचिदन्तर्नीतकर्मिका यथा जीवनाद्या काचिदकर्मिकैव स्प
सगसंनिधानाहितकर्मापि [illegible] यथा नवतिनायान्वादियोगाद्वितशक्तिरिति तेन नतवैवायं दे
षान नममतिनवाक्रियात्वे नेव सर्वत्र कर्मवेश्वानुमानं मानस्यप्रत्यक्षबाधादिति न पर्यनुयोगस्य समा
नतीनयथ्यश्यवः आख्यातपदवाकारापन्नकरोत्यर्थस्थितजन्यधीजनकत्वे आख्यातप्रत्यय
कश्यायस्यावश्यं आख्यातपदवाकारापन्नेकरूपतिवेदेवेकमेवाकारवेदकेशब्दसमभिव्याहारा
पेक्षाह नवानुमितेश्चसमभिव्याहाराभिद्धसाधनं मानसप्रत्यक्षबाधन्नहि करोतीत्यत्
रपाककर्मकारावेदकशब्दसमभिव्याहारापेक्षाजायतेतथाविलिधंतीत्यास्ख्यातस्रवणे [illegible] योगइतियोगा
त्याकोक्षानिबंधश्चाकांक्षानिवर्तनोभिवर्तमानः करोत्यर्थतामपिनिवर्तयतीतिानचव्याख्यानमनुपपत्तिःकरोतिश

दृष्टं न करो[illegible]स्येति तन्त्रयं[illegible] याश्वैर्नान्तार्थोऽस्येवानुवादात् तन्नयेयो न कुर्व तत्र अथर्थो नातिरेकोऽतः अतिरिक्तक्रियानिषेधे
त्तः उत्तरं पक्षे याकारं स्तेदाप्रव एवं न तन्त्रामबाणप्रहारन्यायः तन्मते तु विवक्षोपात्तस्वमतेऽर्थप्राप्तसाध
नयोस्तु धावादिति सर्वसम्यक् । तथा हीत्यादिः संसर्ग इति इत्यन्तो ग्रन्थो दृष्टान्तार्थः यथात्र वर्माकादाल दृष्टान्तेन संबंधः
तया विवक्षितेत्यत्रापि नोदनमिति संबंध इति भावः ननु यजेतेत्यादौ नायं दोषो भावाद्विवक्षितं तेन मन्त्रयभावः वि
वक्षितायां सत्यामपि संबंधसमर्थविवक्षाभावात् न हि करोत्यर्थलिङ्यावयोर्व्याख्यमानत्याख्यातेनास्य पृष्ठा वर्तमान पि
तु कारकविवक्षया भावानुदिव ह्लेतुः संबंधहेतुरिति शंकते यदीति विवक्षितेनेदं कारकविवक्षितेत्यर्थः । एवमिति सं
बंधरूपेण दृष्टान्तरिति परामृशति कथं तावदर्थविवक्षया भावस्याशंकयोरप्यनन्तुपपत्तिक्षिप्रमाणयति तथा हीत्यादिना मध्ये धर्थ
साधनावगाहि न्यायेतिभव यथोत्तमकक्रियावारकाश्रयाः इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे नियोगवक्रमेणीति नियोगापूर्वपर्या
यविधिविषया भवायनत्वप्रत्ययार्थे भावनाकर्मणीत्यर्थः । अयं भावः । अस्मत्तावत्तु लडादिषु भावना पिक्रिया का
र्मकृयालिङ्गादौ तु विधिनिबंधस्वर्गकामादेर्विवारकमेव मवसीयते तेन चैतत्र विवक्षितविशेषोऽन्यत्रा ॥२५॥
योग्यधिसंदृश्यते तन्नान्विनूक्षितविशेषाभावोऽवसीयत इति शब्दशक्तिरेवात्रिशरणमिति परिहरति
तत्रेति चास्यार्थः । वार्तवातोमात्रं सिद्धं न तु किमपदीत्यर्थः । आयं भावनेन सूत्रः पाणिनेः प्रयत्न उप

न्यतेप्रयाक्रियाविशेषापेक्षमेवकारकं विलक्षिविधमनमितिनचाख्यातस्थनकरोत्यर्थेनकरोत्यर्थो
भवर्थः शब्दीतरोपिप्रतिपादितः करोत्यर्थो लेवत्येवधूत्वर्थः नचाख्यातान्प्रतीयमानोयतते चलतीत्या
दिवदकेमर्केः प्रतीयतेयेनविरुद्ध्यलावंस्रपपादः तत्तस्मादेवकारणात्नप्रत्ययार्थः क्रियेतिप्रशीन
इतिपुनः कारिकायोजितेतिशब्दशक्तिमात्रशरणतामपिनिराकरोति एवंसतीतिशब्दशक्तिमात्रशरणा
चेस्तनीसर्थः कारकाणामपिवैशेषः तत्रस्तं अवेदिकार्थकाशानीत्यर्थे सुपर्थः ततश्च पुनः कारिका
जिता प्रत्ययार्थसाधनेपिविशेष्ययस्यासौ इषापायायोज्यते आपिचेतिस्पष्टार्थः इदमत्रवक्तव्यं किमयंद्वि
तीयादृतीयादिसाधारणीकिंवास्त्यसाधारणेतेविशेषइतिचेद्विदेवदत्तेनपाकः पाकाङ्गैः पाकःस्थाल्यांपाक
इतिकारकविन्यस्तरयोगेतितंडुलान्पाकइतिनाद्वितीयाश्रूयते अतः प्रत्ययार्थकरणाभावयेनामुपे
त्यः करणाश्रवणेविलौकिकश्रवणेपिनद्वितीयाविषयतीतिचेत्नतत्रापिक्रियतइत्यक्रियाविवक्षायांव्यवहारेति
नियाकारस्थेवकर्मवात्द्वितीयानुपपत्तेः व्यवहारेवाक्यस्थवाच्यस्थैवानुपपत्तेः अस्तितुवेतीपरः प्रथम
पुरुषेप्रयुज्यमानोघस्मीतिस्मस्यास्तीत्यव्याहारेवातस्याप्यकर्मकिवादेवद्वितीयाप्रयोगानुपपत्तेरि

तियच्छिं विदेतन्नन्नुयवस्योदनकामो गच्छतियामकामोदोयिपयः कामो यावेतेथें काम इत्यादोऽभव पूर्वक
मेण्येव कामप्रदश्रयोग्यत्वेत्रस्येयार्थेकर्मणायव्येवकामइं शाष्टादस्येवकर्मसंबंधइति दृष्टांतवानावश्येकेतेश्र
स्येवितापरिहरतिनेति। अंतेसाद्धादसंबंधमादित्येवहेतुविदेदेणयघोतकं पचस्योदनं गच्छतियामेवोश्चिपयोया
वेतेथेमितिसाद्धासंबंधोचित्तव्यास्तितिततःशाष्ट्रांतरेणापिकर्मसंबंधकरणेन। किंविदुष्टयतित्रयजुदुष्टवि
शेषणत्वेनधिनासाद्धासंबंधमनावात्मकर्मसंबंधो वृत्तुवाक्येइत्यर्थः। उपजीव्यानायादितिनावः। नन्वोद
नंपचस्योदनोयपचतीतिउनयथापिकर्मनिर्दिशादर्शनाद्यजतावपिस्वर्गायेयजतेतिसाक्षात्कर्मसंबंधोउपजी
व्यस्तितिशाष्टायमेवानकर्माविधतेयेनस्वर्गःनरेणकर्मसंबंधकरणेनदोषइत्याशयेनशंकतेस्वर्गायेतिनं
चतुर्थ्याद्वितीययेवनियमनकर्माविधतेयेनस्वर्गःकर्मेतिकर्मसंबंधःस्यात्। नानुस्येयपचतिर्दृश्यतेनंके इत्यावृ
योदनस्येवकर्मत्वेपिचतुर्थ्यानिर्देशनतस्याःकर्मण्यपिचारादितिपरिहरति। अकर्मेति। स्वर्ग
स्येतिशेषः। नस्वस्मात्ः प्रयोगेनानावहेतुत्वेनोक्तयेनात्र नवताप्रयोजनेनयोगः॥२०॥
प्रदर्श्यते इत्याह। अकर्मकत्वेतिनचेत्रस्येस्वर्गस्य कर्मत्वेतव किंचिन्नस्यादित्यतआह न

नन्वत्र स्वर्गस्य कर्मनैव किं न स्यादित्यत आहाकर्मेति । व्यतिरिक्तवस्तुर्थियोगेन कर्मतावेद
नायान्नमितिनाकः अथवोदनायपवतीत्यत्र यमपि नसाक्षात्कर्मसंबंधः पचतीत्यत्र यत्क्रियाकिमित्य
पेक्षायाञ्जायते तस्य रूपासमाहि संबंधः साक्षात्संबंधः न वा सापेक्षाद्वितीयोविनान्यत्र
शाब्दांतरेणापूर्यते तत्रवनूर्थ्यैवं कामपूर्वदेवरूपजीव्यापारस्थित्वतित्यपजीव्यामा
वेन कर्मसंबंधस्तमेत्याशयेनाह अकर्मेति । ननु सूत्रे मे पचतिरूपयेस्तुकेइतिप्रयो
गवआदेवास्तिकराति अर्थकर्मेतितिपतीमूनथाहितसूयेस्तेते आदनं नुक्तयेपचत्याद्नं
मितिहितत्रवाक्यस्तुताध्याहृतकर्मव्याख्यासंपद्यते एवं च धात्वाः सकर्मकस्यानकर्मीप
सायाञ्ओदनमित्येनेन निरासपिन्यात्म्यातप्रतिपादितभावनायाम्भाव्यापेक्षितयासमी
हितकर्मणा एवना व्यवधानतत्त्वाभिन्नेत्किसंबंधमानकथंनकर्मतोप्रतिपाद्येतेकथंवा
चतुर्थीकर्मता व्यतिरेकतिकथं च कर्मीभावस्त्वावनीनावइत्याशंक्याह स्वर्गायेतिनाथं
नियमोयज्ञावनाकर्मेवतुर्थ्यानिचत्तइति धात्वर्थसंबंधवदेकवस्यापि संभाव्यमानत्वादि
चतुर्थ्यर्थः

अपि नाऽन्वयं प्रदर्शयति अयं भावः। यजेतेति धात्वाख्यातसमुच्चये न याग एवाभिधीयत
इति वक्तव्यं। यागभावने अभिधीयते इति भावाख्यातत्वात्तस्मात् यागसंबंधस्यापि संभवाद्ध
ब्रूयात् कर्मैकवाक्ये येन चतुर्थी कर्मेत्याकारा वैदिके तियजेतेत्यस्यैव दर्शयेकनमिति अ
न्यथा स्वर्गीययाग इत्यनयोः संबंध एव न स्यात् सिद्धसंबंधस्य साध्यसंबंधाधीनत्वात् साध्य
स्य हारत्वात् तदुपहृतकर्मयावेदनस्य वश्यमुपायमानत्वात् ॥ ॥१२॥ ॥तदेवं कर्मेत्या
ग्राहावात्करार्थत्वाच्चानम कर्मके न्मोधात्व न्यः परेषामाख्यातानां प्रतिपाद्यते षां करा
न्यथा यथैक मेयोगमापाद्यतितद्व्याथ्यमिति इदमिह वक्तव्यं। किं भावयति भवत्या
ध्यवो ... थ्याथ्यमापाद्यते किं वा भावयति भवतीत्यनयो ... तपदयोः किं वा भावयते
... भवतीत्याख्यातपदकस्य किं भावयतीत्यतो नैवेति पदस्याख्यातस्य यस्यैति नाभ
मवीरथैः प्रतीयते भवतीत्यत्र ... सिद्धेन तपानापायो गात् न द्वितीयः भावयतीत्यत्र भाव ॥२०॥
नानुरक्तकरार्थैः प्रतीयते भवतीत्यत्र भवनानुरक्त इति तद्व्याथैयानुपपत्तेः अथ मतं भावय
तीत्यत्र भावनानुरक्तकरोरार्थैः स्यात् भावनानुकूल भावनान्तरवत्तीतिः स्यात् तन्नैव मसि

घटं भावयतीति घटभवनानुकूलस्यैव स्यैव भावनस्य प्रतीतेः तस्मादत्र प्रत्ययमनुवादमंगी
कृत्य भवनानुकूलभवनमात्रमेव भावयति प्रत्ययार्थमिति स्वीकर्तव्यं तन्मात्रमेव च भवति प्रात्र
पि प्रतीयत इति तेन भवतेरुत्पन्नो णिच् भवनप्रयोजकमभिधत्ते तत्र च सर्वत्रापि तेन भावना
प्रतीयते भवती प्रत्ययस्तु केवलं व्याख्यानादेव भावनाप्रतीतो धात्वर्थस्याति रिच्यमानयान्वयार्थ
त्वानुपपत्तेः। अत एव न द्वितीयः न च तु थः उपपत्तेः न तु भावयति धातुना भवति प्रत्ययस्य सम्बा
ख्यातस्य तु त्व्यार्थत्वे भावयति च देवकर्मापेक्षायां घटस्यैव कर्मत्वे भावयति घटमिति च स्या
ति घटमिति प्रयोगस्यापद्यत इति चेत् न अतिरिच्यमानस्य भवनस्यैव कर्मत्वेन संबन्धात् धात्व
र्थस्य सर्वत्र करणत्वात् स्वरूपमात्रनिवमिति चेत्तर्हि एवं सति भवनेन घटः करोतीत्यत्र निहत्री
नेकिमिति पूर्वपक्षायां कोष्ठालजीवनादेरपि भाव्यार्थसंभवे घटस्यैव भाव्यत्वेन भवितव्यमिति तन्नियामा
त्येवरूपधीनत्वात्स्वाकूतं दूषणास्य यजतीत्यादावपि समानत्वेन भवतीत्यत्रैवाङ्गावनेहेतोरभावा
दिति न कारिकापूर्वार्द्धस्य स्पष्टमिवार्थं पश्यामः। कं प्रत्यया यदितिन्तस्य पूर्वतस्तत्क्रो। व्याख्या
नमपि न संगच्छते। तथाहि कारिकायां तु व्याख्यैवमापाद्यते व्याख्यानेन तु व्याख्यार्थैनान्यदेव वि
वि

दापाद्यते इति। अत्राख्यते। भावयति भवतीत्यनयोस्तिङ्पदयोरेव तुल्यार्थत्वं तथाहि भावय
तेः केवलस्य प्रयोगाभावात् केवलस्य प्रयोज्यव्यापारे संख्यादिसंबन्धानुरूपा विनाशासि
द्धस्य प्रत्ययाद्विप्रयुज्यत इति न्यायेन प्रकृतेः पाख्यातः समीतं नव पथकमर्कः प्रयोजकव्यापा
रिवान्निधीयते प्रयोजकव्यापारस्तु भेदस्य विषयभेदनिबंधनत्वात् तस्मात्प्रयोजकव्यापारा॥
भावे भवतीत्यस्य विशेषस्यार्थः भवतीत्यत्रापि भवनकर्मकाप्रयोजकव्यापार आख्याते नो
निधीयत इति कथं न तुल्यार्थत्वं अत एव भास्यास्यातिरेकत्रेति। तथा च पंक्तिरिका यो जन
तुल्यार्थत्वमिति हि शब्दान्तरेति शब्दयोतत भावयति भवतीत्यत्र इति हेतो स्यान्य
थं चेत् तुल्यप्रयोजनकत्वे तुल्यकर्मत्वं प्रसज्यत इतीति कुत इत्यत आह तैयतो भावयति भवती
त्यत्र तुल्यार्थत्वं तुल्यार्थत्वे पदमिति। एतदेव व्याचष्टे तथाहीति अर्थ इत्यंतेन। स्पष्टा। ऐत्र
सिद्धिं शंकते प्रयोजक इति ना भावमर्थस्येति शेषः उत्तरमाह कुतरत्वेन तावत्साधयेष्टे व के ॥२२॥
व्य इत्यादिना॥ भेद इत्यंतेन। अयमाशयः। च यमानुकूलव्यापारवान् कर्ता करोति
भवत्यर्थकर्मकत्वात् स एव तु भावयिता। तत्र सह प्रस्थान प्रयोगे एव भवनकर्ता हि

एवमाबृयितेति नाभिप्रेतोर्थ इति। अनेनैवैवमुत्तरार्थं हि योजितं यावता णिजंतेन तत्को व्या-
पारो स्यादिति। अन्यपदार्थे प्रयोजके खलु निश्चयेन कर्त्रि कर्तृरूपे सति कर्तृप्रयोजकयोरे-
कस्मात् व्यापार एवमभवदिति परे तु णिचाख्यातेन यो भक्त इति कः अत्यपाठे नास्यादिति शेषः।
णिजाख्यातप्रत्यययोगाभिमतोर्थभेद इति भावः। ननु स्वकीये तावत् स्वकामुपादिशः पाय-
यतीति प्रयोजकाव्यपदिश्यते तु भोजनादेः प्रवर्तयिता ईश्वरो देहिनिर्वर्तयिता प्रवर्तीति व्य-
पदिश्यते तत्र तेनात्रापि कर्तृप्रयोजकयोर्भेदमनुमास्यामहे ततः कथं कर्तृप्रयोजकयोरे-
व्यापारयोरसमासमापत्त्याऽर्थं चेत्तु व्यतरति पुनरेव च सिद्धिमाशंकते यदीति कर्त्रैत्यतेना विव-
र्तयितामावेति कथयेत्याह: सत्त्वसम्यमेव लभविशदिनिर्वर्त्ये बलवनारिकियाकर्तृत्वदर्शनादद-
वेयाद्वा यदि साधनेन निर्वर्तनीयानि यथा निर्वर्तनीयानि न साधनानीत्युपपत्तिः रेकमा-
त्रमातात्कुले स्वकर्तृपाद्यपाठः संजात इति शयीयत्तु साध्यासौ कृत्तरकाले निर्वर्तकश्चैतत्राक-
र्तृस्वरूपानुप्रवेशादिति न तेनार्थः। अत्रापि तत्त्वतरार्धे परिहारार्थं त्वेन पाठयति। रुचेतात्वमी

तेनाऽऽहेति अनुषज्यते इत्यर्थः। अन्यत्रेत्र वर्त्तु यथा वा इह तु साधनानां प्रवर्त्तयितानिवे
र्त्तयिता भवन कर्मक व्यापारवाच्य स इति परामृष्टः ऊं नेकार एक एवेति उभयत्र
तथापाराज्ञेयानाउल्याप्यार्थत्वं सिद्धमित्यर्थः कारिकोत्तरार्द्धं योजनाउपात्तके
नैवेनव्यापारः साधनप्रवर्त्तकश्चो निर्वर्त्तकस्य लक्षणो स्यातिकं हेका व्यादिव्याधिकरण
बकत्रीसाध्यय तोनव्यारव्यापी एवंविधे कर्त्तरि विवक्षिते तीमिन्नः कर्त्र्यत्ययः स्यात् उत्त
पूर्वापि कर्तुं कुंभाल कोन व्यापारयोर प्यभेदारितमनुपपन्नं भवतीति प्रयोगेति ऊ कर्म
राभेधानात् केवल घट इति प्रथमा दृश्यते यपत्र कुलालमूः कर्त्ता स्यात् कुलालो भावयतीति वक्त
कुलालो भवयतीति प्रयोगः स्यात् अतोन उल्याप्यत्वमिति शंकते घट इति समनंतरकर्त्त
लक्ष्मणमेवावलंब्यात्तराद्धं नेवोत्तरमाह नेति न खलु प्रथमा प्रयोगान्यथानुपपत्त्यैव क ॥२३॥
र्त्तत्वं चोक्तं तु स्वतिलक्षणो प्रथमा प्राप्तिः नेव भवनानुकूलसाधन प्रवृत्तेनिष्पत्त्यार्थस्ये
शिवत्वे भवनाव्यवहिते तत्त्वं काव्ये सचादित्यर्थः॥ नहि यदा द्विद्यते तदन्यथानुप

पत्तिरेव तत्र प्रमाणमिति भावः। न चैकत्वाद्भवतीति प्रयोगप्रसंगः। भवति भावप्रत्ययोल्ल
ख्यार्थ चेत् तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात् भवतेराहुः अथवात्र व्यापारे कर्त्तरीति प्रश्नः कर्षणं यथा तत्
कः अथवा तत्कः भवतिधातुनानौ कः इत्यर्थः। ईदृशः साधनप्रवर्त्तकत्वनिर्वर्त्तकत्वचकत्व
कोत्त्यो व्यापारो स्येति एवं विधेयकर्त्तरिकः प्रत्ययार्थः स्यात् अयं भावः। घटकर्त्तरि विवक्षिते
यथा कर्पाविद्यामलाभापरपर्याय भवने भवत्व व्यापारः इति तिरिक्तश्चकः प्रत्ययार्थः न स्यात् कस्या
संभवादिति ईदृशव्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वाभावे चकार्थ कर्त्तुराश्रेहितत्वं स्यादिति भावः। तादृशमि
ति उन स्थलख्यार्थ चेत् उच्यते। अतुल्यार्थत्वो यान्यथाकरणेल्ल त्यागीनेवाल्ल अप्येति धातुना भव
तिना। एवं तेहि भवतो न वत्त्यर्थो गुणत पात्रतीयते भवती त्यत्र ज्ञाषान्येन अतो भवतिधातुनात्यु
णणे पदिशोषी पमान व्यापार त्वमेव घटस्य कर्तृत्वमित्यर्थः। अत्राफत्तरार्हं उत्तरतया योजयति। क
र्त्तोहीति। इदानीमित्यस्य पगमतानि दर्शयति। अत्रायुक्तस्य तर क्रमः अगुणतमाय रूनुः कर्त्ता व्या
पारभाने च तेसाकिमर्थ्यत्वासत्ययार्थ स्याकिंवा सत्त्वापि त्वर्णविशेषारूपत्वाभावात् आप

प्रत्ययस्यानिर्विषयतामाह। कः प्रत्ययार्थ इति यत्तेनाभिधेयं तस्य धातुनैवाभिधानादिति
भावः। न द्वितीयः स्यादाह। न चेति। अयमर्थः यदि प्रत्ययार्थोऽप्यन्यो व्यापारः स्यात्ततो विशेष्या
भिधानासिद्ध्यर्थं धात्वर्थस्य भेदकः स्यात् ततोऽनुगतो धातुनाभिधीयमानव्यापारश्च
नेष्येतेति। अप्रयोक्तृतरा हि प्रयोज्या। प्रकृत्यर्थाविशेषित एव कश्चित्प्रत्ययार्थो व्यापारो नैवि
ष्यतीत्याशंकायामिदमवोत्तरं। न चेति। ऊह्युपन्नाम्यविवक्षितचोन्नोन्यो व्याकरः प्रत्यया
र्थो येनोक्तः प्रत्ययार्थविभिन्नः कोविषयतां स्यादित्यर्थः। ननु गमेः गमनस्य प्रयोजकव्यापार
विषयत्वात्परस्पर्यामं कर्मत्वं गम्यते स्याद्विषयकप्रयोजकव्यापाराभिधायकयोरास्या
तोऽपि प्रत्ययोस्तु व्यापायमाभिप्रत्ययो विषयतामह नैतत् न ह्यस्माभिः सर्वत्रैतिदंत
पर्यावर्थः प्रथमं प्रयोजकव्यापारकर्मता यासे बध्यत इति उच्यते किं तु करणतया तत्त ॥२४॥
त्र वर्तीत्यस्यायमर्थो गमनेन करोतीति एवं व्याख्यात प्रत्ययार्थ इति करणत्वेन गमनेन
बध्यते। णिज् प्रत्ययार्थ इति तु गमित्वेन तथाहि तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यत्र तु हेतुनेन

त्वं परामर्शात्मकोऽर्थः प्रयोजकोऽनेन उ संज्ञो लब्धतीत्यवसीयते ॥ः पाचकत्वं प्रयोजकव्यापार
यो विषयविषय इति प्रावाल्पप एवं बहुधा वक्ष्यते उत्यार्थत्वमित्याशंक्याह करणत्वं चेति श
ब्दतोन्यतावेति । अयं भावः भवते धातोः कर्तृव्यापारो व्याख्यातो विधीयमानो भवनकर्मकव्यापा
रसमयापि न मन्निधत्ते नो गाजापितस्माद्वेवोपमानस्तमेव तत्र यादिति ङेः तपरे तु भवनं करण
त्वेन शब्दत एव संबध्यत इत्यनिमतं भवतेः को पराधो न्यत्रा यापितः संबध्यत इति मत
तयापि नान्यथा चेकारणे पश्याम इति । आसेन्नर्थे कारिको योजयति इति ङ वोरामेति धातुना
भवतिनोऽनेतो व्यापारो न येन पस्मिन्नाविषयन्तेयः कर्ता तस्मिन् उ भयत्र प्रतीयमानेऽकर्त्ता
नौ प्रत्ययार्थो णिजाख्यातयोरन्योन्यः भवनकर्तृव्यतिरिक्तः ये नाऽत्यार्थत्वं स्यादिति पूर्वी
नन्वेवं सर्व एवान्तुको योऽलंनः नाहि भवत्यादि पराख्यातस्या व्याप्तिर्भावनावाविच्छेमें गाले
यते इति श्रीति मात्रमधिकमित्याशंक्य तामेव कारिकामन्यथाह भणपरतया नेनैवयो धनयो
जयति करणत्वं चेति प्रमेयीत रताचोत कः तशब्दः श्रवमर्थः करणशब्दार्थं भावघकत्वम्नः

फलितं कर्तृत्वं चाश्रितत्वं स्वव्यापारमावच्छेतत यथा चैत्रस्य पचनस्य आत्मकालात्तालहानस्य
करपवैकर्तृत्वं चाश्रितत्वं घटव्यापारत्वेश हत इति भवतीत्यस्मात्छब्दाद्दृत्पत्यच्चत्वप्रादे
रूह्नयत्रचेत्यदेमल्पहेयाविशिष्टं तुल्यामितिरितोरे तद्दृष्टांतानावष्टंभेन सर्वेषां स्यात् । तु तुल्य
हेतुर्वरमिति अर्थभावः भवता किं न भवतीत्यादौ कर्त्रात्मलाभ एवाप्यभावविकारा
त्मामवत्यादियातुवा ध्योघट व्यापारत यो गौ हेतुः न पाणिस एवेतिशब्द हत नुमयत्र तु
ल्यार्थत्वं प्रत्ययानातोषितदेवापलत्यतेन हि कुलाले घटं जनयति निष्ठा तेपि निरूपयतो
घटस्यात्मलाभादन्यो व्यापार उपलभ्यते प्रत्ययस्तु केवलं कर्तृसंख्यापरो न भावनावा
चेन इत्यविशिष्टमतद्व्यातत्स्यापेक्षयोगः एव चाख्यातप्रत्ययः न भावनावाची अपि
ख्यातप्रत्ययश्चासंश्रुतिपक्षवादी इति सर्वेषामाख्यातानां तुल्यार्थत्वे कर्तृसंख्यादिमात्रार्थ ॥२५॥
र्थत्वं प्रसज्यतेति ॥ कारिका हरवाहि घटं कुलाले भावयतिसति यदि इह घटो भवतीति घटे उ्ये
तत्त्रयस्तवमभवतुल्यार्थत्वं घटात्मलाभमात्रप्रतिपादकत्वं अतः सर्वाख्यातानां तुल्या

र्थचं = अनुमान प्रसक्त्येतेति तुल्यार्थ चशब्दार्थस्माहं चर्येति शब्दा न्त्स्याय योजितं = आ
ख्यातस्य व्यापारोत रात्रिया यिचेताशं क्योकः प्रत्ययार्थ इति। स्पष्टं। सर्वथाप्यकर्मे भावना
याः प्रत्ययार्थत्वे यत्यो भावं निगमयति। भूत इति। स्योक ए वं पन्त्रुग्गलेक व्यापस्यभेद
पा दो कर्ए पर्वं पन्तोपसंहारतां दर्शयति इति इति।। ।।उपक्रमते तु बुद्धि र्यान्तु वातोपक्षु
ये रिह मम विषा रोना पि संतोषलेशः। यदि विगतवि।। वाद मंडनः पंडितः स्याद्यकर्मा
वनस्याद्देषएवाशयोस्य।। ।।२७।। ।।तदेवं कर्मविद्धात्यवाचक शब्दा भावनकार्या विचारा
त्मके। चितुल्यार्थ यायत्स्यादेनं प्रत्ययार्थो भावनेति भावनास्वरूपाकगमनेन द्वेषे गान्य
त्रिधायेदानीं धात्वर्थव्यतिरिक्ता भावना ख्यातु कुञ्चे देवताः = आराधयतेनमा मासके प्रतिधात्वे
र्थातिरिक्ता सा सर्वथाने रूपयितुं न शक्येति निरूपयितुमुपक्रमते।। किंचेति। एवमत्राविके
ल्पना युक्ता मिय भावना देवीन केनापि धात्वनाभिधी यत इति धात्वर्थातिरिक्तां केवा भावय
ति करोति व्यानेरिक्त धातुना नाभिधीयत इति = आप्यथ्ये वशब्द मवधारणा परं कृत्वा योज्या

कारिकायो विषयतादिकः प्रत्यादेः कर्तृव्यापारो भावनाऽऽह सोऽपि च धात्वर्थान्तररूप एव
स्यादिति। पाचिरादिः प्रकृतिर्यस्याः सोऽप्याख्यातादिः रास्ख्यातेः प्रकरणगतोऽस्मिन् चेष्टायां तो योयानेष
प चेन्न कर्तृव्यापारो भावनाऽऽह। अथ यस्याख्यातादेरेवाधिविषयतादिकः यस्मिन्सत्यधिविषयतां श्र
वणेतेत्यर्थः शोधासीत्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थमाणत्मेतियावल्लसोऽपि धात्वर्थान्तररूप ए
व प्रयततेऽर्थः तस्मादन्यायो भावयतेः करोतेर्वा धातोरर्थः तद्रूप एव भावनाकृतिः। कारः
क्रियेत्येतैः शब्दैरभिलप्यमानो वाक्यार्थ इति साह समेतादिति। द्वितीय - - घं वा विकल्पनी
यं किं यास्मिन्नाख्यातपदे योऽधात्वंशस्य स्वार्थो न भवतीति किं वा न तदन्यस्यार्थो न भवतीति श्री
षे चैवं प्रश्ने प्रतिवचनरूपेण कारिकायोज्या। पाचेरादिर्यस्मिन्निति तद्गुणसंविज्ञानेन ॥२६॥
न यच्च तीत्यादिति ङ्तपदं प्रत्यादेः शब्देनाभिधीयते तस्मिन्नपदे कः कर्तृव्यापारो भावनेष्ट
इति चेत्किमतः लोके प्रचेतीति यावदानेन सिद्धिः प्रसज्यते। तत्रैवावाच्यो न वाच्यो विना भावे
न वात्रय कर्तृव्यापारः प्रतीयते ओदनस्यासिद्धिः तंडुलानीकेदः देवदत्तादेरधिश्र

यणादि। तत्रैषा कर्तृव्यापाराणामसध्येको भावयेनात्वेन भवता। मिष्ट इष्टइति। तु तरं शो
कते। यद्यपि श्रयणादि स्यादिति। दूषणमाह। सो ऽपि पच्यादौ धात्वर्थान्तररूप एवेति। पचत्या
दावित्यादर्वणीयविक्लेदसिद्धिरूपा सवतिप्रतिपाद्यो ह्यर्थो ह्यर्थान्तरमेवेति। पच्या
धि श्रयणाद्यपि तत्तो न प्रतीयेत ततः पचतीत्यस्य। सिद्धातिविक्लेदपर्तिन्यां आविशेष एव
स्यादिति। एवमपि न प्रकृतधात्वर्थातिरेकसिद्धिरिति भावः। ननु पाविसंदुक्लविक्लेदनो
दनसिद्धि ज्ञात्वैसंयोगं प्राप्नियेते। तत्कर्मकं वि श्रयणादिकं देवदत्तव्यापारं ख्याताम्नि
यतेइति उक्तः। प्रकृतधात्वर्थरूपस्यैव भावनी याइति। द्वितीये पूर्वकारिकायो ऽस्यापव्याख्यातारक्ता
त एवापि श्रयणादिकः कर्तृव्यापारो यदि भावनाइष्टः तर्हि सोपि धात्वर्थान्तररूपकः स्यादिति
ज्ञापित्वमपरे रेवयातो रर्थलोम्ब्याधात्वर्थातिरिक्तेति भावः। तत्रैतस्मिन् व्याख्यात्रये त्रपम
व्याख्यापाञ्चलिस्पष्टता तां दूपयित्वा विशेषव्याख्यामाह। ययरतया कारिकां योजयति। यदीत्या
दिना। कर्तृव्यापारो भावना सत्र पचत्यादि करोति प्रश्र्यर्थ के ययोविश्रयणादीति व्याख्या

नयेष्वपि योऽन्यः शेषः सुगमः। अत्र चाविमृश्यैव येयं शतापरिहाय कारिकायामपि व्याख्या
नुसृत्या यच्च यथा च्चेतरार्परूपः स्यादिति पठनीये यद्भावेन्तररूपः स्यादिति पठितं द्वि
तीयव्याख्या नेपि ओऽनुगमो यथा स्यादित्येवमर्थो न लक्षण उपसंहरतीति नान्या
याचेयं ज्ञ वेनेतिव लक्ष्यं न्यथा कैरलौकिकी या सिद्धातिनोऽभिमतेत्स्कपक्षारापायपद्याति
रमाशंक्येतामेव कारिकां तदुत्तरे ह नयो जयित्रमा स्यं कृतोपमतमिति। तत्र कार्यपरिहरति न
रसारिति। अतो सदित्यपेक्षायां आह एवमिति। एवमनुवृत्तव्यापविषयत्वी सत्यां सामान्य
लक्षणानिति तयाधात्वर्थानुगतसामान्यरूपं सत्तदेव स्यात्करोति भावपलेशात्वर्थरूपमे
व स्यादित्यर्थः। लक्ष्य स्वरूपः क्रियासामान्यवचनाऽइति अस्मादिर्गोकारादिति भावः कात्यस्या
दौ न्योपाधिरूपतो हि विशेषात्मा धात्वर्थः कर्तृव्यापार इ स एव धात्वर्थान्तरं य करोति सामान्यं ॥२२॥
तद्रूपत्वाद्भावनास्यादिति दिघोन्या क्षिप्तयता दोहितम् पदयमसित सामान्यरूपविशेष
रूपे च तत्र विशेषरूपं पर्याप्तिका वै सामान्यरूपे न करोति नावाचमितेन धात्वर्थो भावना

प्रदर्शनार्थं तरमिति भावः। संहतिमते उत्तरहा चर्यं तादात्म्यापन्नेन तथा चर्यरूपमिति सा
ह सामिति भावः। एवं च चर्यविशेषतादात्म्यापन्नं करोत्यर्थसामान्यं करोति तथा चर्यरूप
मिति सर्वं प्रत्ययाभ्यां चर्यरूपत्वे भावनायां भासमानायां तेनास्माल्लिङ्गोत्पत्तिवरवंडादिव्यक्ति
तादात्म्यापन्नं करोत्यर्थसामान्यं याकादिधात्वर्थविशेषतादात्म्यापन्नमुच्यते येन या चर्यानां
तिरेका हात्वर्थात्मकं स्यात् किं न समानो धर्मः सामान्यं न व्यक्तिनायां किं यारूपः कर्तृधर्मो भा
भावना सर्वथा चर्यविशेषाणां समानः साध्यत्वेन अतो धात्वर्थं समष्टौ न समानस्तत्क
र्तृधर्मो यमस्मानि सामान्यमितिव्य— पृतादृश्यते ततः कथं वा चर्यानां कामभावनास्यादिति शी
केते अप्यमतामिति। साध्यत्वतया चर्याणामिति शेषः तद्रूपतया चर्यरूपत येत्यर्थः। भावना
सामान्यस्यामीय व्यक्तिसद्भावादपि तथा चर्यव्यक्तिवृत्तित्वमित्यहात स्याइतितं छेदेन चक
तव्यो भावनायां परामृश्यते। स्वव्यापाको यो सामान्यविशेषो तान्यामिति विग्रहः। नन्वेवं चर्यस्या
पि साध्यत्वं चर्याभाग्नेक्तिमतेन हिंगादारूनीतिविवक्षा चर्यस्य सिद्धस्य करणतांगीकृतेत्याशंका

नरिष्या च योध्या चर्यस्य साध्यफलावच्छिन्न भावनवच्छतीतकरणत्वेनैवाहायद्रुसाधा
च मे गीक्रिय मात्रं न प्रत्यो क्तसाध्यसामान्य व्यक्तिर्यं धात्वर्थानामपादयतीत्याशेक्षा
येणा तेषां सामान्यीतराधिकरणत्वं दर्शयति धात्वर्थ वच्छिोछिति तु शब्दः पूर्वस्मात्ब्रेदं
द्योतयति। अन्य देवेतिवदन्तद्वयोर्यत्नेक्यौ निराकरोति। ततश्चैव धात्वर्थानिकामावेना
व्याप्यव्यापकभावाभावानापन्न सामान्यद्वय व्यक्ति धात्वर्थाचर्य भावनयोरिति भावः। तत्रेर्ये
मेरोऽडिम्र मात्रायति। उक्तं चति। सैवादयं शोव्याख्यानार्थः। एवं। सिद्धं तिना धात्वर्थ तिरेके
णावनाभाः साधितेदूवे पत्नोसति क्रमो। विचक्रमेतिन्यायेनैत्नावनानावात्तस्य सामान्य
रूपताभावमन्निधाय परिहरति। तदेतदिति। अपेराल्लतामेवोपपादयति। तथाहित्यादिनान ॥२८॥
क्रियतिमयतीत्यादौ क्रियाक्रियेत्येकमनुगतज्ञानं करणं करणामिति वच्छितीर्यं एवं हि श्रु
हितेनज्ञानेनज्ञायते। यतश्चति याभ्यामनुवृत्तेशानाभ्यां साध्यसाधनगामिनो हि सामान्यप्रतीम
इत्यर्थः। कचिदु हि साध्यसमवायिनो इति पाठः तत्र धात्वर्थस्यो भाभ्यां साध्यतां गीकारात्रि

हांनिनो भावनाया अविसाध्यतांगीकारात् उभयसमायिनी इति व्याख्यानं ननु कथं नु ह तज्ज्ञानद
यमायि अतिषिध्यतां कैवेकमित्याशंकां परिहरन्नुकारिकां व्याचष्टे नहीति। क्रियाक्रियेत्यनु
गताकारमेकमेव ज्ञानमनुत्पद्यते इत्याशयः तत्किमित्यत आह यत इति यतः करणकरणामि
त्यनुगतात्मप्रत्यया इत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ननु तर्हि सिद्धं नः समीहितं नवरूढानि मतानुगतप्रत्य
यविषयस्य भावनात्मनो धात्वर्थातिरिक्तस्य क्रियापदार्थस्य सिद्धेरित्याशंकां परिहरति असिद्धेत्या
निमृतयोः साध्यसामान्यविशेषयोः शीघ्रं मंदं च योर्धात्वर्थसामान्यविशेषतासद्दर्शनेन वदन्नर्थो
चर्यानामेव साध्यसामान्यव्याप्तेतादृशीयुक्ति। शीघ्रमंदादिस्त्वेति। स्पष्टार्थः। ननु करोति करोती
त्यनुगतक्रियाप्रत्ययालंबनस्य सामान्यस्य भावनाव्यक्तिकल्पना कथं यावत् धर्वव्यक्तिकाव अनुमीयते
इत्याशंक्य अनुपलब्धेनाथा भावना भावैकस्याक्रियासामान्यव्याप्तेव मुच्यत इति परिहरन्नेको
किस्मारणो नाहाउक्तैवेति। सैवाहर्य्यः स्पष्टार्थः। अतो न धात्वर्थातिरिक्ता भावना काचिद
स्तीति भावः। इदमिहैव कर्म क्रियाक्रियाकरणाकारैकज्ञाने अनुगते आख्यातपदे उक्तं निषिध्य

ते यावत्तादृशोऽस्य न मासाभ्यां ज्योतिष्टोमेन विध्यजितावित्वया श्येनेति सह स्त्रशो वेदवाक्यस्वा
ख्यातपदेषु ज्ञानदृष्य मनुगत मुल्लघते तत्र च यागादिनामत्वाद्दृष्टादिपदानां ततस्तत्यन्यारभी
यायाचि स्वकरणतां प्रतिपादयति। व्याख्यातस्त्वा क्रियायामिति पुंस्त्वैवानुगतज्ञानदृष्या त्यागेरि(
ति तस्मादशक्यस्वरूपत्वेऽपि पत्नीसिद्धान्त्यत्रिमतनिराकरणे प्रतिज्ञातिमेवा एवं हि मन्यते लोकाव
गतसौ व्यंग्यः शब्दो वेदे पि प्रोयकड इति न्यायाश्लोके वप्र वेतीत्याद्यो वास्त्व यं स्वकरणं येन तु क्षा
घनुपात्तचालोकवेयाद्दुरनुगते हि ज्ञाने ज्ञायते वेमास्ते जायमानेऽकरणं करणमिति सा
न मनुप्रपन्न्या। क्रियायामेवकरणाच विवेद्ये यागविष्यतीति तदेतदुक्तं चेति पव स्याद्धिवा
प्रत्यय इति। यद्वा विधिवाक्येष्वेव प्रत्ययस्व यावगमो न सर्वाख्यातेषु तदेतदुक्तं चेति पञ्चा ।२९।।
दिषु प्रत्यय इति तस्मात्सर्वमनवद्यम्।।१५।। तदेवं वा वर्णात्मिरूपणोऽस्त्र त्वर्यं प्रतियोगिकमेद
निरूपणाद्रूपत्वं स्वधात्वनभावनाकाविति प्रतिपादयन्नीस्त्र रूपमपि भावनाया अनुगतं
वक्तुं न शक्यत इत्याशयेन निपुणो वा यद इति हर्यादिनानाविस्त्यानि मुख्यायं प्रयुंजानासिद्धान्ते

नोत्तरत्वयाथोत्तु स्वतोघोतयतीयाच्चर्यं भावयोरित्यल्याइतरत्वेनभाव शब्दस्य भाङ्गत्वयोगेत
तेयाचर्यं सर्वसम्मततया परिततयोतनायविपरितत्वयोगः मुक्तापदेवद्वयोस्वरूपेसंगत्व
दृशयतियरिस्थ्येशभावनेतियरित्वानाप्ययनायपर्मध्ययनशतिवत्त्ययदियोत्वानायर्थेवक्ते
र्थ्येतिस्मृतेःपरिमानःस्वदायविग्रहत्ववव्यतीत्यत्रकार्यविभागसंयोगलक्षणांवव्यतीतिर्थीरि
तिवक्ष्यमाणोपाधोत्वायेनेनयोयसंयोगविभागरूपोथाचर्यो भवतामत्रिहमतःसस्यंदयोनि
चात्स्यैरेनाविना ह्यानोमवतिशतिस्येदव्यातिरिक्तोथाचर्यइतिपरिस्यंदशब्देनवाचलत्व
णात्तुलक्षणभावनेतियाकारश्लेषणभावनानाव्यतिरिक्तःउक्ततेध्यायेर्पोलक्ष्येत्वेन
सिद्दिःशब्दत्विञ्चायेभावनालक्षणात्तुस्यहमेवेतिकास्थ्यपोऽन्ययोतस्मानियोगानेतुंथ्या
पत्तरितिशशङ्कतेयेदित्य व्यातारातत्र्योचर्यस्ययथातथाभावानवत्तुक्तलक्षणांभाव
नायात्वमेदंलक्षणामितिपरिहरतियञत्याभावसीमवइतितानउकारिकाणांलक्षणं
वत्वाव्यमित्यन्केइंलक्षणाद्वयमुच्यतेतत्रपरस्परान्यय्यस्तांस्यंदज्ञानेवस्यंदशानंतद

३०

ज्ञानेन तज्ज्ञानमिति तथा हि – अस्येदं शब्देनास्य व्यतिरिक्तो गोआकारः प्रदर्शित इत्यर्थः। अस्ये
दमिति रूपं गोआकारे स्येदंस्वरूपात्व्यपेतत्वात् न्याय्या इति। अतो न व्यपदेशो रूढे यावन्नानिर्दिष्टं तत्ता
वदतीत्याशंकयास्येदंभावमेतेन प्रवर्त्तत इत्याशंकां परिहरन्नुक्तार्थ्यावकीर्णावस्थं प्र
वर्त्यतेति रूपभेदो वाच्यशब्दवदत्तालभ्या शब्दः स्वरूपपरो व्याख्यातः। न च स्वरूपयो
रन्योन्याश्रयः। यमौ यमेरन्यो हेरतार्थेनाश्रसत्केचनौ स्वरूपयोर्व्याख्यातो ज्ञानं नाघः पर
र्थं च पस्य ज्ञातानि एतज्ज्योतिषो मन्त्र इत्यादि कर्माऽन्यथातन्नाहि द्वितीयः। तत्र प्रमाणान्यो
विधिनिषेधाज्ज्ञातिसिद्धिः। लक्षणे परार्थं च प्रमाणत्वं न त्वेव ज्ञानपदयोर्ज्ञानाज्ञा
ने तत्रेतरन्यो न्यायच्छेति भावः। रूपाभेदे क्षते वाच्यकर्मेदस्य घटः कलश इत्यादेः रूप
भेदाभावात् कथं तयोर्व्याख्यातरूपवाचकभेदमात्रेणानार्थभेदसिद्धिरित्यवश्यं वेत्य ॥२०॥
त्वेनेत्यरहितेत्यस्येदमानन्येयामर्थं कारणाद्धेतौ व्यापकस्यात्मनः स्वेच्छाऽपि पर्यायोति
न्नास्यान्तार्थीयेति आख्यातस्य हार्थे चित्यर्थः। तदभावेति प्रकृत्यर्थस्य तत्पर्यायार्थस्य वास्ये

रूपत्वाभिमानवः । यत्र त्यागावसीमवरस्येतदन्यथा व्यावर्त्तेगच्छतीति । वकारो व्याख्यांत
रद्योतकः । यत्र त्यागवि--सीमद्रा श्रोत्रादिव्यापारेण गच्छतीत्यादेशयाचर्यातिरिक्त च स्यासंच
वइत्यर्थः । ननु गच्छतीत्यत्र गमनातिरिक्तः पुरुषप्रयत्न एव व्याख्यातेजमावनारूपो हि
धीयतइतिकथं या चर्यानतिरेकइति विस्मृति शीघ्रस्याशयमाशंक्याह वे तनेति । पुरस्ता
दिति । आत्मकर्तृके मेवाहेत्यत्रेत्यर्थः । पूर्वोक्तस्यादेतदा सर्वत्र स्पंदादिकेवलावनाख्यातेपु
प्रतीयतइति भावः । नवास्मे शेते तिष्ठति यजते जानाती छतीत्यादेस्यदाप्रती.तिः तथाहि यजते
जानातीति पः प्रवृत्ते साक्षि परसमवेतसंकल्पादेर्द्रव्यस्यातो वीद्यु शब्दस्य प्रयुक्तमाणीतरे
णवानायः परसमवेतसंकल्पादिनामप्रत्ययत्वात द्वितीयोनिर्वापद्वाराहि स्पंदनिरीक्ष्य
प्रतइमितिष्ठं के त्रहाने निर्वर्तितरूपेव शारीरस्पंदनिरीक्ष्यजानातीतिइत्थमावासाय नसंपा
दनेनेरवबाह्यस्पंदसमुपलभ्यतीतितत्र यजतइत्यादौ नामेवार्थः संपद्यते यथागमलक्षानमूलं
इच्छामात्रेवस्पंदं करोतीति याचस्पंदनकचारलहर्गायां कें मि । मितामिति वेदास्पंदं

निनान्यस्यानुष्टेयत्वाभाव एवेति भ्रमः। एवं वानुमानेनास्यासैकल्यादि ज्ञाने जाते ईदृशप्र
योगो भवतिनान्यथेति अस्तित्वेदृशप्रतीतिः आस्त इत्यादौ तु भूतलनात्मकथात्वियर्थासि
ल एवं समर्थादि तस्यासत्तप्रत्यक्षोपादेयधीविनास्य लोकसिद्धस्यैवस्यदर्श स्मप्रत्ययः नयप
पतस्यातीतस्य वर्त्तमानत्वेनव्यपदेशः। भवंतिहि कार्यंकारणावनुपपद्य वर्त्तमानप्रयोगाः
यथा शास्त्रेषु व्यवहारः इति वस्तुमुपक्रमते इत्यादाविति श्रुतेर्याद्दयतीतिन हि तत्र कर्त्तावर्त्त
मानः ते कार्येवचन एव तद्रूपोपचारेणानुकूलत्ववर्त्तमानतया वर्त्तमानेव्यपदेशः तदस्वा
पि भवेद्यति न च तत्रानुपपन्नमतथाकल्पाते च उत्तरमावो कल्पनापुंके मिवास्मीत्र
त्राप्यनुपपत्तेः समानेचात्र नपरस्यैतात्मना मनुष्ठानापरपर्यायं करणं संभवति
तो यते यात्र शयनं करोतीत्यर्थप्रतीतेः करणं स्पन्दस्यैव च सर्वत्र करणपर्यवसतत्वान्नुपपत्तेः ॥३१॥
समानेति श्रोतो यथा तत्रैव पूर्वं कृतवान् इति लभ्यते तथात्र शयनानुष्ठानं स्मारेकृतवानि
ति समानानेवाकिं करोति शेत इति समानानाधिकरण्यानुपपत्तेः किमनेनेयं येन करोति मा

ष्यकारइत्यस्यायमनुपपत्तिप्रसंगादतोऽन्तरानुसारेणाग्रेऽपि तदनुरूपकल्पनीयमिति
न कर्यैरये तात्त्विकाभावमास्मादित्याशंक्य तत्रैवेदं वै परिस्पंद एव कार्यः स्यात् स एवानुमास्तीति
वक्ष्यमुपक्रमते कश्चिदपरिस्पंद इति बौद्धवैयाकरणस्यवार्यं यंपः। किमाश्रये। एष भावनाये
नान्तिमतेः स्यदेनास्तीति = आशयः। मनुविभागसंयोगयोः प्रसिद्धं कारणं स्पंद इत्याशं॰मा
रा। मस्याल्पिवक्तासैयोगविभागयोः करणतदाधारभूतद्रव्यं नवतदतिरिक्तः कोऽपि तत्स्पंद
इति भावः। = आश्रयस्य समवायिकारणत्वेऽपि = असमवायिकारणस्पंदो न भविष्यतीत्याशंक्य येन
शंकितः। कथमिति स्पष्टः। न कार्ये समवायित्रयोज्ञनमित्याशयेन परिहरति नैतत्सारमिति।
उत्तरत्वयत्तितेकारिकयोत्तरमाह। कार्यमिति अयमर्थः। श्रीमो रूपद्रश्यतो किं न वक्ष्यतीति
प्रत्ययस्य कादाचित्कस्य कादाचित्केनालंबनेन भवितव्यमित्याशयः। किं वास्यादेनैवेति।
= आपेक्षस्यालंबनत्वं नास्तीदं कार्यं चेन्नान्तिमतयोः संयोगविभागयोरेवतदालंबनत्वार
तदाह। = आलंबनमतेन कार्यमिति परोक्तान्वादः। नन्वालोकेनियं राज्ञा माऽर्जुनस्यैवालंबनकिं

न स्यादित्याशंक्याह। तत्तोनान्य इति। स्थितात्पुरुषाद्व्यतिरिक्तपुरुषस्ततः संयोगविभागाभ्याम-
विशेषोविशेषकोनदस्यत न प्रत्यक्षगोचरताम्प्रपद्यत इत्यर्थः। अनुपलम्भ बाधितत्वान्न
स्यदुःमालंबनघटत्यह्न दृष्टत्वात्संयोगविभागावेवालंबनमिति भावः। तद्धमेवार्थं व्याचष्टे
सखल्वित्यितिंग्राह्यगोचर इत्यमेन तयोरनुपलब्धपलब्धबाधोनोनिरस्तः। तेनोपकल्प्यत इत्यने
नकार्यमित्यस्यपरोक्षानुवादरूपतोक्ता। संयोगविभागकल्पनमेनस्यैदस्यानुमेयत्वेन
प्रत्यक्षज्ञानाविषयत्वमुक्तं। फलितमाह। तत्थाचेति। कथं वास्यैदस्यनप्रत्यक्षत्वं चमित्य
शक्यतदुपपादयति। नखल्विति। यदि संयोगविभागज्ञानात्पूर्वमेकैवलतीति ज्ञानं स्या-
त्यद्विवायलतीतिप्रत्ययाद्रूपरि संयोगविभागविषयमन्याज्ञानं स्यात्तदेवतदास्यै ॥३२॥
दसिद्धिरिति भावः। नचेति। स्थितादितादेवदत्तादिति शेषः। यलत इत्यध्याहारा। पास्थिता
देवदत्ताच्चलतोदेवदत्तस्यान्यो विभागसंयोगान्यचलतीत्यनेनज्ञानेन विशेषेणमलद्व्य
तेनविशेषयोक्रियत इत्यर्थः। वयंतुब्रूमः ततः विभागसंयोगावेवचलतीतिबुद्धेरालंबन

मित्यकेतत्कुतइत्यपेक्षायां यतः स्थिताहृत्तमानादायाराद्वा त्रिमता द्व्यादर्न्योति
रिक्तोऽथ विशेषः प्रतिनियतासमवायिकारणमन्विष्यते न तु क्रियपमागच्छतीत्यकाले
ऽप्येवावः देवदत्तशरीरस्य देशान्तरसंयोगविभागयोः किमसमवायिकारणमित्यके
स्य इतिवाच्यं तस्यापि किमित्यके प्रयत्नवदात्मसंयोग इति वाच्ये प्रयत्नस्यापि किमित्यके
मनःसंयोग इति मनःसंयोगस्यापि किमित्यके मनःकर्मेति मनःकर्मणोऽपि किमित्यके
अदृष्टवदात्मसंयोग इति तथा चादृष्टवदात्मसंयोगेनैव स्वव्यापकत्ता कर्मणो साधारणेन स्व
रूपसिद्धौ किं प्रतिनियतासमवायिकल्पनयेति नव सर्वकार्याणां सर्वदोत्पत्तिप्रसंगः म
नःकर्मोत्पत्तावपि समानत्वात्तदेतदाख्याने प्रकटितानवस्थितान्नेतुमाणोऽपि निरू
पयन्निरिति ॥ १७ ॥ ननु वृक्षिवत्यादि [illegible] नावादित्यतः स्पष्टः । शमावादित्य प्र[illegible]चलतीति
प्रतीतिर्विशेषः परिहरति उच्यत इति । इमि हवक[illegible] अविच्छिन्नोत्पन्नदेहाविशेषत्वा
गासंगमो [illegible] नेकिमिति नवर्तते इति किं विनाशसंयोगयोरविच्छिन्नोत्पत्त्य

नावा द्वाविंवा विभागसंयोगयोस्तत्रासत्वान्नायं: अविच्छिन्नोत्पादे प्रतिबंधाभावा
त्सनिहितीय: विभागसंयोगयो: स्थापि चेन तद् नावा यानात्॥ अथायमर्थ: अविच्छिन्ने
उत्पन्ने उत्पत्तौ इति भावे निष्ठा ततश्च याविभागसंयोगयोरुत्पत्तीनाविच्छिन्नेतो वृक्षती
ति ह्रेरालंबनमिति स्थिते उत्तदुत्पत्यावीच्छिन्नेत्यार्थेव लतीति प्रतीतिप्रसंगइतित
दप्रसंगतं। तथाहि किस्तुत्पत्तिद्वयस्याप्यविच्छिन्नत्वे उक्तं त्योत्पत्ते वानाघ: संयोगोत्पत्तौ
विभागोत्पत्तेर्विच्छिन्नत्वात् यमेव हि उत्पत्तेर्विच्छित्तिर्यदुत्पत्तिमत: सत्तानद्वितीय: संयो
गोत्पत्तिवेलायां संयोगस्यासत्वेनो मेयाद्युक्षतीति प्रतीते रालंबनत्वायोगात् एतेन
प्रवपप कापिद्युत्पत्तेक बाकु यलिसासि तेव ह्लना मविच्छिन्नोत्पन्न संयोगविभागानां स
त्वात् उत्पन्नशब्दे नोत्पत्तिविवक्षायां मत्योत्पत्तिसमये तस्या उत्पन्न चेन तद्दालंबनत्वा ॥३३॥
नुपपत्ते: अपीत्यस्या नालंबनत्वेपि स्वीत्पत्यामामपि सर्वेषां विभागसंयोगासत्वात्
द्विषयैव वृक्षतीति धीरिति येन तया सति विभागसंयोगातिरिक्तायत्तीति ह्रेरालंब

33

नमन्यतरोत्पत्तिरिंगाक्रियते किं वा सत्तामात्रेणोद्बुद्धेः कारणत्वेनांगीक्रियते तत्राद्यः
तावदवगोचरयत्नेषपत्यत्ययइति पूर्वोक्तव्याकरणानुपपत्तेः न द्वितीयः अन्यतरोत्पत्तेः सत्ता
मात्रेणाकारणत्वे प्रथमविभागोत्पत्तिसमय एव चलतीति उतीतिप्रसंगात् विषयाभावाको
त्पातिरिति चेत् न तर्व पूर्वविभागसंयोगयोर्विशेषचर्द्दर्शनात् किं चतन्नाद्विभागोत्पत्तिसम
ये पूर्वपूर्वसंयोगानोन्नष्टत्वात् प्रत्ययालंबनतात्यताकुकैबोतिर्कः अतोनुपपन्नोमति
के विदा प्राचालिख्या तेउत्पन्नाशष्टउत्पत्तिपर एव एवया विशिष्टोत्पन्नेत्येनाभोत्यमो
त्येन चोत्पद्यमानस्य पाविशिष्टोत्पन्नेव तिद्देशविशेषाद्दर्शान्तरातीततन्याय्येन कर्षः
उत्पद्यमानो तन्नदेशसंयोगविभागावळ्तीति नुद्देरालंबनमिति तत्पायच्छापमिकदेशवि
भागभारभ्यास्येव चलतीति प्रत्ययइति भावः न चैवं व्याख्याने पूर्वदोषशंकापीत्यनवघा
नस्वान्विप्त्याहेस्थितेतदल आवश्यतव्याख्यानमपेक्ष्येनैव व्याख्यातोन नत्वपमानोदेशवि
भागसंयोगो देशो वत्तेते न वान्नाद्यः देशेचलतीति प्रत्ययप्रसंगात् न द्वितीयः संयोगचावि

भागत्वव्याघातादित्याशंक्यापरिहरति गगनादाविति तन्न कल्पते इति प्रत्ययविषयत्वे परा करो
ति। न चैति। अयमाशयः। विभागस्य संयोगस्य चावृद्धित्वेऽपि विभज्यते नेनायं संयुज्यते
नेनायमिति विभागसंयोगक्रमतामेकः प्रतिपद्यते परस्य तन्निरूपकता। एवं च प्रमे
ते यथावच्छतः संयोगो विभागो वा देशो विषयो यथि वहितच्छताद्वस्तेन देशः संयुज्य
ते विभुज्यत इति द्वयदेशानिरूप्यसंयोगविभागविषयतां देशः प्रतिपद्यते। एवं चैतस्याका
र्त्तुः संयोगविभागलक्षणक्रियायाः कर्मविषयापरपर्यायपश्येनः स्यात्स्यादपि स्थाणोव
च्छताति प्रतीतिनं चैवमस्तीति न स्थाणोवच्छतीति तु ये प्रत्ययप्रसंगः। एतदेवोपपादयति
संयोगीति। लोकव्याघातेन न हि संयोगिमात्रं देशः। किं तु निरूपकरूपकत्वक्रियायाश्चाले
तसंयोगकर्मेति। प्रथमं चि संधिः। त्रिविधो हि देशो लौकिके प्रसिद्धः। तद्यथा दिः प्रादेशमात्रो ।।३४।।
शः मंडपादिः फलादीनां देशः भूगोलकादेशाकाशात्वदेशः तार्किकाभिमतस्तदेशः
स्पंदवद्द्रव्यानुपपत्तावाचिनतः यात्रेयेनः स्थाणोस्तवाह्वि देशः नापि मंडपादिवत् आका

34

शब्दापि न नवत्येवेति लोकप्रसिद्धमेवेति। अनेन च देशनिरूप्यदेशविभागासंयोगाधि
करणत्वेन देशसंभवतीति पूर्वाशंकापि परिहृता ज्ञेया। भवतीति तर्हि कोऽसौ देश इति मतद्
त्यशंक्याह। आकाशमेवेति। निगमयति। अत इति॥ १८॥ नान्वित्यादिः शंका यत्नः स्य सार्थः।
तत्संयोगविभागानामिति देवदत्तदेशसंयोगविभागानामित्यर्थः। तत्प्रत्यक्षतां यां वक्ष्यमेव
प्रत्यक्षेत योग्यकार्यमिति भावः परिहरति नेति। पुरुषैव विषयतेति भावः इदमाहुतो प्रत्यक्षा
प्रत्यक्षे संयोगस्य किं त्वप्रत्यक्षत्वेनयाकाशाप्रत्यक्षेऽपि व्याप्यभावेन दोषाधिकरणा
तया भावान्तु पुरुषज्ञाने विभूषयपि देशत्वेनयायातेन चाविपितु स्वप्रत्ययस्य कपमसा॰ बालेवनेति
वाच्यं। मोक्षे चलमात्रे शब्दजन्यज्ञानानां प्रत्यक्षताया कारणाभावात् नेव ऽपि व्याप्यभा
ववत्वात्तु पुरुषज्ञानस्याविषयाभाववत्त्वमिति वालेव्यवनसो पपत्तेः। तत्र कार्यजातभावे अलय
शब्दस्य समस्त दुःखाभावे मोक्षे शब्दस्य संकेतात्वयेतिवेत॥ अत्रापि रवि शब्दवाच्ये आकाशशब्द
ब्दसंकेता— न्यस्यैवव्याप्यत्वे विषयत्वात्तुल्यो। ननु कपेऽभावो नाम भावो देशः। कथमिवाभावो
नो भावो देशः। पटत्वाग्रभावप्रवृत्तस्मात्साते देशत्वाव्यापकमात्रपुरुषेतरा न्यासिद्धेनभावेन्य

35

स्याभाव इति। अस्मिन्नुनरास्मिन्नेव - वेतस्यैवात्यन्ताभाव इति। यथा एतद्घटे एतद्घटा-
न्योन्याभावः अन्यथा तस्यैव घटस्य तस्मिन्नेव घटे सत्वं स्यात् अस्तु नाम भावाभावोऽभा-
वोऽदेशः प्रकृते किमायातमिति चेत् एतदायातं यदभावोऽपि भावाभावोऽदेश इति। ननु क-
पदार्थव्याप भावः पृथिव्यादीनोदेशः कोऽत्र विरोध अखण्डस्य समस्ताभावस्य पदार्था-
दिदेशत्वोपपत्तेः। समस्तो हि सामिहिदीपगिरिनदीव्योमगोल आवरणाभाव एव वर्त्तते
अयोधो गच्छतीति यागीक्रियते उक्तं यावत्स्थ नदृष्टनगु रूपमातः। स्वेपः प्रयातीति
वदन्ति बौद्धाः। इति। यैरप्यवोगतिनौं गांक्रियते तैरप्यावरणाभावेन्त्र॥ गोब्रास्तेति
रं गीक्रियत एव। अथाशङ्केराथ्यांतंतराउपगमात्तन्न पभावे कथं संयोगविभागा
वपच्चे संयोगविभागयोर्द्रव्यमात्रनिष्ठत्वात् इति चेत् तेन संयोगशब्दस्य व्या णोकर्मसंयो ॥३५॥
गोगुणाच्चेनात्रि सेवधे एकस्य रूपे च संयोगरूप स्फट्याहो सीवै वपरता न्यपगमा
तदस्मादभाव एव पदार्थोक्तिः सर्वपदार्थानीदेशा इति अत एवाविशायोदेशासंगताइत्यत्रसीयो

गोरसकाविरूपसद्भूतिनोक्तं। अथापि नाव एवाकाशदेशाद्व्याप्नुतयापिनतस्यापुत्वस्पचेतज
कवाद्भुपज्ञानविषयत्वान्नतु कथं तस्य यात्नुषचेद्व्यासत्ता आत्नुषत्वेन रूपिचव्यामीनी
नित्यामिपर्लनित्वादिति येन्नुविमत्रापापतायाच्छुषद्व्यवाद्रूपिचेत्। असपुद्व्यत्वादा अथा
क्षुषयं। आयेनीलं नीनमरतित्रतीतिरक्षुग्रहीताभवतिकथमक्षुग्रहीतापावतानद्वत्रम
उक्तात्परत एव नीलं च प्रतीतिर्नीनोमितिनेहन्नेत्ररजनेन्द्रूपान्निर्हतप०कारूपर्येते
कोरूपान्निर्वृतस्य न नोजनीलरूपस्याक्षुपलम्भसंभवात्। अत एवासत्योऽभूमापांनीलप्रती
तिः तत्रैवबलकत्रसेडाव्यात्परतानजभारूपमनुभूयतेतत्रैवनीलमतीतिरितिसमंजसमि
वतोहितीयहेतुर्विशब्यासिद्धः नहेननासिरव्यत्वमंगीक्रियते किंतु रूपरूपचसामान्यवच
दोषं। तरचीतपायोबेकायार्यः। आसिवयिस्याधरितहष्टः प्राधिव्याधनात्मकनीलरूपपद
र्थत्रमयः तेकालेबनमाकाशमिति। नवशपस्यगुणाचंपरित्यजताआकाशोऽव्यतर्योगीकि
र्तव्यइति कोलयमः। नहलेत्रसम्याक्षु चसत्यासिद्धमाकाशः प्रत्यक्षोऽइति। अतश्चओदेवद

नस्याकाशासंयोगविभागौ प्रत्यक्षावेवेति भावः। ननु देवदत्तपृथिवीदेशासंयोगविभागौ
प्रत्यक्षौ नाकाशसंयोगविभागौ इह देवदत्तो वर्त्तते नेति पृथिव्या एव परामर्शाद् इतः कथमाका
शसंयोगविभागौ प्रत्यक्षावुच्येते इत्याशंक्याह। अन्येति अन्ये पृथ्व्याकाशेति शसंयोगवि
भागयोरप्रत्यक्षत्वे इह वर्त्तते नेत्यस्य पृथिवीमात्रपरामर्शक इत्यर्थः। कारिकायोजना तु॥
यद्वतो देवदत्तस्य विहायोदेशासंग मात्रे सान्निहिताः अप्रत्यक्षाः इह नेत्यत्र पृथिवीमा
त्रपरामर्शे यस्मात् कथयितुं त्वद्वतः पाक्षिकाः अपरदेशतां कथं गम्यते नेति यस्मात्तरत्यस्या
दे त्वात् [illegible] विहायोदेशासंगमात्रे [illegible] महाप्रदौ विभागमदोत्पादिः अपरदेशतेति
दः पूर्वदेशत्यागेनापरदेशसंबंध इत्यर्थः। अपरादेशो स्यादिति विग्रहः। पाक्षिकाः पृथिव्याम
वर्त्तमानपक्षात् तस्याकाशसंयोगविभागौ पक्षौ वक्तीत्यत्र प्रत्यक्षावव रयमेंगीक ॥२६॥
र्येयप्रत्यक्षेन विभागसंयोगात [illegible] दृष्टांस्व कार्यव्याप्त स्वकार्यमेव मायपत्नीति न प्रका
काशसंयोगविभागा प्रत्यक्षावित्याशंक्यौ [illegible] नेप तेति। कमेया सप्रमात्र तत्परतनु मीयेत॥

36

नतु२ह नेहेतिद शाविशेषयिकरणतेतिभावः। होकं व्यावर्षे प्रत्यक्षे चूरति अवकप
वहति अतेनाइहमिह वके व्यां कि पयाकारके तोत्माशं कालावन्नोपपद्यते तेतयाहि प्रत्य
ज्ञाप्रत्यक्षे योःस योगस्याप्रत्यक्षत्वोत्तथासिद्धांतेनाकि यायाः प्रत्यक्ष च आयाहि ते र
वे पक्लित्ता आकाशस्याप्रत्यक्षत्वांगीकारणत संयोगाविभागयोः प्रत्यक्षेचैष
साध्यसिद्धेरपत्याये विवदाइडो त्याघोषिते स्पंदप्रत्यक्षे चमृत्साध्यै व सीदेने संयोग
विभागयोरस्तुमेयं चोशंकानासिद्धांतेन कोशब्दनामहोतो। कैवेयासिद्धांतेनचशे
काशप्रत्यक्षता मंगीकृत्याने गीकृत्य वानापः। संयोगापन्नमेयतांगीकारेकारणा
भावात् द्वितीयेतु तन्म त्वद्वतेवतिषेकव्योतिकि संयोगविभागयोरनुमेयतापियोनेन
रवपक्षेतोः प्रत्यक्षतरमापिनेसम्यक्। कि पांगीकारेणप्रवृत्तेः चातनुवाच्य पेत्यवाद्युत्तम
पप्रत्यक्षतयासिद्धांतेनरूपापत्तेईवीरचात। यतोसंबुद्धावैवघोत मातो आग्रामेरव्य
तेएवंसिद्धौतीमन्यते मयापाद्के कर्म प्रत्यक्षमंगीक्रियते च याऽतदपलपेन सं
योगादेरवप्रत्यक्षं चेतचेतन वर्यमित्रप्रत्यक्षे चैयमे प्रत्यक्षेवी वेद्यने ये केत्यौनमत्ये

37

केस्येद मात्रत्वोपपत्तिकं चेत्युक्तं तावदमित्युक्तं तेनैव सिद्धे तत्कल्पनालाघवात्स्यादस्यै
व प्रत्यक्षस्य संयोगविभागानुमापकत्वमिति। एवं पदार्थेषु त्वयं गत्व इत्यादावपि नियत
देशान्तरप्राप्तिः इत्यादावपि दर्शनादृष्टापि तथा संनवाकिं कर्मणो कपत्वप्रत्यक्षस्य संयो
गादेरनुमेयतेति मन्यत इति। अत्र तानकावेदनुपपत्तिः। शीकतो विपर्याद्दिति। उपलब्ध्य
त्वनियतः इत्ययमित्युक्तं गः विपर्यतेति वृत्तस्या भावकनिवयस्य एव दृष्टयाः स्व दृष्टान्ताभ्यां न स्यात
एवास्य नियत इत्यत्र यस्या विषयतायां निबंधनं निकारणानीत्यर्थः। परिहरति स एवेति
ति अस्माकं मते तु रूपाकाराद्धेतोः कान्तिनयाद्यैर्वा कोशोस्ति तत्संयोगविभागावेवक्ष्य
तीति प्रत्यय आलंबनतासिद्धं तावच्चास्ति परिसंदर्शितेरर्मिरुवक्तव्यं किमनया शंकया

॥३७॥

सिद्धान्तिनरस्ते रूपं पदार्थे णो वा निष्टमापाद्यते। आकाश इत्यदोषासिद्धातिरस्कार
सिध्यतीति वेत्तदेतत्किं सिद्धान्तिनः स्पंदपरिहारापाकाशाविषय एवायं प्रश्नदोषो येन स्पंदप
रियंत्रिनोसंयोगादि इत्युक्तेताः प्रसाध्याप्याकाशो इत्यत्राक्रियते एवं पदस्यापि नैव साधि

वप्राषते वियति विततालोकस्यालौ तस्यैवाकाशाचोक्तेः एवं गा कृतत्वा गायाद कप्रालनी
तो संगतमिवेद्दसि ते अन्नालिरव्याप्तेदेशाविशेषत्यागसंगमात्मस्कालोवेलतीतिप्रत्ययानेरा
कृतेप्रमायां देशा चेवृद्दामितेचेदयमगीकृयति तोहं तस्याः प्रमायाः प्रतिदो त्संस्पृगत्वक्ष
वियायि चोत्छा त्नावपि आविछिन्नोत्पद्यमाने देशाविशेषाविभागसंयोगोवर्त्तते इति तन्न
लेतीतिप्रत्ययमापरयिष्यामीति कपटाशयः शोक्ततांविषयादिति एवं पक्षेविदिलामेश्रायः परि
हरति स एवेति । आकाश इत्यत्र देशा इति शयः स एवेति वितता लोकानित्यताववयववानित्यः
योऽजनोहतारतिनोतोः तहतीत्याकाशन्नेसंयोगयिमागो प्रत्यक्षरतीति कृत इत्याशंक्या
र्के स एवेति । चलतीति वास्तुषप्रत्ययेविमतालोकमिवय एवाकाशो देशा चेन विवक्षितदेशविशे
षु पातदेव माकारा प्रत्यक्षत्वमगीकृत्येत्यर्कं । इदानीमस्य वाकाशो प्रत्यक्षः तु पापितसंयोगवि
भागौ देवदत्तगतोऽत्यक्षौ नावेष्यत इत्येव परत पानमत्रुकेत्यादि यंपंसंक्षेपतोव्याचष्टे ॥
अपि वेति कर्मतात्रे । अस्मिन्पक्षे नमनुक्तेति । अयमाशयः प्रत्यक्षा प्रत्यसंयोगादेरप्रत्य
क्षता संयोऽप्रत्यक्षो व्याहा संयोगे कयाप्रत्यक्षतयावानायाएकस्यसंयोगेनः प्रत्यक्षो वा

तद्द्वितीये तु संयोगिद्वयावृत्त्यवच्छेदकाभावेऽत्यवच्छेद्ये चैतत्क्रमेणेति। द्विपदे दंडमाह। अन्यथे
ति। आसीन्यद्रवविभागयोर्देशान्यसंगमारतिविग्रहः स्यादनन्यतत्वधर्मकल्पनातो वरं संयो
गविभागयोरन्यासिद्धयोः प्रत्यक्षं च तद्गुणावच्छेदकत्वनामिति एतत्सं॥१४॥ एवं संयोग
विभागयोरवगतावति प्रत्यूपालंबनं चाक्षिराकूर तानस्यंदेनिरस्तेततो नान्यो विशेषो
लक्ष्यते स्थिताद्दृत्यत्रानुमिषिद्वयोर्ज्ञातिस्वकोसमवायिकारणकोदाद्यकस्य कार्यस्य व्यक्त्य
न्नकारणाकृत यामावेतव्यमेवत्यायदवान्कार्यदर्शनेन कारणानुमानमाशंक्य
तान्यामेवेति। अयद्वतामादितेन। क्रियाशब्दः प्रत्यक्षत्वं कारणलक्षणकोन्यथाव्यादय
भावात् अनुमानोनस्यात्तदा यद्वयोगः पिमातोसंयोगविभागो प्रत्यक्षत्व नाकारणा ॥३८॥
औकादादिकार्यवातदुत्तर दारुसंयोगविभागोन्यदास्य स्वैधीमायवदिति ननु
मितिः क्रियानुमाने यद्दृष्टं वदात्मसंयोगादिन्य एवकारणेभ्यो शेषकार्योत्पत्तिरूप
त्वादित्याशंक्य ग्रहहेतुव्यायोजन व्याहरति। हेत्वंतरापद्यतादिति। सर्वसमानहेतुव्या

३४

न्यायेऽङ्गे चेतरशब्दार्थः। ननु वस्तुतो देवदत्त एव देहे चैतारमास्थित्यारंभको ... आश्रयो
ति। मात्रवासत्कल्पं कारणाकाङ्क्षेति। तत्त्यतत्तु ... कादाचित्के चादिति। कदाचि
ज्जायमाने कार्यमकादाचित्कमात्रजन्यस्यादिति भावः। ननु तर्हि हेतुकमेवोत्पद्यतां किं
हेत्वन्तरापेक्षयेत्यत आह कादाचित्कयोरिति। अहेतुकत्वमुत्पत्तौ अपेक्षणीयत
राभावात्सदोत्पत्तिप्रसङ्गे कादाचित्कत्वमेव व्याहन्येतेति भावः। अनुमाने योग्यं क
र्यान्तरे वा तत्र परिहरति नेति। हेतुपरम्परायां कारिकोक्ते तु परभावतारयति
यतश्चेति। नित्यं च यावद्द्रव्यमविद्यमाने सति कार्याविनाभूतत्वं इह विवक्षितं अनित्ये
प्रत्यक्षकल्पनाकारणाकर्त्वे। आस्पति हेतुचानिमूतस्य कर्मणस्तत्त्वयोः संयोगविभा
गयोः सत्त्वेनेति कर्मणोऽत्यर्थः स्पष्टमन्यत्। अत्र एव हि न यौगिक बाधायामिहिता। उत्तरोर्ह्ना
र्थान्तरतेति विवेकः। कारिकां व्याचष्टे तद्धीत्यादिना। कर्मणोत्पत्तेनाहेतुचाजनता
... रित्यर्थः शेषं स्पष्टम्। अर्थान्तरतापरिहारं शङ्कते यस्त्वित्यादिना। व्याप्तिवारणे
त्यतेन नित्यत्वे कार्यमियतत्वं अन्तरङ्गहेतुकार्यकार्यत्वात् तत्र कर्मजापेक्ष प्रत्यक्षन्न

39

कारणपरः। प्रयत्नादिरित्यादिशब्देनादृष्टं ग्राह्यम्। पुष्पपदृष्टेन प्रत्यक्षत्यन्नं तत्पायित
स्वच्छादिकार्यान्तु रूपत्तावच्छात्रत्यक्षत्वेनैवेति सर्वसंमतम्। अयं भावः तद्दृष्टे हि का
द्यविकेन कार्येण प्रत्यक्षत्यन्नं कारणमनैमित्तमेयमयोग्या। अन्यथा हि स्वद्वयीना
वे कुठारोद्यमननिपतनयोरेव कारणाव्यभिचारात्तदाकुसंयोगविभागाभ्यामपीदमे
व व प्रकृते योग्यं च यद्भित्यवेस त्यन्तरं गत तेन प्रयत्नादृष्टयोरिति न तास्यामर्या
न्तरत्वसिद्धौ किंचित्तद्व्यतिरिक्तप्रत्यक्षत्वप्रत्यक्षत्वमन्नं कारणतेद्वास्माभिः कल्पमिति का
र्यन्तरं इति। नित्यं चान्तरं गच्छेति विज्ञाणोति। तथाहीत्यादिना। कर्मणा विवरणमनुमेयं
समप्रधानता चोतनापाहे यी से योगविभाग यारूम पुसीमस्यापद्दीकारात्तद्विशे
षतये वान्तरं गच्छ नित्यं चेविद्यते संस्कारशब्देनात्रैव गोविवादितः तेन च शरादिवेगा
पजीकृत्यपरेनापि कादाचित्केन सता प्रत्यक्षत्यन्नं कारणमनुमीयत इति चिति केचित्तु
दृष्टान्तार्थं तावगीयति। वेगग्रहणस्यापि तत्र यदृकार्यसमवायिनः संयोगविभागसौ

।३ए०।

स्वारायत्सिंयस्थ सतिनियोगत स्तद्भवतिस्ता कर्मेति नापीतरत्तेति प्रघट्टकार्थः न च प्र
माकंकर्मकर्यं नित्यमेतत्तरंग वैत्फपोष्यत इत्याशंक्याह तेका यं तिलयाह्वा सायं कर्का
र्येसं योगादितेना नुमितस्य हेतोः प्रत्यक्षस्य नकारणस्य योग्यस्य यः सन्नाग्रमागा ग्रावः स
तद्भावे कार्याणि केषां योग्याभावेव कथ्यानेउ परिदृश्यमाने कार्य इत्यवृत्तार्थः। नारमाति क
र्मण्णमातंतरमेहि संघोष्यते किंउकर्याशमिते योग्यय कारणांतदेवकर्मैंशदेन व्यवाकि
यतरितिमाशापः। प्रयत्नारंच्चन्नववेकल्यमास्य मत्वाख्येति। उश ष्टः पूर्वस्माद्वैलक्षण्ये
घोतयति। तत्रैवं वैलक्षण्यव्यवस्था। किं वयात्रयत्नेनै वापीतरमापाद्यते प्रयत्नरहितस्य
सं योजनवानाघरइत्याह। आत्मस्थइति। ततोयं न तत्रांतरंग चामित्येवागवैकल्यं नादितो
परत्याह। सत्यपीति। वज्रलेपस्यापि तादृश संदुलेशु प्रयत्नवदात्मनेति शेषः। वैचित्र्यदर्शनेः याहि
वेत्यर्थः। अनेनयांतरंगवैयानि यतवार कां गवैकल्पेषु कारंतिशाश्वमन्यतरस्य नेन संबं
धनीयः इति सर्वं सुस्थं॥ २०॥ अपीतरतामेव ऽऽ यनु अंतरकारिकामवतारयति सवक्षा

इति। अयमत्र प्रत्यक्षनरकक्रमः। किं भवता कस्मिंश्चित् कार्ये अनन्तरं गास्यामि यत्न
स्यैव प्रयत्नस्योङ्कारगाने मं गीकृत्यात्र प्रमाणान्तरसिद्धस्यान्तरं गास्यामि यतस्य क्रमोरव्य
स्ततः संभवे किमित्ययोग्येनापान्तरतो ज्ञायेत तेऽत्यन्यया किं वानकोवि कार्ये किञ्चि
प्रयत्नस्यां गद्य यं विकल्पस्य रगा चमत्कृति पद्येः चर्मता बल्वाच्छ गानीतवागो चरस्या
दिक्रमेणाइहसिद्धिरिति बापान्तरते कथ्यते। औपेत्याह। प्रसिद्धस्येति। कार्ये विशे
षकापान्तरे कारणात पाप्रमाणतः सिद्धमपि प्रयत्नादि परिहाय येयं नित्यं वान्तरं गत्वा
न्योन्याऽनुमानिकी हेतुता सा प्रसिद्धस्य प्रमाणान्तरात् वृत्तस्यान्वेतरेदृशोऽसंभवात्किं
मनीदृशं कल्पनीयामिति न तु सर्वथा रागकल्पस्येति भावः। द्वितीय इत्याह। कार्य
त्वेमिति। अन्यस्य प्रयत्नाद्देर्नकारादिकाद्दिविकार्ये बहिरङ्गत्वामि यतत्वान्याकारण
मिति। अपद्यवमेतावत्का द्विहकमैव कारणम् अनुमीयत इति यदि न तदेति तदि

॥४०॥

कार्यं वा मनःकर्म स्यादेः परमाणुकर्म ततः प्रयत्नादेः स्यादिति। ततः शरीरान्त्यायोपीद र्वा
दृव्याप्यात्। बहिरिति कार्यानां तेनास्पष्टः। उदाहृतमवतर -- तुं शरीके तत्तद्विपरीतस्येति। अ
यं गत्वाविकल्पस्य प्रपंचः। शेषः सुगमः। उदाहरणं योगचरितं हर्तेति। उकार्यः। अगतिकाह
येगतिरित्यभिप्रायेणाशीघ्र प्रकारणाचमित्यतं राहूं उन्नरत यायोजयति। अपेत्या
नाके नायिन्नुजः परमाण्वादिनाकरणानूतेन स्वस्यसंबंधात् संयुक्तसमवायन्तत
घर्विकरणमपि कृतनित्यत्वातिबंधादिछादिरूपत्वात् ह्यस्व्यस्त्रिवारमप्रिय प्रयत्नादिकमर्पणा
रणं नवेदितिय हीति शेकथः। उत्तरं स्पष्टार्थम्। अनेनैव छन्नराहूं योजीर्ता ततरातेप्रय
त्नादेर्मनःपरमाणुकर्म प्रदिनवातीति शेषः। तर्हि कथमन्यस्य संयोगविनादेरव्यारणात्
प्रयत्नादवच्छतइति घायगावेत्यत्र विशतिपृष्टे किमर्थं परोक्षद्रष्टव्यस्यापि नुवदति
तुचेनोच्यते किंचापरोक्षमनुष्यद्रष्टमित्युच्यते बाधकर्मदेतन्वः तेश्चायेणासंयोगादिस
मानाधिकरणा इति व्याप्य गीकारेणावृष्टगात्परोक्षद्रष्टमेोच्यते। अधीत्य मर्पद। एत
दितिबहिरंगो व्याने चार्यविशयत्नः कर्मदेतुरित्येतन्न पाचीन विदसीबन्धामेलिवातिज्ञा

तस्यां वक्तव्यत्वमपीत्यत आह तुरीति तेन नत्वस्य कर्मानं गीकारेण तद्धेतोर्नोसंयोगाद्येका
धिकरणत्वानंगीकारात् आत्ममनःसंयोगे आत्मपरमाणुसंयोगवा कर्महेतोः प्रय
त्नस्य संयोगाद्येकाधिकरणत्वाचानाहितीयः विशिष्टमतिरूपस्याहेच नोत्पन्यानी तासंयो
गवेगगुरुत्वानां संयोगाद्येकाधिकरणत्वे विहेव इदृहेतुः संयोगाद्येकाधिकरणत्वे
प्रयत्नस्यनास्तीति आयेत्वकर्महेतुत्वः संयोगवि नागैकाधिकरणत्वाइ तिपरो केरद
ष्टचावान्तरतीयः। व्याप्तिः आयः शङ्काविरोधात्। पूर्वोक्तरीत्याउष्ट्रव्यानायाद्येति श्र
तो यंत्र्यो व्यर्थत्वात्च व्याप्तौ अनुमानमेव दृष्टप्रयुज्यते तथा हि स पादो यद्गुणुको
रंते परमाणुद्वयसंयोगासमवायिकारणं कर्म अदृष्टजन्यं दृष्टहेतुक्रिया प्रयत्न ।४७।।
जन्येति परानिमतं तत्र दृष्टपरमतेमेव प्रयुज्यते विमतं कर्म नव्यधिकरणासमवा
यिजन्यं कर्मत्वात् संयोगवेगगुरुत्वजन्यकर्मवादिति आयशब्देन च व्याप्तिरेव
दार्ष्टान्तिकेति तेन तत्रयनेकानां गोव्यवर्त्यत्वात् ततः संयोगादेरव्याहतीत्र प्रयत्नादिजन्यत्वमिति।।

॥२१॥ तदेव वंत्रमेयपरीक्षया कर्मो त्रावं त्रतिपाद्येदानीं त्रमितिपरीक्षायापितमाह। हेतुसत्रोति॥
ज्ञप्रत्राये अत्ययस्थानक्रमः विभागसंयोगयोः कारणं चेन्नाकृमितं कर्मेतियदन्यत्रष्टव्यः। किं विभा
गसंयोगोत्पत्तिं यावदनुवृत्तं कर्म पर्याप्तिन मतीत्य गौरिक्रियते। किं वा विभागमुत्पाद्य संयोगोत्पात्ते
क्षणे विनश्यतीति। आद्येपि किं कर्म कर्मत्वावच्छेदेनानुमीयते संयोगाविभागहेतुत्वावच्छेदेनावा।
नाद्य कर्मत्वः भ्रमणानंतरात्रपतनादित्वे शाखाया नाहितीयं नि रावच्छेदचिंतितावच्छेतीति द्वतीय
स्य कर्मानालंबने चेयुगपत्तरं सन्तुद्धिनोति। ततः कार्योत्पाद्ये तु सत्रोन्याय्यासाय कार्येणानुमीय
त इति योजना। अत्र यंभावः। हेतुत्वं न हि गति र्यावद्व्यवन्नौविनीश्यात्। किं तु कार्योत्पत्त्यव्यवहितप्राक्
क्षणासंबंधोपाधिविशुद्धो धर्मः स योपाधिनिर्वृत्तौ निवर्त्तते एवं च हेतुत्वावच्छेदेनया कर्मणः सत्रो
सा विभागादिकार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकाल एवेति तत्त्वेनैव कार्येणानुमीयमानातीते ानुनीयेतात
ष्योक्तं तज्ज्ञावनाधिमात्रेयहेतुकैर्ने नवगम्यते। यौर्वापर्यविनिर्मुक्तं कार्यकारणलक्षणमिति। अत्र
स्त्ववेत्तक्रतेकिमायातंतत्राह। कृतं मानेति। ततत्रतिहेतुत्वावच्छेदस्य कार्यकाले नातनवादत्तेमानाव
गमसामाग्वच्छतीति क्रियावभासोनन्यादिसर्वे। कारिकां व्याचष्टे। कार्येति कार्यकाले मित्यन्त्रस

त्वमात्रमिति शेषः। इह यः। तस्येति कार्यस्य तदिति कालोपक्षालनस्य हेतुत्वस्य न तु कार्यकालेन सहावस्थि-
तिरूपत्वेऽपि। तद्व्याख्येयं। स्पष्टमन्यत्॥ २४॥ मौलिकं हितोऽयं निराकरणीहूषणान्तरतयोजयति। अपि वा लो-
।संयोगान्तमित्यत्र कर्मेति शेषः। संयोगान्तस्येति संयोगान्तं संयोगोत्पत्तिक्षणोपस्थितावस्थानमित्यर्थः। एवं पूर्व-
स्मिंस्तत इति तत्पश्चात्क्षणात्तदुत्तरसंयोगाद्वर्तमानं कम्पनं ज्ञायते चलतीति कम्पो नैवेत्यर्थः। अस्मिन्न दे-
वर्तमानत्वस्यैवाभावादिति भावः। अथ तन्मतेनापि यद्वेत्तीति प्रत्ययः किमालम्बनामित्याशङ्कायामिदमेव
पूर्वोक्तं हेतुतया तद्वैयर्थ्यान्तरं वर्तमानं न तत्तु ज्ञायते कथं संयोगान्तमिति वर्तमानं संयोगादेतत्तद्यद्व-
तीति वर्तमानावभासात्प्रत्ययाद्धि ज्ञायते विशेषयोः क्रियते योग्यत्वादकथमयोग्यं व्रतीतं संयोगान्तं
कर्मेत्यर्थः। एतदेव व्याचष्टे संयोगान्तमिति। अनुमीयमानामित्यत्रैवकर्मव्याप्तिमिति शेषः। उक्तार्थमन्यत्र
॥ विभागतो मीयमानमिति शङ्कापरतया योजयति अयेति। वर्तमानमनुमीयते अविभागादनुमेयत्वा
दिति संबन्धः। विभागमात्रानुमेयत्वादित्यर्थः। विभागमात्रानुमेयत्वे वा कथं वर्तमानावभासमात्रमतः उक्तं
संयोगोत्पादमितित्वे तत्पर्यन्तरान्तरतया योजयति। तदसदिति। सत्त्वावयवीत्यपि शङ्कोनुक्तसत्त्वादेय
र्थः। तथा यायेहूषणक्रमः। किं विभागमात्रस्यानुमापकत्वेऽपि किं वा देशान्तरूप्याविभागमात्रस्यनापः स्त्रौ

॥८२॥

तोऽयं नाविभागस्य कर्मानुमापकत्वप्रसंगात् नाद्वितीयः अपि शब्देन सम्बोधितेव लिङ्गास्थितेक
र्मानुमापकत्वप्रसंगादिति। न चैतत्रोत्तरयत्र वर्त्तमाने कर्मेति भावः। एतदुक्तं भवति। अयं स्थाणुरयं
न निभाग इत्याश्रयप्रत्यासन्नवर्त्तमानासाधारणकारणजन्यो गुणत्वादित्यनुमाने बाधि
तविभागस्य ध्यानाश्रयत्वोऽत्रयत्र कर्माभावात्कर्पेत्तर्हि अन्यतरकर्मजो विभागो गोकेयतर इतियत्र।
एतदेव तिङ्कमपि लाघवादिना स्थातोऽवसंयोगोत्पादनेनेन हृष्यतश्च भ्रमति भाषितः तथा देवत्त
शविशेषविभागो देवत्तप्रत्यासन्नयावत्स्वकार्य्यत्व साधारणकारणजन्यो गुणत्वादिति वालिचा
तबाधितानवयावत्स्वकार्य्यवर्त्तीति व्यर्थमायच्छतीति अयवच्छेने विभागस्य वर्त्तमानकर्मोद्भावक
चस्येष्टत्वादिति अत्र चात्रवत्त्व अविस्तरभयाद्युपात्तेयतोऽरहं च सर्वे विभागस्य तुल्यत्वादित्यनेन लेशतः
सूचितमिति सुबुद्धिभिरेवसेयी। कश्चैष परिस्पंद इत्यादिनोपपादितं भ्रमे यन्नुपसंहरातितस्मादिति गुण
विशेषः संयोगादिः धात्वर्थ पान्न भवतीति याह्यवाचः क्रियाक्रियाशब्दाभिधेयस्त्वपर्यन्द्रे २२॥ तदेवं त्
हेतुमावेक्रियाप्रमाणचेनानिरस्तोपपत्तिं शंकते। यदपीति। अनुमान शब्दाभ्यां पौरुषेय ममन्यव + २

43

तौ गौणत्वमागमे दर्शनिबंधन एवासौ पुनः प्रपंचार्थोऽन्यथा वल्गतीति वल्गतीत्यत्राप्येतत्कपय
तेः स्वप्रयोजनार्थ एव स्यात् सर्वेषु देवदत्तस्थाल्यादिकारकाधिष्ठानोग्निज्वालादिषु साधनेषु
सन्निहितेषु सत्स्वपि तत्र सलिलानादृष्टैः तेषु तंडुलेषु तंडुलादावपचने दृष्टमयः एव परीक्ष्यकाः प्रव
र्तन्ते इति यातो निर्दिष्टकादाचित्कं कार्यं तद्दर्शनकार्यत्वविनानुपपद्यमानत्वादृष्टाकारमाकल्प
यतीति तदेवं कर्मेत्यर्थः। अन्यथा पप्यापरिहरति अत्रोच्यते इति तुल्या विशेषेणासंयोगविभाग
लक्षणेन। अपि शब्देन वल्गतित्वं यमयगमतीदं संसूचयति। आशिष्टस्य व्याख्यानस्यष्टः सर्व
थ्रुपालितमनवस्थादोषमापादयितुं कामः शंकते तत एवेत्यादिना परिहरति। नेति। परपक्ष
दूषणमेव न स्वपक्षसाधनमित्याशंक्याग्निसंयोग एवैतस्य कादाचित्कं कारणमिति स्वयं परिहरति
अग्निसंयोगस्येति। भाव इत्यंतेनास्पष्टं। तस्यैव तर्हि कस्मात्कार्यं। २४। तदेवमुपलपरिस्पंदरूपत्वाव
नाभावं कादाचित्कत्वादुपसंहरन् पूर्वपक्षप्रयोजनमाह। तदेवमिति। संयोगादीत्यादिशब्देन प्रय
त्नपरिग्रहोपि यागादिग्रहणं। कारिकापूर्वार्धेन पूर्वपक्षप्रयोजनमुक्तं। पाकसंकरणात्सर्गं

।४३।

स्य साध्यत्वे भावनायेति त्रितयमपि कल्पितं न शाब्दमित्यर्थः कथं तर्हि कल्प्यानेकः स्वर्गका-यजेते
त्यस्यार्थ इत्यत आह स्वर्गकामस्येति ।उ। उरा ष्ट्रोमदे सिद्धांतिपक्षायोतयति श्लोकं व्याचष्टे सत्वीति
त्यादिना श्रवममतें तेन । निगदव्याख्यातः । इदमिह वक्तव्यं वैयाकरणाः किल पूर्वपक्षी स्वमतेन
शब्दशक्तिमात्रसिद्धं वाक्यार्थं दर्शयति ।उ। रूपविशेषस्य स्वर्गकामस्य यागे विधेये विनियोगो
विधिः कर्तव्यता संप्रतीयत इति तत्र नियोगप्रत्ययार्थं कथमाख्यातेप्राधान्येन दर्शयति वैयाक
रणा हि भावप्रधानमाख्यातमिति वदन्तो भावशब्दाभिधेयस्य यात्वर्थस्य प्राधान्यमाख्याते
न्येते सत्यीयाग इति नेयं विषयसप्तमी किं तु निमित्तसप्तमी यागनिष्पत्त्यर्थो नियोगोवगम्यत इति
तते धेनवा चर्यथा धान्यहानेरिति रहस्यम् । न विदं वैरिणोव शक्नाय स्वनोसाष्टे दमनुकरो
ति व्याध्या नेयन्नीमां सकाभिमतं भावनादेषणात्रेविव - हू त्रासिद्ध स्वर्गयागसाध्यसाधनभाव
एवा प्रत्यक्षपतत्वापार्शेकाहतास्मिन्वेति । तस्मिन्याग इत्यर्थः उ । ए तइति नियोगप्रवशादित्यर्थः
स्वत इति श्रेनुरेताघागादित्यर्थः । भवतीति संबंधः भवति नेतुइ व्येसायया यागो दर्शयतेत

यायागेन फलमनुष्ठीयत इत्यर्थः। अन्यतो यतियागव्यतिरिक्तसाधनान्तरादित्यर्थः। जवेत्येव
र्गादि फलमित्यनुषंगः स्वर्गादिफलमेवेत्यर्थः। अयमाशयः। कामियदसंबंधात्त्रिविधियोदर्श
ते कायेत्स्वर्गकामो यजेतेति तेन काम्यमानावृत्तिः कामनाविषयतया फलत्वं गतास्वर्गादि
कां क्रियामुपहायमानाया योग्यतया भोजनक्रियाफलत्वमेव प्रतीयते न शब्दतः भोजनस्य करणत्व
जन्यते कायेद्राजसेवया ग्राममिच्छंतं तत्सेवायै चरितं गच्छते यद्वा कांक्षेत पुत्रेष्ट्या ग्रामकामस्य
दर्शितत्र भोजनव्यतिरिक्तसेवादिसाधनान्तरफलत्वमेव या न प्रतीयते व करणत्वं न शब्दात्
कायेत्परस्त्रीकामः प्रयच्छेत् वरेदित्यत्र सामर्थ्यात्परस्त्रीफलमेव न प्रतीयते अतो न सर्वयागा
त्रिः फलत्वमेव निर्दिश्यते किंतु यागादिक्रियातिरिक्तक्रियाफलत्वं प्रतिषिध्यते शब्दतस्तेन फल ॥१४४॥
साधनतो व्यवतरंति किमर्थं तर्हि नरमृदोक्त्योपन्यासस्तत्राह। नत्वनर्थं शति वरमुत्तरपक्षे
विधिवाक्ये दर्शी गीष्करणं न च शब्दार्थस्यांगीकरणमिति भावः नन्वेवमुपाविशेषस्येत्यपुत्र
काम्यमान स्वर्गविशेषपरो न हि स्वर्गकामः पुरुषविशेषो वा यः नेयं तस्य ...तेविशेषणत्वसं

भवतीति शंकते नन्विति । किं विधिर्हि विशेषणे किंचिदयोगव्यवच्छेदाय पर्याप्तिनो देवदत्त इति । अत्रैव पीनत्वस्यायो
गो व्यवच्छिद्यते । नान्ययोगः यज्ञदत्तस्यापि पीनत्वात् नात्यन्तायोगः कदाचित्कारत्वस्यापि संभवात् ॥ किंचिदन्य
योगव्यवच्छेदाय यथा घटस्य गंधवत्त्वे अत्र नायोगव्यवच्छेदः प्रमेयत्वात् अयोगात् नान्ययोगव्यव
च्छेदः पटादेस्तस्य योगादिति । यथा एक एव शत्रुर्हरिः नान्यो वनु … इति अवगते । नायोगव्यवच्छेदो वात्यन्ते
नायोगस्य ज्ञात एव नात्यन्तायोगव्यवच्छेदः किंचिदत्यन्तायोगव्यवच्छेदाय यथा नवकामानः स्वर्गं भुञ्जते । सर्वेषा
अयोगमन्ययोगमत्यन्तायोगं वा व्यवच्छिनत्तीत्यर्थः नव राजा राजसूयेनेति स्वर्गकाममवजानीः यन विषयं
स्यादित्याह । जात्येति जात्या स्वरूपेण स्वर्गकामत्वस्यासत्त्वेनेत्यर्थः । परिहरति । साध्यत्वेनेति स्वर्गस्यातन
कालानुपपत्तेरित्यर्थः किं हि तीयया साध्यत्वमावेदितमिति यदि सा … स्वर्गकामपदस्य विशेषणा
यान्तयतीति विकल्प्य नापूरयत्याह तत्पात्रं अनिर्दिष्टादिति … साध्यतया हीतीयाकृत्या अनिर्दिष्टा
दित्यर्थः । हितीयेत्युक्तेऽपि विशेषणत्वेन निराकरणोत्तरत्वाह । विशेषणस्येति । अपादित्वत्र सा
ध्यतयेति शेषः अप्रतिवाद्यास्य कामशब्दादित्यराः । विशेषणत्वं यानचेदं डीत्यादि … दर्शित
मितित्र हो … रिति भावः नत्वेव यं पुरुषासीनत्वस्य स्वर्गस्य साक्षाद्विशेषणत्वं सूक्ष्मः । किं तु कामेना
पुरुषेणावच्छिन्नेन तद्विशेषकत्वस्वर्गो वति कमना विशेषणे अतो विशेषणविशेषणत्वात् पुरुषविशे

यक्षामितिश्रुमहेत्याशंक्याह यथा समानेनेति। तत्र च गर अविशेषस्य यागे नियोगो वगम्यत इति समाधैवोक्तमिति स
क्ः। न चैवं सति इष्यमाणा स्वर्गपरचैव स्वर्गकामशब्दः फलपर स्यात् स्वो विशेषितकामनापरत्वे तु गृहदाक
दिवन्निमित्तपरता स्यान्न त्वयपरिछिन्नतायः पक्षः कोपत्वे जामोयणतया वृजीवं यजेतेति वाक्ये हि यदर्शपू
र्णमासावियये श्रूयते तत्र यावज्जीवश्रुतः कामनावाक्यवशात्मको ये स्वर्गकामनो जीवनएव संभ
वतीति यावज्जीवश्रुतेरानर्थक्यं। असंकोचेतु कामनायामकामनो प्यावृत्तात् एव यागइति कामना निमित्त
श्रुतेरानर्थक्यं ततो निमित्तपरत्वाभ्युपपत्तेः फलपता गीकार्या नृच फले फले तया क्रियामपेक्षते येनेयमपि
क्रियायास्य संबंधस्यात् किंतु कर्मतयान तु स्वर्गकर्मनाम्रुतीमुः। न ययागक्रियासकामिकायेन कर्मापेक्षेत
न्येपेक्षमाणत्वा देवतामपेक्षेतेन स्वर्गमिति स्वर्गकामो यजेतेति यागो तेवमतिमिरर्थके मेवस्यादित्येकोका
र्यीत्वेन गुरुनो भावमेत्याशंक्येन शंकतेन केवलं निमित्तपारिति स्यांते वाविशेषश्रुतेः स्वर्गकामो यजेतेति श्रु
तेरित्यर्थः। एतत्स्यादिति आनर्थक्यं स्यादित्यर्थः। परिहरति स्यान्नवदित्यादिना। तावच्छेदेन परिगृहीतं तु रेस
वयति। नित्येति। यावज्जीवादिवाक्येष्वपि वेत्तीति भावः। अनित्येषु केवलकाम्ये परे श्रुवित्वादि वाक्येषु
नाथपरिहार इत्यर्थः। तत्र नेमित्तिकत्व स्योगी कर्तुं शक्यत्वादिति भावः। न तु यत्र सर्वेषां नर्थक्यं तत्र तावदु
वनो गीकार्यो तत्सामान्यादन्यत्रापि चविष्यतीत्याशंकमानं प्रति नावच्छेदस्यावेतपरिहारीतरमो
हात्रापि चेति। का समानेपे कामस्त्वे नेतावता शब्दादप्रतीतेः क्रियारूपस्य यागादेः क्रियान्तरके

45

१४५१७

रणाच्च स्वर्गस्य च यागाङ्के या व्यतिरिक्ता क्रियासध्यत्वे व्यतिरिक्ता याङ्के येत्येतद्वगंतुं शक्य मित्यपक्षात
लमिति न चनर्थः शब्दोऽध्याहार्यं गंउमित्यत्रेत्यर्थः। अथापि कृतिकृदा तया सा तेऽनर्थिधान सामर्थ्यात
द्विरसुष्ठाने भविष्यतीत्याह पुनरितिः अयं भावः काम्यस्थाने तया स्वर्गस्ताव दिष्टं कश्चं भवतीया
गाद्यात्के याने यानेऽपि नेरा क्रो स्येत ध्याहि यागाङ्के याविचिवि षय ताद्यमियक्षेष्टसाय नातीसामान्य
तोवगाहते ततोविशेषापे ज्ञायी उक्तं यदि ष्टविशेषण स्वर्गे याक्षे लभ्यते तथा नाय काम्यः प्रयोग
एन रक्षुष्ठान मर्हनीतिकुस म्भान र्थ वक्तो कापा व्यार ४॥ यागो नक्रियां तरद्वाराकर णतया स्व
र्ग शेषो नापिक्रियात्वा सम्बधिन विधिमिद्दबैधे नावि नो स्वरूपेव स्वर्ग व्याप्यापेक्षत तियद्रस्यापि सुप
या दिंतत हृगव ता बादरि णापि सम्वितामित्याह बुध्येति। ततीयाधे तुणाव्यसंस्कारे युबादरीतिरि
बादरिमतेसत्रेवारणादाशिनीतव सत्रे स्थेबार्थः॥२ यत्तुणासंस्कारध्वशेषतान याग कल्पे रूपा षीति
क्रियं भावः शेषाहि सत्रयात पेन शब्द्वतीतिसिद्धकरणारूपेणा सतोन्यत्साध्यमनुष्ठी द्विक्रिया मिर्व तके
पतेत चसोमामस्रीहिनिरित्यादौ द्रवीतिपादितं पासा मर्थ्यं नवरव्यस्यसो मादे प धनि क्रियामिर्व
तेकाव्यावेधारणात ततेन द्व्ये णकरणो नोन्य स्या पामादि क्रियायामनुष्ठीयमानायी भवतीत्याह शे

षचेंगस्यापीदं गुणोपि विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियासाधनत्वेनावगतेः क्रियासाधनद्रव्यावच्छे
देन द्रव्यद्वारा क्रियानिर्वर्त्यत्वाद्भवति शेषः संस्कारोऽपि संमार्गादिः संस्कृतस्य यद्यादेः
क्रियायामुपयोग्यत्वात्स्वरूपमिति द्वितीयावद्भिस्ते यागराध्यः संस्कार्यद्वारा नयति क्रियां शेषः
तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारा एवाफलत्वेन शेषरूपाः यागस्तु स्वयमसन्निहितक्रियारूपो
ऽनेकार्थीक्रियानुष्ठापासहितस्यैव द्रव्यादिभिरसाधितः सिद्धः पुरुषमुपकरोति। यद्यपि
फलं तद्विधिनि तेन करणमतेनानुष्ठीयते किं तु तस्मिन् क्रियारूपेऽनुष्ठिते स्वयमेव
भवति न यागस्य शेषत्वे यागेन फलमनुष्ठेयमिति सूत्रेण यागस्य फलं प्रति
शेषत्वं फलं तु न कस्यापि द्रव्यस्य बन्धनाय यतः शेषत्वेन शेषमूलं पुरुषस्य
द्रव्यत्वेन न प्रत्यक्षं शेषत्वेन स्वर्गकामेनानुकस्यापि दृष्टं यतः स शेषः अयत इतित
स्मादनेनवादरिदर्शनेन न यागातिरिक्ता क्रियानुष्ठेयाप्रापितस्यापि यागः कर्तीया
जस्याविधिनानुष्ठापितः फलं साधयति नान्या क्रिया साध्यः स्वर्ग इति सर्वमस्मद
कमनुगृहीतमिति संमतिता स्यात् ॥ कारिकया तत्र यागानीति विशिष्टज्ञान

॥४६॥

46

तात्पर्यातनायज्ञानवैराग्ययोश्चेत्यत्र कृत्वात्र । कर्तृव्यापारगुणयोरित्यादेः । क्रियायाया दि-
त्यतो व्याख्यानमेषो व्याख्यातार्थः । यागादिरिति । तुशब्दः पूर्वानात् क्रियाया वि-
लक्षणत्वद्युगणसंस्कारेभ्यो विशेषं यागे द्योतयति त्रकृत्याकर्मकइति
वदनुविधिनिर्बंधसिद्धेतस्याः क्रियायाः फलकर्मापेक्षेति द्योतयति । कथं
स्वर्गेण संबध्यते इति सिद्धे द्वहरूपकरणतया प्रति शेषः । अकर्मकत्वादन्यक
र्मकत्वाद्धानकर्मत्वाकारणयागक्रियया स्वर्गः संबध्यते । किन्तु विधिनिर्बंध
सिद्धस्य साधनतावत्वात् फलत्वे तपति भावः । कर्मेतु स्वर्गः नित्यस्य कर्मकं करोति
धात्वर्थात्मकभावनापेक्षया वाच्यातद्यावव्यवहितः फलेन संबंधः स्यात् सोऽपि
भावनाभावोऽन्वेष्टकं इत्याह । भावनाकर्मतेति । तुशब्दः पक्षान्तु पयादि त-
न्ये द्योतयन्ः व्यवहितत्वमितिवद्तात्पर्यतः क्रियाफलयोः साक्षात्संबंधः यत्

तिसूचितं साधनास्तीति भावनाभावे वा स्मार्कैसिसाधयिषितोनयाग
स्वर्गयोः संबंधाभाव इत्याह्नितेतिसर्वमवदातं। स्वर्गकामस्य याग
तुनियोगः संप्रतीयत इत्यादिग्रंथः प्राचीनव्याख्यातृभिर्निमित्तपरमेवस्व
र्गकामशब्दमंगीकृत्य व्याख्यातोपि सर्वपाक्षिको मतः त्वेवं परतया
व्याख्यातः अस्माभिस्तु नैव व्याकरणानामनुष्ठानेविनिपातैः किंभाव
नायामिति बुद्ध्यैवं व्याख्यातमिति द्योतयितुं द्वारकेऽप्येतमस्मदीया
२९॥ उपचिततर भावनाविवेकाद्वितीयस्तु द्वेधं भावकल्पवल्ल्यां नहि
ममकार्या भावनेति तत्प्रवृत्तिविरतिमतः सुखितयत्र सर्वपक्षीमा॥ ३०॥ इति श्री
मदत्रभवःमहामुकुलभट्टसूरिविरचिता या भावनाविवेकटीकायां भाव
कल्पलताख्यो पूर्वपक्षः समाप्तः। ३०॥ संप्रति सिद्धान्तमारभते॥ अत्रो व्ययत दी

॥४७॥

इदमिह भावनापलापवादीवैयाकरणः द्रष्टव्यः घटं करोतीत्यत्र उत्पद्यमानस्य करोतिधातोः कोर्थ इति। ननु कि
मत्र वक्तव्यं ग्रामं गच्छतीत्यत्र देशसंयोगविभागाविव ग्राह्यः ग्रामकर्मकावुत्पाद्यघटकर्मको यः कपालसंयोगावि
भागावेव करोतेरर्थ इति चेन्न दण्डभ्रम्यादिव्यस्तः। क्रियासामान्यवाचिन इति भगवत्पतंजलिवाक्यविरोधेनास्य
तर्हि क्रियासामान्यमेवार्थ इति चेन्न तर्हि क्रियावचनो धातुरिति तस्यैव वचनेन। क्रियासामान्यवचनत्वपि क्रि
यावचनत्वं नापैति। सामान्यस्य व्यक्तिसंबन्धे इति चेन्न। तर्हि किं घटं करोतीत्यत्र पाकादि सर्वक्रियासम
वेता क्रिया च सामान्यजन्यो घटः न स्यात्। [illegible] सामान्योस्ति कारकव्यापारो व्याप्यतावच्छेदक [illegible]
नोपि ग्रामं गच्छ [illegible] सामान्यापेक्षया कर्मत्वं सामान्यापेक्षितत्वेप्यपेक्षया [illegible]। तर्हि क्रियाकादि
सर्वक्रियाकर्म घटः। यो यैव क्रियया [illegible] इति चेन्न तर्हि ग्रामं गच्छतीति प्रयोगो [illegible] ग्रामं करोतीति प्रयोगोस्तु।
[illegible] क्रियाविशेषलक्षणः। तथापि घटं करोतीत्यत्र कस्य धातोर्वाच्या क्रिया लक्ष्यत इति वक्तव्यं [illegible] इति
चेत् सा तर्हि सिद्धत्वमिति घटं सुनक्तीति [illegible] संयोगादीनां [illegible] रूपाणि क्रिया च
चमुत्तरत्रोनाम राकरिष्यामः। कर्म योग्यं केनापि धातुनोपात्तं क्रियांतरपरयामः। कर्षनपरपामो यावत्

निर्दिष्टं ननु वर्तते योऽयं तावद्व्याख्याक्रियायोग्यतया लक्ष्यते तां प्रति व्यपदेशस्य कर्मत्वमुपपद्यते इति वदन्नेव व्या-
करणीत्याह। अनेकार्थत्वामिति। अयं यावत् उपसर्गोऽर्वाक्: तु रव्यय चान्विथार्थः। तेन यायमन्वयः ते-
न कारणेनातिङ् ते छपदेषु वर्तमानेन करोति नाम्ना वक्रे ह्यत्र च यथाविशेषो हि इति निश्चयेन मीयते
अक्रियायतेरिति। ननु लक्ष्यते इति भावः। अतः रत्यत आह ऐकाधिकरण्यत इति। एकवैसत्येकमेकाधि-
करणीत्यर्थः। तेन नेत्यपेक्षायामाह अनेकार्थत्वमत्राश्रयमिति। अतीत लाक्षणिकत्वका-
र्यत्वेनानुपपत्त्या अन्याय्यमित्यर्थः। अयं भावः। न तावत् करोति प्रयोगः कृपते तत्र सर्वत्राविद्या-
नुबन्ध्यैव क्रियाप्रतीयते। न चैवं सर्वत्र तत्स्यादेवकारव्यत्वे संभवति तत्परित्यज्य लाक्षणिकत्वं क-
दाचिदप्रतीतस्य चराक्रियासामान्यस्याश्रयणं न्यायमार्गमनुसरतीति। अकारि भावमातियाउ बाध्ये
क्रिया करोति नामिधीयते इति। ततः किमित्यपेक्षायां हि दृशकरोति सामानाधिकरण्यात् संभवतिङ् ते
पदेषु भावना विशेषो गम्यते एवेति न वाचकाभाव इत्यतो भावना विशेषः कृतो न भावः पूर्वपक्षितो
तुल्येरन्न येव कारिकया अवतरणं पारः अनेकार्थत्वामिति॥ नयमन्वयः तेनेत्यावर्तते। एकाधिक

48 २ ४८

रण्येन प्रयुज्यमाने प्रुतिङः तेषु सिद्धकर्तृक्रियावाचित्वमित्यर्थः। भावश्चेदनुमीयते भाव नाविशेषात्र
घटेति भावरत्यनुमीयते उत इत्यत आह। ऐकाधिकरण्यत इति। सामानाधिकरण्यादित्यर्थः। एवं च त्वा रव्याने
भवतीत्यादीनां तिङः तानीव्य द्रासह। तथा चोक्तं। सिद्धकर्तृक्रियावाचि न्याख्यातप्रत्यये सति। सामानाधि
करण्येन करोत्यर्थोवगम्यत इति। ननु घटं करोतीत्यत्र भवन्नेकर्तावनावचने चेत् किं करोतीत्यत्रेत
नर्थान्तरं तस्य स्यादित्याशंक्यतेन केनेत्यपेक्षा वो अनेकार्थ यमन्याय्यमित्यक्रमिति। उपपादनी उक्त्वय
मेव करिष्यतीति। उपस्यते। प्रथमव्याख्यान परतया सिद्धपे पापोनयतिघट मिति। तावच्छब्दो व्याख्यानीतर
द्योतकः। उत्पादनादीति उत्पादनभावनं करणमित्यादिशब्दाधिधयमित्यर्थः। द्वितीयपक्षे कतयरगयावा
न्ध्रेसचप तीति सरणीक रोतिरित्यर्थः। भावः नवयं क्रिया सामान्यीवाच्यमंगीकृत्य घटं करोत्यादाहृत्यं तरेण
भावनेष्ट प्रतीतिं भूमोयेन घटं वो केन मार्गेण म्यते किं उकरोतिः। क्रिया सामान्ये भावनायां च कावक एवत
त्रपदिक मादिकारकसमानाधिकरणः प्रयुज्यते तदा भावनार्थ एव सामान्यस्य कारकान्वया योगाद्य
दातुपन्यादिया चेतर समानाधिकरणः प्रयुज्यते सतदा क्रियासामान्यवचन एवाप्यपरम्पुरुष संशयव क्री
हरिरित्यत्र्यनेदं तदा विष्णुर्यदन्तुवज्रहस्तो हरिरिति। तत्र दाइउइरलिइत्येवेभ्यवस्थावदंते प्रगीदमुच्यत इति।

मन्यायमित्यस्यार्थकनेत्यनेकार्थद्योतकाति। अनेकांतिकच मानिय महत्यर्थः।ततइत्यनेकार्थशब्दा
दित्यर्थः।अयमासप्रानियमस्वरूपसंबंधेसत्येवकास्मिन्नुक्तानेन्याद्युक्तिमारोहति अन्यथाद्यमेद
ष्टपवतेमहानुसाघघत्वनुमीयेताशब्दस्यघ्येयमेवार्थाक्षेपायहसंदिग्धवाक्यबोधः।तेनैवशब्दे ल्याद्
संत्तुवात्तसवेदनियतंबोधयेतूनव्यवहारापयोगास्यादितिस्मातिवरनान्यायत्यानेकार्थत्वमितिव्यदपाति
तिानुनकहर्योदिशब्देषुव्यागतिरित्याशंक्यानादिव्यवहारेयदन्याय्यमेवागत्यागीकतेतद्दर्शनेनेहानामपित
घ्रोकल्पनाउक्तेनहिप्राहियवव्योर्विकामइतिव्रीहिगुरोडाशव्यार पयमंगीकार्यः।न्यायांतरविरोधस्तनत्र के
तदंडवारितरत्याशयेनाह।परिगतेति।परिगतमबाध्यचेनबकृशावयारित्सतमित्यर्थः।कल्पनायोगादि
त्यनेनेदप्रथमकायनानिवार्यतोकृतकल्पनायाअपयोगस्तत्राह।प्रमातेति।किंचयथनेकार्थाहयादि
शब्देस्लोवेयत्रयिस्तुदोबाकुल्येनप्रभुक्तास्तेत्रैवसदसामातिंजनयंती।त्याह।त्रयोगीतरपाति।प्रत्यक्ति
मायातितत्राह।विकरोतीति।यथाघटंकरोतीत्यत्यादनाप्रतायतेतथायंकरोतीत्यत्यादनाविशेषविष
यकरवस्रत्रः।प्रतीपतरत्यर्थः।एवमनेकार्थचमन्याय्यमितिव्याख्यायावनीशाकारिकांव्याचष्टे एवमिति
एवमनयारीत्याप्रावनाविधयानउपपादितरतिसशेषव्याख्यायां।अनुमीयतरतिविमतउत्तरशाब्दः। अनस्थ
शब्दार्थविशेषयवनःप्रत्यक्तरशब्दचातेकोषदेःशेषापेक्षत्तरशब्दवदितिभावः।अनेनेवाविशेषाभिधा

49

४८

नपदंसंगीकारे लोकार्थो यद्वा याज्ञियानीत इत्यनन्यपगमेनैव समस्तो निरस्तो यद्यपि विशेषाभिधाने
षण्णुक्तं न स्याः स्वार्थत्वेनान्यपगमात् वाक्के नेदाहतः स्यादिनात स्वरेह रतो यद्यपीति। अत्र मेदादिति
पदच्छेदः। विशेषाधायकमिति भावनाविशेषाधायकमित्यर्थः। प्रत्ययार्थप्रधानमित्यत्र विशेषाधायकमि
त्यनुषंगः। अनेनेन च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृतिर्लिंगतोऽभवते रेरवितोलोपे भावशब्दं कृत्वाप्र
आख्याताः। न नुयातोः स्वार्थमात्रपर्यवसायित्वे प्रत्ययस्य भावनामात्रपरत्वात् प्रत्ययस्य प्रत्यया
वेनावाचकत्वानन्यपगमात् तद्विशेषावाभिधायकस्य द्वात भावानेकथंला वन्नाविशेषावगतेरिस्यु शंक्याह।
प्रत्ययोपातो। अचो चेशब्दे नुधातुः स मुद्री यते प्रत्ययः स्वतंत्रो नेसामान्यमात्रोपेयमाः थाति। अपि तु स्वार्थ
र्थविशेषमेव समर्पयतीति संबंधः सामान्यमात्रकरो मात्रापरत्वादिति व्यतिरेकेदृष्टान्तः। तत्र विशेषणाव्या
ज्ञेनके तु हाव्रह्मत्यर्थाय याव गाम्हहति। तदपि कृतरत्याः ते आह। पौर्वापर्यनियमादिति। यानोरितिसूत्रे
एवमुक्ते तः पूर्व च नियमात् परत्वेत्यनेन च प्रत्ययस्य परत्वनियमात् नियमस्य च प्रयोजनान्तराविज्ञानात
द्वप्रयोजकत्वात् स्वत्वस्यानियतं प्रकृत्यर्थानुरञ्जकस्वार्थ बोति पादकत्वमित्याशयः। प्रत्ययमात्रार्थत्वेनाभ्यु
पगमस्तु तदा गाः मन्यायेन प्रत्ययकृतिर्याभावानात्मावगम्यत इति उक्तमार्गेणाके वलयानन्तुविशेषाधाय
मिति भावः। अनेनाविसमुच्चितस्य यातोरपि न स्वार्थमात्रसमाप्तत्वमित्युक्तं न केवलं पौर्वापर्यनियमा

50

देवदत्तस्यते किंतु प्रकृतिप्रत्यययोर्योग्यतयार्थसंसृष्टत इति सम्बन्धापी त्याह। सर्वथाति॥ अनेनैवमास्मिन्नर्थेका
रिकायो जिज्ञासा प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थमात्रसमाप्तत्वोद्भावेन विशिष्टे कार्यस्यन्यायासिद्धत्वाद्विशिष्टे कार्य
यो भावरूपमनेकार्थत्वं येन कारणेनान्यार्थं येन कारणेन करोतीनासामानाधिकरण्यात् तिङः तेषु भावप्र
माद्विशेषानुमीयात इति। अतः पूर्वपक्षावसरे यदस्मात्पिरुद्धं विशेषा धियोन भवेत्मिति तन्नविरुद्धमि
ति निगमयति। तेनातिः। तत्रेति पूर्वपक्षायुसरस्य पी। अनेरेवस्मा इति त्रयुषः कुर्मः चार या न्नमच पीयरत्यनि
त्यमित्यधिशेत्यामेद्ध त्याद्यर्थत्यक्तौ। शेषमविरुद्धमितार्थमाय यद्यपि एतस्यार्थस्य स्यार्थगमानिका। यद्दृष्टं न गता भाष्य कृ
ताक्रमं चस्तपश्चक्रियाः सामान्यवचनाः। क्रियाविशेषवचनाः पचत्यादयः इति तत्र पूर्वोक्तयादिशेषोक्तमिति नास्म
द्विरुद्धमिति। तथाहि। क्रमस्त्वसरूपेणेव। क्रियासामान्यं भावना सामान्यं आविद्यो भोवनामाप्रियदो अस्तित्वेवस्मा
रेकार्थं चोपपद्यते तस्य तुवते स्वावमभावनार्थः अस्तोभिविक्तेतेम स्तोमूरिति चादेशाविधानात्। भावनार्थः। भावप्र
त्याद्दीनं वास्यानेमदः स्वार्थविशेषिता भावनार्थः। अतः कथमियास्माद्विरुद्धमितद्वयमनेस्यात् अस्मिव्याख्यानेतत्रति
पतञ्जलिग्रंथइत्यर्थः स्पष्टमन्यत्। २७। ननु उपदायप्रकृतिप्रत्यययोरन्यार्थसंसृष्टत इत्यक्ष्यगतेतत् दायदेवकरोतिना। ५०
क्तितदेव तिङ् तपदेनापि प्रत्ययस्य करोत्यर्थसम्बन्धिधायि चान्त्मा त्रयपर्यवसायिन्या इति ङः तपदेस्यतिपपायि २
चाद्दयर्याचेसत्तोतिसामानाधिकरण्यप्रयोगाविशेषणं गी रा सामा[illegible] धिकरण्य मनेइर्थं नं इत्यासाम
भावभेदानुमानमिति सं कथं तेनाह्नि। ति प्रत्ययस्य सामान्यमाधियेयमिष्टम्। इति चादेशा एतस्य

वंस्त्वितमितिशेषं। अनयावैतस्या आशंकापाएवानुदयादिति। उभयोरिति करोतिपचतीतिशब्दयोरित्य
र्थसमाधत्ते उच्यत इति। अयमत्र षऽक्तार क्रमः। यदिदमाद्यं कृतेत्युयातं किं प्रकृति प्रत्ययोसरूढ तस्य
स्ययास्मिन्नेवसमये प्रत्ययः स्वर्पिमथियते तस्मिन्नेवसमये प्रकृतेरपि प्रत्ययार्थमेवाङ्गीयत इत्यर्थमंगी:
कृत्यकिंवाप्रकृतिर्विशेषणंभूते प्रत्ययसहेतिधावेशाब्दस्यार्थमितिद्वावपि --- साहित्येनविशिष्टे चेनरूतरस्म
र्थमंगीकृत्यप्रथमसंमातिरित्येवोत्तरं। रितीयोविशेषस्योक्तौ उनः सामान्यवचनोनप्रयोक्तव्यः नहि कोवृक्षाशमि
ष्टेखदिरइति प्रत्युदाहरिते खदिर वृक्षरत्युच्यते वृक्षश पोनरूक्त्या सामानाधिकरण्यायोगादिति विवादिं
तं किंवा प्रकृत्यर्थस्य विशेषकत्वं न संभवति खदिरवत् प्रशब्दार्थव्यापार्यप्रतिपादकत्वमावादेव प्रत्यया
र्थमात्रप्रतीतेः सामानाधिकरण्यायोगादिति आद्यं परिहरिष्यन् द्वितीयं निराचष्टे नेदापादितोति। अप्रथक्ब्रुतिसा
मानाधिकरण्यं वचनेपीत्यस्यातेत्कतरशब्द इति शेषः। अयमभिप्रायः सामान्यशब्दस्यार्थः सामान्यं तेनाव्याप्त
या किंचिदर्थविशेषितं येन शब्देन प्रतीयते तस्मिन्नपि शब्दे प्रयुक्त सामान्यवचनशब्द सामानाधिकरण्यं दृश्य
ते यथा को राजा यातीति प्रश्ने पांचालराज इत्युत्तरे पांचालत्वं पंचाला देशसंबन्धत्वेन राजत्वे व्याप्यैश्च [illegible] दिष्य
[illegible] वर्त्तमानत्वात् अथ्य प्रयुक्तराजशब्दो [illegible] सामान्यविशेषवाचकं लवतितयाप्रयुक्त करोत्यक्त सामा

न्याव्याख्यया कादिभिरपि तद्भेदाद्युक्त एवेति न च त्वयार्थकरोत्यर्थमात्रत्रतीति उक्तं सामानाधिकरण्यमि
त्यर्थभावो ॥ श्लोकं व्याचष्टे प्रवृत्तिनाहीति । हि: प्रसिद्धो प्रवाचिना । सामान्यशब्देन उक्ततयः परिदृ
ष्ट सामानाधिकरण्यप्रयोगा इत्याशयः । सतीति शेषः । उक्ततयप्रदशब्दा इत्यर्थः । उक्तो विशिनष्टि । यवष्टि
नोति कुत्राधिछि न्नं विशेषितं यत्सामान्यं तद्विषयाः पदस्य विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः । स्पष्टं नन्वत्र आ
घनिराकरोति युक्त एवेति । योऽपधिकोपात्तिचस्यायनार्थः को वृक्ष इति प्रश्ने खदिरवृक्ष इत्येव प्रयुक्तं त्वाक्ते
र्युक्तिमतीत्यर्थः । अयं भावः विशेषविशेषित सामान्य विशेषके अभेतदाद्रूप्या सामान्यविशेष्यकमेवा
तर इदं यन्नतु निशेषविशेष्यमनवद्ये यवचनतापद्येरिति उक्तानेगाकारे दोष माषमाह अन्यथेति । परप्रोक्ते
शब्दस्य स्वस्वो क्वाव नुषगोन्याय्यः इति भावः । एवं चानेन कारिका योजिता । अपि शब्दो व्यपत्याचया रणार्थः
को शब्दः खदिरत्वचोपिधिशेषोपादे । सामान्यवचनेन वृक्षशब्द एव सामानाधिकरण्ये प्रयुक्तेन केवल खदिर
शब्द तन्त्र दृष्टान्तः को राजेति सप्रतिपमा चास्या दृष्टान्तत्वमिति भावः । एव सामानाधिकरण्यनं माव नाविशेष
वचनेपचपादिशब्दे सामानाधिकरण्यमनुपपाद्या यारक्तवान्यत्र यथा तथा भावनाविशेषवचने तु समा
नाधिकरण्यसामान्यवचनशब्द प्रयोगादृते गतिरेव नास्तीत्यवश्यं सामान्यवचनो पि प्रयोक्तव्य इत्यर्थ

51

॥५२॥

परतया कारकं भावनाया इत्यध्याहृत्य प्रकृष्टविशेषणत्वेन भावनाया इत्यत्र तदुपहितसामान्यवच
नेऽन्वयाद्यपेक्षितिरिति संबंधः। असत्यज्ञानेति विशेषो दर्शितः। परतया लोः पर चेन विहितोऽयमाख्यातप्र
त्ययस्तस्योपधानं धातुः तेन व्यज्यमानः स्फुटो विशेषो यस्या इत्यर्थः। आख्यातपदेन विनाऽतद्विशेषो नावग
म्यत इति भावः। आख्यातपदव्यतिरिक्तपदैर्न वा किमिति भावनाविशेषो नाभिधीयते इत्यत उक्तं असं
विद्यत इति क्रियाकारापन्नभावनाविशेषवाति यादृक्पदस्याख्यातपदातिरिक्तस्यानुपलम्भादित्यर्थः। का
रकयोजनायां तु भावनायास्तदुपहितसामान्यवचने भावनासंबंधिनि तदुपहितसामान्यपदने आख्या
तपद इत्यर्थः। अपि शब्दः एवंपदव्यापारणार्थः। तस्मिन्नेवान्वयदृष्टेरिति सामानाधिकरण्यं नान्यपदविशेषकमिति वाव ६
र्थः। नतत्र दृष्टोऽतः कोऽराजेति यद्भावः यत्रान्यद्विशेषवाचकं पदमस्ति कोऽयं राजा स्यादिति को राजा इत्यपेक्षते तत्र न
व तु कामसामान्यवाचके शब्दानपेक्षा यत्र तु नाराज्ञा मन्मात्रं किं तु देशनान्नैव व्यवहारस्तत्रावश्यं यासा
मान्यशब्दे विशेष उच्यते तद्दृष्टान्तायेति एवं सामानाधिकरण्ये साधिते तादृक्छब्दे न विशेषवाचि चेत्यानुमिते विशेषा
नुमाने पक्षधातवस्तुनानात्मते इति आदिनासिद्धसाधनाभिधानं सामान्यानुमानपक्षे यद्दर्शितं तत्रैव विपर्यय
साधनं च लक्षणदोषाभिधानं तन्निरस्तमित्याह तस्मादिति। भावनावाचकत्वस्य साधितत्वात् सामान्यसिद्धेः

साधने सामान्यानुमानस्याभ्युपगमान्नेतरद्दोषद्वयमिति भावः ॥ २८ ॥ तदेवं चेपकक्रमस्तुमदृष्टौ तेन भाव
नाविशेषप्रवच चेत्सामानाधिकरण्यहेतुना साधिते भावाभावरित्यादिना प्रदर्शितं व्याप्तिभंगपरिहरति भा
वाभाव इति । अयमस्याः प्रथमवर्णकः । द्वितीया विभावाभावेकमीभावेन करणाभावेन भावनाया भावेन
भाव्यं भावयानेतीति माख्यातपदप्रयोगो व्याप्तिभंगायत्नवृत्तिरत्यकपगम्यते स निरोद्धिं तोविवाधेमातोभ्नेति
अयमाशयः । भावनाहि भाव्यव्याप्तो व्यापारविशेषः अन्यो न्यानानुकूलव्यापारस्य सत्ताव्यनिवृत्तेव निव
र्ते तेन करणनिवृत्त्येति । अथावितवायत्त्रः करणे नापि प्रतीतेन भविष्याभिततकिन स्वगत्याकरणमय
स्तीत्याह । अथ ततइति । सोपीत्यमेन भावाभावप्रयोजकांशद्वयो स्यात्सुखिदिसंकरणीशेपरामृशति । तदय
मर्थः अथ ततो वस्तुतः सोपि करणांशोपि तया साध्यांशवदेवलक्ष्यते प्रतीयत एवेत्यर्थः को साविव्यत आ
ह यथाचपगो वरश्च तथा च यौधनं गोवरोधिषयास्सा ध्येयस्याघंटाचक्रनादः सकरणतया प्रतीयत एवे
त्यर्थः शब्दादप्रतीतिः । स्तनालावं साधयतीति भावः तमेतं वर्णकं लोभ्या भावेन भावनाभाव इति संक्षेप
तो दर्शयन्न द्वितीयवर्णकपरतया कारिकां योजयति घंटाध्वनतीत्यादिना । पाकशेषस्येत्यनेन कारिका
यो जनातु भावाभावइति भावनाभावेकरोति सामानाधिकरण्येन प्रयोगस्तु द्वितीयापितिङ् तेषु क्त

॥५२॥

इतो यद्यपि न निराकाङ्क्षितो नास्त्येवेत्यर्थः। कृत इत्यपेक्षायां तिङन्तेभ्यो व्याभावप्रत्ययोर्षां भावनाभावोक्ते
र्थ्यः तद्यन संभवति सुखदुःखज्ञानानां धनिकानां व्यानो भाव्यानां संभवात् तत्र यथाचर्यस्य करणाचोप
पत्तेः अथ यथाचर्यमात्रं जिज्ञासितं तर्हि ततो यावदर्थं गोचर एव सोऽयस्मकस इति प्रत्ययार्थ अपि शब्दाद्वाच्य
र्थमात्रजिज्ञासायां यथा सकर्मके पिया तो पचति पाकं करोतीत्येव विवक्ष्यते एवमकर्मकेऽपीति लत्यते
भावनात्व प्रत्ययव्याख्याय्येदं रूपेवेति कथं न हि कृदन्ते सामानाधिकरण्यप्रयोगे तत्र के लक्ष्यते तथाहि का
क्रियेकारके पाकक्रियेति वक्तव्ये पाक इति लक्षा। टीकः शब्दः प्रयुज्यते कः कावकारि इत्यन्ते मीम
इति कदितिः अनेन गम्यमानापदं सामानाधिकरण्यमित्यत्राह पूर्ववदर्थाक स्तावदेगी कृत इतिजेयां व्या
ख्याने इत्यादप्रतीत्यस्यां तेषां चार्थ एव भाव्यस्त्वत्रत्यो भाष्यशब्दो लिंगव्यत्ययेनानुषज्यते शानेव
त्यस्यां तेन त्यादप्रतीति भाव्यामिति वोभयमपि अनुषज्यते चोत लक्ष्यमेदे न द्विविधयाप्युद्धार्थस्य
शब्दतो नाम्नो वा भावनाया इति सर्वं यः तेन पाकेन विशेष्यत इति तद्विशेषः क्रियास्वरूपमित्यर्थः।
अर्थे वक्तुं इते सुजयन्य भावना प्रतीतिर्नुपपन्नो नो वा अर्थाधिकरणे का क्रियापाकं किं कर्तव्यं प
क्तव्यं इत्यादिप्रकारैर्महता प्रबंधेन प्रदर्शित इतिने ह विस्तरमयाड्च्यते तद्यन करोति सामाना

धिकरण्यस्य भावनात्सन्निचार इति सिद्धं ॥ २७ ॥ ननु तेन लक्षणाया भावना प्रतीत्यभ्युपगमे सर्वोक्तदोषं नि
रावकृतमनुवदतीति तिङ् इति यदपीति परिहरति नैतदिति इदमिह विकल्प्यनीयं ॥ किमत्र लक्षयतीति तिङ् तया
लक्षणानतिरिक्तार्थ प्रतीतिजनकत्वमात्रमनयापादितं ख्यापितं कमाणदयति आहोस्वित्सत्यपि वाच्यत्वे तोः
सर्वत्र लक्षकत्वे यथा कुशलशब्दस्य सत्यां विवाच्ये प्रयोगे सर्वत्र न लक्षकत्वं किं वा धातुक्षिप्ते त्वे नैव सर्
वत्र भावना प्रतीतिसिद्धं प्रत्ययार्थत्वाभ्युपगमानिना घटत्याद्याकः पाक इति बुद्धि विषयाभेदो बुद्धि
भेद इति शाकवार्थिवादिवत्समासः ॥ निघत इति भेदोपि यमानोर्थ इति यावत् ॥ एवं बुद्धिविषयभेदे
यमानमर्थ पाकः पचतीत्यत्र कोपनक्त तेन कान्वि दित्यर्थः ॥ पाक इत्यत्र यावदर्थमात्रं प्रतीयत इति न परित्य-
त्यर्थ स्रोत इव गंगाशब्दो धातुरूपकौबद्धाक्रियातीरमिव प्रतिपादयतीत्याह ॥ ते या पचतीति पाककर्तृ प्रती
यत इति यं पाककर्मिकाक्रिया प्रतीयत इत्याह ॥ एवं प्रतिकृद्देन लक्षणाऽगीकारे कथमिवायमर्थभेदस्तन्न ॥५२॥
तेन लाभेवान स्यादिति भावः ॥ तद् एतदा स्यातं इदं तावदित्यादिना नुवेत्यं तेन हितीयः किं लक्षकत्वेन सर्व
त्र लक्षकत्वमापादयसि किं वा सर्वत्र लक्षकत्वेन तत्प्रसाध्यावैशिष्टादित्यादि प्रत्यहितीयं निराकर्तुं प्रथ
मे मुत्रयोजेति ॥ कोहीति ॥ क्रिया पाक इत्यत्र पाकाक्रियेति बुद्धिर्भवति किं करोति पचतीत्यत्र पाकं करो
तीति प्रतीयते न पाकाक्रियां करोतीति बुद्धिरित्यघत इत्यर्थः ॥ गंगायां घोष इत्यत्र लक्षणे गंगाशब्दस्य न गंगा

53

योसीनाइत्यत्रापि लक्षकत्वमिति नापाद्या यादृक्तेति भावः। तदेतानन्तापाक इत्यत्र कात्रियेति सामानाधिक
रण्यानुपपत्त्या लक्षणांगीकरणे विद्यमाने व्याख्याते क्रियावाचके कथं पचतीत्यत्र लक्षणा न भवन्त्यत आह। इहा
नीयमुक्तं कर्तृवाचकस्यापि पचतीत्यत्र तिङो पदे सामानाधिकरण्येन योगमात्रेण क्रियावाचकत्वं तर्हि ह
देते धातुनाद्वियापाक्षादिता याक्रियाया एव याचर्थयात्ततो भावा उत्पन्नेन घनापि तरयाहुवतियानाङमपत्रा
पि न्यायोन्यमविरुद्धमिति तत्परिहारपरतये राद्धयोजयतितयाहातिसो तेन हि स्तिङ् ते हीति सबंधनीयः। तपेस्स
नेनकेरिकाक्षत्र शाब्दोद्धः पृथगांतरपरचस्त्वको व्याख्यातः हान्ति पस्मान्तिङ् तेस इति पाकः भाव्यो व्यापारा
त्मागम्यते न सिद्धः यगतेन्नतः सिद्धरूपो भव्यते न तथेति न भाव्यः तरीतितत इहेति तिङ् तत्र पीतिनेश्चयेन
तद्वाच्यच भावनासंसर्गे कृत इतिहेतोस्तिङ् तानापदानां सह इति भावनासंसर्गः सहस्यमानाभावनाथैनि
कर्तृत्यय यः कुतः पुनर्धन्ने ते सिद्धं प्रतीयते इत्यत आह भावतद्वियानादिति कृतः सतो भावे विधानाद्व दनेहि
तो भावोऽइव्यन्हवतीति स्मतो सिद्धः प्रतीयत इत्यर्थः। नन्नु भावे घञ्मविधीयते सिद्धं तर्हि भावनार्थं घञ्प्रत्ययस्या
शीकमाने प्रतिनायभावशब्दो भावनार्थः किंतु पारिभाषिक इत्याह सूक्ष्यदेति न चेन भाव घनेरूपेणाया
स्यानाद्धवहारादित्यर्थः। कात्यनिचन्नमनिरासायोक्तं धात्वर्थ इति स्मिन्यायत इत्यस्यीते इतेङ् तान्ना
त्यत इति शब्दोनुषंजनीयः। कारिकायां परामर्शशब्दः संसर्गपरः। अयं भावः पाकपदेऽभवक्रियायाग्गा

पामितियदभिवतीरस्यब्दात्कनधातुमात्रंपनपक्रक्रियावाचीख्यातं नचैव ह्यक्रापिभावनातिङ्कृतो
स्य नानातिरिक्तार्थतामापादयतिसिद्धवत्साध्यत्वविशेषप्रतीतेः। नवाख्यातसिद्धकर्तृवाचिनितसं
स्पर्शेनधात्वर्थस्याख्यताप्रतीतिरुपपन्नेतिपुंक्तौ। क्रियाप्रियायिचमाख्यातस्यतिाइदानीगम्यमानापेक्ष
मित्यादेर्द्वितीयमधंराकांक्षादोषमनेनैवकारिकार्द्धेननिराकरोति। गम्यमानत्वंहाख्यंतेकर्त्रोधात्वनु
नावाक्रियायाइतिशेषः। अयंभावः। कर्मधात्वनावायदाक्रियाचिद्येततदापिभूतभाव्यत्वकेला
याद्यत्यर्थविशेषोनस्यादिति। कारिकातव्याख्यानेस्पष्टा। ननुपाकइत्यत्रकर्मणःकर्तुर्वाकारक
स्याप्रतीतेर्नधात्वर्थक्रियाप्रतीयते। आख्यातस्यतुकर्मणिकर्तरिवाविधानात्तयोःयकारकया
तद्योगादेवाक्रियायंप्रतीयतइतिपुक्तेवैषम्यमित्याशंकमानंप्रत्युत्तरार्द्धमेवोत्तरतयायोज
यति। नचेति। साधनसंबंधात्कर्मकर्तृसंबंधात्कुतोनचत्यत्राह। आस्थीयतइतिभावप्रकारोत्यत्रोस
यनसंबंधाभावास्थीयतेक्रियतइत्यत्रापिपाकइत्यादावविसिद्धरूपधात्वर्थप्रतीतेरससंगादित्यर्थः।
अनेनकारिकापाभावोत्यन्ताल्पकारेइतिशेषःसावितइतिसर्वसुष्ठचित्रवचनेभावनासंबंधमतरेरो॥५४॥
इतिचपोक्तव्येपत्यरामर्शशाङ्कं प्रयुक्तेपचव्याख्यानेप्रकृतपचातिपाशङ्कोपरिहायतिङ्-तेषुक्तेते
तिसामान्येनवर्त्तितेनेमाशंकांनिराकरोति तथाहि केचिदाहुः। ननुयथाख्यातःकरोतिभावय

५

तिसमानार्थः कथं तर्हि करोति भावयतीत्यनुयोगे तु भावयतिः प्रयुज्यते धात्वर्थे प्रयुज्यतां प्रत्ययो वा। अथ केवलयोः
प्रयोगायोग्यत्वान्न तथा। तर्हि भावना चेन्नाभिधीयते पुनर्धातुरेव प्रयुज्यतां प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यत इति तत्रेदमुच्यते। भा
वनापरामर्शरहितस्य यमर्थः। पाकमाख्याते न करोति भावयतीत्याद्युपात्तायामपि भावनायां परामर्शोऽना
भ्युपगमेन न क्रियेत कथमाख्यातेन क्रियायाः प्रतीयेत क्रियायाः प्रतीतेराख्यातमात्रायत्तत्वादिति। अयं भा
वः न तावदाख्यातेन विना क्रियायाः प्रतीतिः न च केवलस्य प्रत्ययप्रयोगः न वान्यो धातुप्रत्ययान्तु प्रकृत्य
र्थप्रयोगयोग्यः केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः न चान्यो धातुः प्रत्ययानुपहितार्थप्रयोगयोग्यो न च प्रत्ययः करोति भा
वयतिभ्याम् [illegible] नातिरिक्तार्थः उपपद्यते कर्तृसंख्यादीनां प्रत्यायकत्वेन तस्मादवश्यप्रयोक्तव्ये प्रत्यये धात्वे
तरे प्रयुज्यमाने धात्वर्थे [illegible] विसंवादयोः करोति भावयती प्रयुज्येते यदि च तयोरेव प्रयुक्तयोः प्र
योगः स्यात् ततो [illegible] तयैव प्रतीतिः स्यात् न तु अव्यतयेति। यथा लोके गृहपादेः केवलस्य प्रयोगे कर्तृसं
ख्यादिसंग्रहार्थं [illegible] पाविनाशासिद्धः प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यत इति। [illegible] भावनाभावा
त्सामानाधिकरण्यस्य भावनाविशेषाभिधानानुमाने प्रधानतील्यतो [illegible] आपादितः स परिहृतः।
प्रसङ्गेन च प्रत्ययस्य क्रियाकाराज्ज्ञपविवक्षा समर्पनायति [illegible] योः सत्यपि करोति सामानाधिकर
ण्येन क्रियार्थप्रत्ययार्थविशेषप्रतीतिजनकत्वे समाप्यते। इदानीं [illegible] तेन च करोति सामानाधिकरण्ये

भावनाविशेषानुमानं आख्यातपदे छन्दसा यायच्चेतन्त्वतन्त्यतीति शपिमास्य। अनिधेयेते वृभा
वनाया इत्येतदपि भवतु परंतु भावना आख्यातपदे श्रयेनैवाभिधीयते यानुच्यतद्विशेषक इति
उक्तो वसीयते यत्तु न दृष्टान्तवचनं पाचक राजर्षेप कं कुसुमामित्यादि तत्र राजादिशब्दस्य
सामान्यवचनमच्छ्रुतम यासिद्धं न वात्रातिः भावनावचनत्वमनुपसिद्धमतो नानुमितिरेव
म भवति। तदुक्तं भावनासामान्यमानापियाद्य प्रत्ययशीनिधानकस्य वाच्येति विस्पष्टं न कथं चित्प्र
तीयते। अथ सर्वगवृत्तत्तरातिमशब्दवत्र भवति सामान्यवाचित्वदर्शनादिह प्यंतिमूशब्दस्येव
लब्धोयित्वानुमानीतर्हि वार्थः प्रत्ययस्य कर्तरि कर्मणि भावे वा सामान्येन विधानाद्विशेषतस्त
वर्तमानाद्यर्थेषु विधानात् भावनायाश्च तदुभयान्यचोत्रानुदुक्तं न स्यादेहादा आभिदध्याः स्वशब्दया
हि विधिमंत्रलिङ्कृड़ादयः। एवं तस्य भवतोरर्थः केनांशेन भावनामत्र तशीतिलिङ्गयशतिमीमांसायां
लिङादीनामपि वार्थत्वाले प्राधान्येनेह सा पिष्टकरा संगृहीता। ननु लङादय प्रत्यक्षो विधिमात्रमि ॥ पक्ष्या
ति विधीयर्थ तेस्मिन्नभिन्नधिकरणमनुत्वात् स्याकर्तादिवर्तमानमत्यादि योक्तं। अकर्तरि च कारके त्यनु
वृत्तेः स्तस्मान्न भावनाविचेनास्तीति तमिमीति ङलपत्रंतया प्रदर्शयान्निराकरोति किचेतिपव ६
तीत्याख्यातस्यार्थः पाकं करोतीति भेदेन प्रदश्यते भेदेनेति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयस्वरूपभेदेन

त्वर्थः ततश्च यथा तेः पाकोऽर्थः प्रत्ययस्य च करोत्यर्थोऽस्ति का क्रियेति भावः भवति भावनतत्प्रत्ययार्थयोंत
निदर्शनमेतद्भविष्यतीत्याशंक्याह शब्दवादी शेरिति अयमाशयः। आख्यातपदे प्रधानं क्रि
याप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्येनेति स्मृतेः। न च भावप्रधानमाख्यातमिति स्मृत्या भा
वस्य धात्वर्थस्यैव प्राधान्यमिति वाच्यं। भावशब्दस्यार्थेत भवतेरेरावेत्यादितत्वेन भावना
प्राधान्यस्यैवाभिमतत्वाद्धानेवैधं सामानास्म्बेतदर्थं चासिद्धेरस्या अनारंभ इति वाच्यं आख्या
तस्य कर्त्तरि विहितत्वेन कर्तृप्राधान्यांशकायां कर्त्रधिकरणासिद्धान्तमूलतया अस्या आरंभा
पपत्तेः तदागमन्यायेनापि भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमेवत्यायातं तथा चोक्तं सहपादैः तथा क्रमवतां नित्यं
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययस्य कृतिपूर्वापा भावनात्मा बुध्यते इति अतो न पाचकराज्येपा क
कुसुममित्येतान्यपि पचतीत्यस्य कोऽपि विशेषः यत्तु यास्मिन्नर्थे विहिता आख्यातास्तमेवाभिप्र
यन्तीति तदपि कर्त्रधिकरणासिद्धौ तत्प्रमाणं चेन वा कर्तुरादायते एव सिद्धेः क्रियावाचक
त्वस्यैव न्याय्यत्वात् परिशेषाद्व्यमित्यादि शब्दवृत्तिज्ञैर्व्यवहृतो प्रत्ययार्थ एव भावनेति। अर्थं प्रकृतिप्रत्या
र्थयोः क्रमपाकादौ नास्तीति वा नयोः सामानाधिकरण्याभावनायाः स्तिऽतेषां च पर्यवस्यतेत्याशयः। यो

कं व्याचष्टे पचतीति यन्निदर्शयतीति तन्मात्रतिपद्यमे इमितियन्नछेद्याध्याहारेणायोज्यः। व्रतिप
त्तिरत्र स्थापत इति ज्ञेया। अनेन शब्दवृत्तिद्वैनिदर्श्यत इत्यनयोः पौउक्तः। न्यायेनिर्णीतत्वेनैवनिदर्शयं
तीति भावः। न चैतत्पत्यत्र निदर्शयतीत्यनुपगः स्पष्टमन्यत्रानिदर्शनस्य मार्से निर्णय व्याजेयारि
रीकृते परिकल्प्यतो। अमिनिवर्तनस्तु त्यादर्शनहितदृष्टत्वादनीतरापेक्षेमितिन्यामनवस्था
प्रसंगात्। अनेन इदमप्यन्याय्यमेव परिकल्प्यमेदं निदर्शितमितिभावः। तिङंतपदेतत्पोस्कल्प्या
र्थयेत तत्रापि तथैव निदर्शना भावे कारे ऊरितिसाम्यमापादयति नपाकादपविप्रातीनस्तु गत्या
गमनेस्यैव गंतुं गमनं कर्तुमिति भेदेनाथ निदर्शनेपि नञ्चादीनामाख्यातवन्नाभावनार्थवंभ
वतिरस्या पगम्यते तत्पाचमवतिकस्यावेच्छेदस्याप्रमहिमायज्ञेदेन तस्या पर्यादर्शयितुंशेकृते
न चक्रुदंतेपि भावनाऽप्रतीतेः समापिवादस्तोकादीनामपि भावनार्थ चमितिवाच्यं। जाकृद ॥५६॥
त्यादाविव कृदंतपदे भावना प्रतीत्युपगमेपि स्तोकादीनां भावनार्थत्वानभ्युपगमाद्भावत्वसि
नदीनामेव तच्चेतत्र करोतीसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या भावनात्वकृत्वं गीकारात्
तच्छब्दसामर्थ्याविलासितमात्रमेको निदर्शनेन भावनाविचिन्न मापादयतीति टीकते शब्दो

पकाल्पितइति। अपिशब्देन कृदन्तमपि स्वीकृत्य समुच्चिनोति परिहरति अस्तु तावदिति। शङ्कागादिन्या
तावदयमंतादर्थभेदः सिद्धः वास्तवत्वमतस्योपपादयिशंकयतइत्यर्थः॥२१॥ तदेतावता भाव्यभाव
ग्रहुक्ते भावना भावेन निराकृते आख्यातस्य तु सामानाधिकरण्यप्रत्वेन भावनावाचित्वे सा
धिते कृचस्तीनां क्रियापायेव परात्रिमतेसिद्धांतपक्षमेव निराकृते पूर्वपक्षस्थितं तीय
कारिकाभ्रस्कतारेतारद्धा नीयदि सर्वत्रैवाचार्थभाव्यामितिचतुर्थीकारिकामारत्यनभावेना
पियार्थचर्चइतिनयमीकारिकामर्यादीकृत्य यापाक्षिकविकृतं सामान्यतःपरिहरेष्ठत्र
नभावनापरामर्षमितुरेणोवाचार्थभाव्यचामिति पठन्तदाक्षिपतिनन्वेवंभावना याश्रपीति भ्र
यमत्रग्रसवस्थानकेमानभावनापरामर्शमंतरेण भावनाव्यतातिभाव्यतांभावनासंस्पर्शकृतांवद्
स्तवकोमिसायकिंभाव्यचेनामव्यापारचेनभावनासंस्पर्शेनविनायाचर्थेभवतीति किंवाभाव्यं
नामकमेवभावनासंस्पर्शेन विनानभवतीति आपेनवधीविस्छामाहु। एवंभावनामारइतिक
रोति भावयतीति अन्यभावनापि व्यापाराभावेनोधीयते नत्वयाचर्थगतं व्यापारचेभावनासं
स्पर्शविनाभवतीति तत्रापि भावनांतरापातः तद्विव्यापारयोर्द्वितीयभावनागतंतथेत्यन भावना

संबंधत्वमित्यनवस्थाद्यत्यर्थः। न च यन्तुपार्थ्यो यादिक स्वभावविपर्यासः तथाहि दिनकरकरालित
तास्तुसिकताम्नु दाहकाचापि दिनकरकराणां मणिलाप क्रांतरापेक्षा न दृश्यते इति आशंक्य तेय
दिमते मितिहोति यस्मात्व्यापारः साक्षेतः तस्या नान्य संस्पर्शसव्यपेक्षेति संबंधः। व्यापारायंच प्रयु
व्यतिरिक्तश्चेत्सति स्यद्व्यतिरिक्तश्चानवस्थाकरणात्वात् अनेन नतः स्थल द्वारा मुक्तं पूर्वपक्षे द्वयमपरि
स्पृ ? योर्विव्यापारश्चमाशंक्य निराकृतमितितयोरेव यावारश्चमवेगम्यते शास्त्रे पितयाव्यवहा
रात्मवतुव्यापारे च मीदृशान्यसंस्पर्शापेक्षतातदुक्तेनेत्यत आह। स्वरूपमेव तादृशमिति तत
इति पुनर्योज्यं तादृशान्नकर्तृणां व्यासंगे चेसति एवं कर्तृणामनुपसंहृतानामयमयं यादृश पश्चा
तोत्यार ख्यातपदे भावनासंस्पर्शाद्यावृत्तेनैकर्तृणां व्यासंगे चे सति कर्तृणामनुपसंहृतेचेत्
यतेतादृशत स्याभावनायाः स्वरूपमेवेति अत्रैनध्यारस्य स्वरूपलक्षणमुक्तमिति न व्यापारा
भेदेन नाभावनानीयं प्रसरति। एवं च कारार्थप्रकेरपति। अपराधिनापजननमिति तस्या
याच पर्वत्यरावीनोपजनने परायीन प्रतिपत्तिकं न भवतीत्यर्थः। यद्वा अपरशब्दो न्यपर्यायः
अपरायीन यन्योत्पन्नकृतमित्यर्थः। ईदृशमुपजननमुद्भवोपस्याति स्वरूपमन्यपदार्थः न

॥पुस्त॥

२०

न्नात्यन्तमर्थमेव यदुत्पद्यत इत्यर्थः। लिङ्शब्दस्यार्थं प्रकटयति - अत इति। रूपान्तरस्वरूपान्तरासिद्धेर्भाव
तयासिद्धेरित्यर्थः। व्यापारस्वरूपलक्षणांशत्रया चर्थास्थितपस्कुलक्षणांशपूर्वोक्तं कल्पनीयमित्याशय
यासामर्थ्यमापाद्य भावनायाया वार्थानतिरेकं यदि सर्वत्र धात्वर्थभावं सैवास्तु भावनेति - अनेनो
क्तं स्मारयति। धात्वर्थोपीति। तथेत्यनवच्छिन्ना संनिवेसति एककर्मत्वानुपसंहृतरूप इत्यर्थः
धात्वर्थे भावनात्वं दर्शयन्नव्यापारत्वमनुपपादयति तथा हीति। वस्तुत इति वस्तुतः सा - अन्योन्याश्र
त्वेनोच्यायेत्यर्थः। सर्वत्र धात्वर्थपूर्यायां चेयिज्ञातुः समव्यवस्थमेवते बोरवरीकारादिति नु भावः। तथे
ति प्रसिद्धं भावनाचेपरामृशति। भावनाचेसतिका व्यापारत्वमनुपपादितमेवेति भावः। ननु त्वया
संयोगविभागात्मकं चेष्टाचर्थस्यैकैतयोश्चैकत्वेऽप्यनुपसंहृतरूपरूपत्वप्रसिद्धं कथं व्यापारस्व
रूपमनुपपत्तेत्रोच्यते पाशंकमानत्वाह - अत एवेति। वस्तुत इत्यस्यानुषङ्गतः यमन्वयः। वस्तुतो ल
घावभावेन - अव्यापाररूपो वा भवस्वशब्दैर्धात्वर्थैरापादिततया भावः - आदितव्यापाररूपत्वः
व्यापारात्मोपपादयत इति - अयं भावः यथा रत्नहावसत्यपि वस्तुतस्तोलेशबसामर्थ्यादियस्य
त्वप्रतीयते यथा वा प्रयत्नादिशब्देभ्यो भावनायां व्यापारत्वप्रतीतावपि - आख्यातपरत्वक

र्मादिसमस्तकारकानुरंजनवशाद्व्यापारत्वं प्रतीयते तथा संयोगविभागयोरपि वक्तौ वा संयोगवि
भागादिशब्दे व्यापारत्वाप्रतीतावपि यात्त्यान्तयोस्तयोः शब्दस्य मर्थ्यमात्रेणाकर्मादिकारकसंबंधयो
ग्यतया व्यापारत्वं प्रतीयत इति इदं च यात्यान्तयोस्त्वर्थस्य व्यापारत्वे प्रमाणमित्याह । यत्रेतीति । कारः
क्रतेरित्यादेर्मास्ते कारकयोगः पाक इत्यादौ तु देवेन पाककालेः पाक इत्यादि कारकयोगाहत्वं च यथ
एवाक्रियात्मा व्यापार इति भावः । कारकसावस्य त्वं तस्य इष्टं । ननु यदि धात्वर्थात्मकस्य शब्दस्यायं स्वभा
वो यासिद्धमपर्थं व्यापाररूपतया ज्ञातिपादयतीति कथं तर्हि पाक इत्यादौ सिद्धत्वेन प्रतीतिर
तआह तुहिनेदसिद्धितोपत्ययोपज्ञादिरूपादानं प्रतीतिकारणं । असिद्धमावस्थेति विग्रहः । अ
त्रिमेवादित्यस्यांते व्यापारत्वस्येति शेषः । कथं तर्हि पयतील्मस्य पाकं करोतीति निदर्शनमत आह । ना
नीरूपामिति व्यापाररूपमित्यर्थः । अन्ययाशब्दानिदर्शनमित्यत्राकारप्रश्लेषः शब्दांतरेणाङ्गी
कृतिदर्शयितुमशक्यमित्यर्थः । व्यापारांतरेति निर्ज्ञानव्यापारचकरोत्यर्थस्यसंस्येनत्यर्थः । मानेना
पाइवेति पाकस्यान्नेनिर्वर्तनं करोतीति अत्रापि निर्वर्तनशब्दवाच्यापारावनामाः करोतीति शब्दे
नेपयाक्रियात्यामिदर्शयतीति तद्धादिस्त्यर्थः । ननु यदि धात्वनुर्व्यापारमत्रिपलेक थं तर्हि कुइय'च र्थमा

तथवनस्यत्रयोधात्स्वात्रव्यापारत्वोमिन्नावकत्वं। अथ यत्कृदन्ते ह्यत्रिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशतइतिवच
नात्कृ यववभावेन सिद्धवत्प्रतीतिरितिमतं न हि प्रकृत्याव्यापारत्वेनप्रतीतिः प्रत्ययेनासिद्धत्वेनप्रतीतिरित्य
नेयमेकत्रविरुद्धमिथ्याशंकानिराकरोतिन चेति। एकशब्दामित्यस्यातेपाकादिष्वितिशेषः नचाविरुद्धमिन
त्ययः हेतुमाह नर्देति। अमम च पक्तृपाकादि तु सिद्धसाध्ययोर्भिन्नप्रकृतिप्रत्ययपर्यायोरुपादानादिति। अथ
मृर्थः भिन्नस्यन्यथाकृतो औत्सर्गिकाधि प्रत्यायनात्र व्यावितात्र कृति येन्नासो भिन्नप्रकृतिः ईदृशः प्रत्य
याघनादिर्यो योस्तौ ईदृशयोरंगीकारादित्याति। अयमावः। औत्सर्गिकं या तुल्ल त्वात्ता याः प्रकृतेः साध्याप
रपर्यायव्यापारप्रत्यायकत्वं नान्यः कोपि प्रत्ययः प्रत्यावि पतिविना भावविहितो घञादेः अतः सिद्ध
वद्बोधकस्य तस्य घञादिप्रत्ययस्य प्रधानीभूतार्थप्रत्यायकत्वात्तथा तुल्यत्वात्ता प्रकृतिसहैन गुणा
र्थप्रत्यायिकासती औत्सर्गिकं साध्यमचो पर पर्यायव्यापार त्व प्रतिपादकत्वं परित्यजतीति तत्र दृष्टांतमा
ह। गोत्वादिषु भेदाभेदयोरिवेति भेदाव्याक्तिरभेदः सामान्यपथाजोशीदो नानिववनायेप्रयोगे उत्सर्ग
त्वाक्ति प्रत्यायकोप्यनुवर्ततीति भेदापरपर्यायविशेषप्रत्यायकः सन्नु भावे विहितेन चेतशादिना औत्स
र्गिकार्थास्य व्याव्यते स्योकृनिच्छष्ट प्रयानम्नेतमाति मात्रेयरत्वात्रये ह्यपीतिदृष्टांतार्थस्य व्याख्या च

गांगुरेदाभेदषष्ठीजनकव्यतिरेकात्मतियोगिनस्ताव्यतिरेकयशावेगीकल्पव्यतिरेकदृष्टांनयंव
दत्तामति आपेनविज्ञःख्यातुनामपरयोर्नायपत्र्यपोदृष्टोतदार्ष्टांतिकयात्लायस्य अन्येयेनैवस
नवादस्मान्नेरेवं व्याख्यातं।द्वितीयंनिराचष्टे।नाम्यरूपेतिपयागन्यवेधाचर्थस्यनाम्यरूपेणमा
वनाकर्मचाकारेणप्रतीतिर्भवतियथापाकंकरोतीतिभावनाकर्मतयानेदर्शयंतिवेतिएता
वतातिउं तेषुभावनामिच्छतःसिद्धीतदानिरित्यर्थःउपसंहरतितस्मादिति।एवमाद्धेप्यसमाधत्ते
तदेतदिति।तदितिपदिसर्वत्रयाचर्यइत्यादिनाहर्न्यपदेशमितिपएतदितिसिद्धांतेआक्षेपव्याजेन
स्मारितंप्रमेयजातंअसदित्यर्थःअसत्त्वमुपपादयति।तथाहीत्यादिनाभयमत्र तत्कनेरक्रमःपद
कौभयतायाचर्योपितयास्त्रिातितत्रतथाशङ्केनाकिंप्रयत्नव्यतिरिक्तेसातिस्यंद्व्यतिरिक्तयोनयि
करणात्वंपरामृश्यतोकिंवाचेनेकदाण्याव्यासंगित्वेसम्बकत्त्वाणुप संहतरूपंचेकिंवान्योन्य
अनुलब्धस्यभाववत्वंवानापः।नवदभिमतसंयोगाघात्मकेकृत्याचर्येष्वितरूपाभावातद्वितीय
योगाविभागादीनामेकत्वाणुसंहतरूपत्वात्नद्वितीयःभतदुत्यास्याप्यस्यान्यस्याभावात्तसंयो
गादिजन्यसंयोगाद्यनोयेसर्वैरनंगीकारात् गंगीकारेवाद्वितीयसंयोगादीनामेवंभा

॥प्र०॥

९९

वातवत्त्वंर्थे सर्वथाचर्या मी कर्मोपरम पायत्वात्व्यवचस्सस्मन्मतेनोच्यतेस्य मतेन पा आद्यः। अस्म
न्मते नाव नासंस्पर्शात्कृत चाञ्च व्यपत्तायाः चयावत यानेगी कारात् नाडितायः चयासर्वयात्र नोस
कर्मचानंगाकारात्ययेपिवस कर्मकचेनविपाकि तास्त नापि कारोति भावयत्याही नामस्त सक
र्मकचं करोः कर्म गोमनिनत्रायये कर्मशब्दत्यूतेः कर्मशब्दस्य मनवाक्रियाकेदेवाचेखत्रयावेधु
स्यैववकरोति भावयति अहिं कर्मेत्र अवहं तिशोक्तातिगच्छतीत्याद्दी नंउ कर्पसकर्मकचेलाहि प्राप्ति
श्रामाद्ययोवहनमादि कर्मतीशतिपर्यंतोसिद्धं रूपचात्र नवेमकर्तृत्वकर्मचात्रुकुर्यत हिपाद्दरं
रुगोमपानेऊरु इतिपाद्दगोपयाद्दीनी करोति कर्मतोतिचे। लातत्रपाद्द संस्कारेंकुरुगामृपसं
मृहं ऊर्विति विनाकृतचारकरोति कर्मचोपयतेः २ नापितोर्हि विकारशाविवेकदेयैव कर्मते ति वे
तनपाद्दसंस्कारं कुर्वित्यादिवते विकारमवहं तिशाहि संस्कारं चोक्ता ति आमशामिंगच्छतीत्यचमा
यागात् अतोवहं ति शोक्ता तीत्यत्रनियात्यमानं मुसस शोक्तेस्य माणत्वाभाराविशेषमाचाक्तेपु
नापुते गच्छतीत्यत्र तराबुद्धिमाचापेक्षते तस्ययातोस्वार्थसमर्पयितार्थानरापेक्षाशायतेतत्र नवाप्तिः
समेकचव्यपदेशमात्रं विषतपरति प्रुक्तं चत्यथामः कर्पतर्हिवद्दलो कर्मासेहं पीडा हीनाकर्मत्व
मिति चेत्स्यात्पु। नाहि तदाक्रियारूपयाचे पापेक्ष्ययाकिंचात्स्यात प्रतियाहि तेशा वेनात्मकाक्रियायेके

60

यावि कार्य चादिरूपेणास्व वनकर्तृत्वे च विवक्षयेति स्थयापि यातया ना नेना ऽन्येनिवृत्तव्यापारा
तरसंस्पर्शेनेति वयं तापर मार्थातान धा चर्य स्यव्यापार चुं भाव नाद्यान्य व्यापार चेविन छितामि
तिगमृते ऽनतोवस्तु नोभावनाभाव पर्याये भेदः क्रिया चाक्रियात्वरूपे रस्य मानेन भोगमयाणि
ते स्मीत था चर्य या क्रिया चस्य शब्दार्थ मागता भाया लक शब्दस्य भाव मात्रसिद्धतासानेष्टेति
एवं वपाकरत्वा द्रव्य जाय धारिस्य सिद्ध वत्ताव स्वव्यापार व्यापि भावक चोक्षेयानंतदंभोग
तो ध्यानि भनवनूदामाती व्याहा ग्रह यार्थनोति तस्माद्वाने ऽत्र यशते याता व्यापारत्वाश्रेयाय केव
स हायमिश्च मर त्वर्यः। याच र्य व्यापार वस्य वोक्त मार्गेणातव्योक्तिनापेमृयतेति भावः। उक्त
कार्य प्रतिपादकचेनता वरलोके लोकरूवी वैद्यावष्टंर शीपिथ्यतरेति दृश्यमानरीतिकारिकायां
शानुश्रयोगेपि व्याख्यानेदर्शीपिथ्यत इत्या भेयानं तु क्रीभाव क्व्यमाणा चोत्तिरायंचव्यापारात्मन
इत्याक्रियात्मनेर त्वर्थ श्च त्राक्रियात्मनो या चर्यादित्येव व कव्येन्यपोक्ते व्यापाराक्रियाशब्दपाय ॥६०॥
र्यायु च स्त्र व नार्योते नव युक्तेचन संगरते व्यापार चेपि या त्वर्थस्याक्रियात्वेनास्तिसिद्धसोऽव्या
र्थसं प्रयोगाद्व्यापारत्वेपि क्रियात्वा भावादित्यादितदपास्तां वक्तव्यात्र वक्तव्येत्र कृतात्तु पर्या
गा न्नो व्यतेसंयोगादिया चर्यं व्यापारता नास्तीति वदन्तु कर्यसंयोगे व्यापारता मंगीकुर्यादि

म्ब्छोइदमितिया चेष्टा व्यापारश्च मित्यर्थः। स्पष्टमन्यत् न नु सातिकं ये चित्रकर्मेति वत्सलोः शरीरप
त्नपरिस्पंदयोरर्थक्रियाया चार्थक्रिया च लक्षणो भेदः स्यादत आह ऐवं ढुढुर्लभा पदार्थानां तामाह तो वा
व्यर्थो वाक्ये पतिन्नाशंकानिरकरणपरं शरत या पिपूर्वो द्विहृ यो जयतिमे मति हीतो वत्सलोम्ने प्र
यत्नपरिस्पंदलक्षणेन तयानुबंदपेतिना चेष्टाक्रिया चेतस्य व ययाऽतः प्रति पदं चनं संबंदपा
त्यर्थः। नामशब्दो संभावनार्थः। स्तनंधयो वत्सः तामातिकं चार व यत्नपरिस्पंदयोः प्रमाणं व
स्यत इत्याशयः। पूर्वाह्णे वैव योजितं वत्सं मेनैव स्तनविशेषश्च यत्नपरिस्पंदलक्षणे दृश्यमाने प्र
मात्मा मार्गं गतेयातश्च चेष्टा च शब्दार्थमात्रता व्याख्यातशब्द इति पादितेन मात्रेतन्म एवमिति का
कुः शब्दमेवेति तत्र घाचेष्टा या व्यापारश्चेतस्य वा यद्वाच्यं चेत न यं कथं न मनु न मासांतरसि
ह यो व्यापार यो व्याख्यातवान् यद्वा च मात्रेक त्वमिति भाष्यमिति भावः यद्यपि च शब्दार्थो ही
व्यो हि जनितेः शब्दमात्राधीनश्च यत्नचेष्टाक्रियाभिनिक्रिया च न प्रतीतेरपि शब्दमात्राधीनत्व मि
ति। तदुत्तरपरत या पिपूर्वाह्णे यो जयतिमें वत्सेति शब्दो हि कालपूर्वेगृहीतसंकेतोऽन्यत्र च प्रवृ
श्यमानरूपा प्रतीतिं जनयति यथा दन्तादिरजातो स्त्री च गृहीतसंकेतोऽन्यत्र रवको रो स्त्री या जा
नातिजनयति। न तु स्वसामर्थ्येनैव स्त्री च मनुष्यादाने च ने तया चेष्टाऽऽः प्रत्य त्यादिः का चेष्टा पा

रेगृहीतसंकेतः स्यात्स्वार्थे पितया श्वेतालिंगमयदिति भावः। विभवतीत्यत्र शब्द इत्यर्थात्संबंधनीयं विभ
वतीति प्रभवतीत्यर्थः। कविद्वाविभवशतेवाकेशः। सच सम्यग्वा योऽहू प्रकारान्तरद्योतकः। स्वार्थे चै
वं योजितादृश्यमाने वाच्य इति शेषः वाच्योस्त्री चोन्यास्मिन्नगोदोदृश्यमाने वस्तुभेदेन स्वकुण्डलिनी
ला स्थवस्तुनो भेदेनाजाड्यत्वोवेलहत्वमहत्त्वनास्याच स्पशब्दपमात्रतेशनुत्वसंवेद्या कविद्यापिवा
च्याभावे सतीति। अत्रराह्न मित्रानीविवृणाति निश्चितोचेति स्पष्टः। ननु पचेते साधनसंबंधे दर्शन
मेव श्रमाणमर्थापत्त्यात्मनो मावेष्यतीत्याशंक्यान्यथानुपपत्तिमाह। साधनेति स्पष्टः। [illegible] नेनचै
वमनुत्तराद्धयोजिता तेनयाचर्थेन भावनिश्चयो भावनाने श्वपाकास्मीति हेयात्वर्थेन [illegible] पा
कुपस्थापितायामिति भावः। तत्पायपं तु वत्त्वयार्थे कारकरूपयोगित्वेनामानुपपत्तेः। किं
चयासंगतिस्वरूपता निरूपासानेति श्रुतोनकारकान्वयानुपपत्तिर्यौचर्यव्यापारये श्रमाणमि
त्यतिभावः। तस्मात् [illegible] कोदेवदत्तेनेति श्चादिवयोगात्कियत इत्युवस्युहरणीयम् यदिवपाक इत्य ॥६९॥
त्रच लोतित्वत्यपाप्योद्याद्यान्येन याच थत्रियानाम उपस्थापितक्रियातिरेकेणापि कारकसं
बंधः प्राधान्यादेवस्यात् तथा सति शंकुल्याखेड इत्यत्र डप्राधान्याद्धा वर्पौनुषयानामिति
शंकुलयेति कारकसंबंधो नस्यात्तद्दृश्यते च चेतो वा चर्थः प्रधानमत्र योनेनाक्रियानुपस्था

पयस्येवेतिश्चाशतये तितत्थयथापात्रत्वं डः क्रियतश्शते गम्यते तयातत्रापि तिभावः ॥ अ
यकानिष्ठितइत्यादिर्मुक्तमेतएवयथेतराहे व्याख्यानपरः। नचतथात्र माणाभावादि
त्यस्याय मर्थः यः। किंवेत्यर्थे। किंवतयानेत्यन्वयः वस्तुतः अर्थ्यापारात्मनोऽपिधात्वर्थस्य धा
तुसामर्थ्यसिद्धव्यापारभावस्यघुनर्यत्नघआदिनापि नवाभिधानेतत्त्वपाशब्दस्यार्थः तदन
पुष्कमित्यर्थः उक्तइत्यतआह। प्रमामाणाभावादिति। प्रसंगपरस्यायमर्थः। प्रमाणाभावप्रसं
गादितिस्यात्स्तावद्व्यापारात्मनोऽर्थाचर्थस्य यदियान्यापादितेमपि। व्यापारं चेद्यत्राभिहितौ
ततः कथमियं कारकसंबंधयोग्यास्यादितिभावः। कथं वा तर्हि कारकसंबंधोपपत्तिरनु
क्तैसाधनेति एवं वक्ष्याख्यानात् एव्या। अनेनैव धात्वर्थस्य व्यापारत्वानिराकरणेन कारकसं
बंधयोग्यता निराकरणेन च यादिसर्वत्र धात्वर्थइति वत्प्रक्रैधात्वर्थस्या। क्रियाचेनस्वगोस्व
कारकसंबंधोयोपपत्याघाभकर्तृकमित्यत्रोक्तोव्याप्तिः परिहृता। तत्पत्तस्यंद योऽर्थाधारचोत्त्र:
धातुगोचरानिर्वाहेपर्यंतत्वैमिराकृतौ कृतेः स्वर्गास्ख्यकारकसंबंध्यता। कर्मणो भावत्वेदमित्व
एवमेवनिरालतीधातुनेन्यपयोरिन्यत्रत्रचेष्टायात्रिकृक्तौ। नन्भावेनापीतेचपरिहृता।भाव

नायामेवकरणसंबंधस्याच्चाद्यादितिविस्तरस्तत्रसत्वस्तुद्धिन्निरवसेयः याचर्थस्यकर्मत्वेसि
द्धातत्सा निर्हत्तर उन्निराकरिष्यमः॥२५॥१६॥ नीधात्वर्थातिरिक्तामावनीं सावयन्नर्व्वप
स्वक्तेद्रूपतामेवतन्मातेतावद्रूपयतीकिंचेत्यादि। कःपश्यर्थायेपंतण्डुलानीविक्लित्तिरिति
वचनात्। क्लिरिपश्चोस्तापदेकार्थंचंवाछतथासारतिविक्लित्तिंपतिपचे। तौ तिरोष्टौ स्यामका
कार एवप्रत्ययः स्यात्तन्ननुधात्वर्थयोरभेदेपि प्रत्ययोपात्तयोः कर्तृकर्मणोर्भेदात् कुतोह्यभेदोलाविष्य
। तीत्याशंक्योक्तं कृत इति। धात्वर्थातिरिक्तस्य व्यापारस्य नव मते चाभावादिति भावः। नचएवः
सकर्मकत्वबलेन प्राप्तमपि तण्डुलानां कर्तृत्वमभिप्रयत इति वाच्यं पावकस्य वा दरेपि कर्म
त्वसंभवे भिन्नवाभियानापोगात्। किंचधात्वर्थनासकर्मकत्वे प्रागुक्तरीत्या शिथिलीकृतामि
मेवाभिधानंकुर्यंशो मतरत्यात्मतेताद्रूप्यवादिस्पृसंगपरतया योजयन्नुधात्वर्थानयोः प्रयो ॥६२॥
जपोस्ता वत्। क्रियानभवतीति प्रतिजानीते। नेतादित्यादिना। व्याख्यातार्थ इत्यनेन। स्पष्टः॥ विप
र्ययेपर्यवसानसाहात् तस्मादिति। ननु विक्लित्यर्थोपि पचेः सकर्मकः तथा च धात्वनाव्यापारो स्थ
न्यार्थत्वेनोपात्तः प्रगुणतो धातुनाभिधीयमानव्यापारत्वं चकर्तृत्वं चेवपक्षेपि तण्डुलानां क

62

र्त्रे चेत्स्यादिति चेत् देवदत्तादेर्वा कथं तत्र कर्तृत्वं चेत्स्यात् सकर्मकत्वात्त्वर्थे येन विवक्षितस्य यस्य
कस्यापि प्राधान्याभावेन कर्तृव्यापाराभावे कर्तर्याख्याताभावप्रसङ्गादिति यद्यपीयमाशंकाणि
राकर्तुं शक्यते न यापि दूषणांतरमित्येतत्स यो हेनो क्रमेव वक्ष्यमाणमवतारयति। त्रेर इति। त्वपर इ
ति श्लोक इति शेषः। तौ विशिनष्टि कल्पः कल्प्यः पूर्वोक्तिमत्रोक्ति कल्पः उहेन पूर्वोक्तं कल्प्यं चाधि
ता कृत्स्नो कार्यं ज्ञेयमिति भावः। यजति यजते चेति नाधिशेषः उ कल्प्यते। उक्ते व्यापारनानात्वात् कर्त्रे
ति श्लोकः उहः। एवमभ्यासान्निर्दिष्टेनाता मानं कामाह। स्यान्मतमिति। कर्मस्थक्रियेयेव सकर्म
का कर्मकत्वाविशेषापादितो यास्त्वार्थातिरिक्तो व्यापारो का कर्तृस्थक्रियेषु उत्र कर्मकेषु
याचर्यालिके वक्रिया यथा वहति तिष्ठतीत्यादावेति भावः। परिहरति उच्यत इति कर्तृस्थक्रि
येषूत्र कर्मकेषु याचर्यालिकैव क्रिया यथा वहति तिष्ठ वदवनेतो यजति यजते यजमा
न इति विशेषो न स्यादिति यद्युक्त तो या उनाक्षिप्यमानव्यापारत्वं कर्तृत्वं लक्षणं युच्यतेतयासति याग
स्याचेत्स्थापार एव नमे यतीति यजतीति प्रयोगो न स्यादिति भावः। कश्चित्तु यजति यजते य
जमान इतीति पूर्व विशेषाते न व पूर्वोक्तो हृस्वादितः प्रत्ययेन शेषश्चात उत्तरार्द्धस्य प्रथमपुपादाने

इष्टव्यो। अगुणत इत्यादिना समस्तकारिकाया अर्थान्तरमिति दृष्टव्यं संकल्पविशेषस्योति उद्दे
शत्यागात्मकसंकल्पविशेषस्य यज्यर्थत्वे यस्य यजमानमात्रव्यापारत्वादिति भावः। नन्वस्मिन्नेव तेवा
कयमुपपत्तिरित्यपेक्षायामाह्यावयेति आयान्यथिवक्षायामिति वदतात्पर्यार्थ चतस्य व्याप
रस्यस्वाश्रितं यजते यजमान इति यागेनेष्टं करोतीत्यर्थं संपद्यते यजति याज्ञिका इति यजमानसं
कल्पविशेषात्मकयागं निष्पादयतीत्यर्थः। संपद्यत इति उक्त एव कर्तृभेदाख्यातोपात्त
क्रियाभेदश्चेति नवविध्याचर्याव्यतिरिक्तानामावे नेति आयान्यथा अत्र पदमात्रवतीत्यपेक्षयेति द्र
ष्टव्यो नववयाचर्यस्य कर्मतायां आयान्यासिद्धि विशेषकत्वसामर्थ्यादेव कर्म च सिद्धेः नतु यजमा
नक्रियायोपि यागस्यागस्य दृष्टादृष्टानेकोपकारमिष्यते किंतस्याचेतनावरणानरणादिनिरुपा
दीयते तन्नैव तेषां कारणचेतीव्यवसीयते न वा स्मान्नते आयान्येनाभिधीयमानव्यापारत्वं कर्तृत्वंकिं
तु स्यतत्रः कर्तेति अत्रयो वात्स्यात स्वतंत्रतवसायकतमत्व त्वेन्द्रेण करणत्वव्यवहृत्वाद्दैकरणंवेवसथोरव ॥६३॥
यापवततिस्थात्यापवरितीति वैवाहिकः प्रयोगः तथा स्थाली पचति उखी पचतीति इति प्रयोगा वैवाहि २६
का एवं तद्देवक्रमाचि जो यजतीति स्यात् अविवक्षापात्रयोगो न विघ्नतीति शंकते नन्वितिस्यातं

63

अस्यास्मदुक्तकर्तृत्वव्यावृत्ताव्याप्यतिरिक्तेनगावक्रमेशक्यत्वात्तत्रैवमितिचेन्नत्रतिवन्नरूपेणापरिति। कि
मिदमित्यादिनाव्यापारतास्यात् असमंतेनाऽसमंतः सिद्धांतिपथं चमतपूर्वपक्षिग्रंथस्तु अनःस्वर्म
तःसिद्धांतिपथः एतस्यैवधियरणीस्यादतः धियोन्यदेवतन्निपोज्यकाष्टादेनियोक्तचविवक्षानस्या
दितिसंबंधः तस्मात्काष्टानिपचतीति आस्मिन्नपिप्रयोगेकष्टप्रकांतयावत्कर्तृपत्नेकाष्टनिष्ठचे
नविवक्षितेतद्वाचकत्वेनपदास्यातः प्रकृत्यतेदातस्यैवप्राधान्यविवक्षेतितन्नप्राधान्येनप्रतिपा
द्यमानेव्यापारत्वादन्यत्वातेत्येमस्तीति। निगमयतितस्मादिति। उक्तेर्थेवृद्धसंमतिमाहतृथविरुक्ता
र्थः। ननु साक्षाव्यापाः सर्वत्रनाव्यापसर्जनत्वोकाप्यस्तुपोषः प्राधान्येनप्रतिपद्यमानत्वमितिसत्यं
रख्यातपदवाच्यत्वाविशेष्यतयाभासमानत्वमिहप्राधान्यविवक्षितंनपारमार्थिकपाराप्यंभावः
दृश्यतेहिपरार्थस्यापिशब्दजनितप्रत्ययविशेष्यतयाभासमानतामात्रेणप्राधान्यंयथाराजपुरु
षइत्यत्रपुरुषस्यतस्माद्भावनाविशेषकः प्रत्ययोवाव्यापारख्यातपदान्मातुत्ये [illegible] यतइतिभाव
नाप्रधानाभिमध्यतइतिभावः अनेनव्यापारं यावप्राधान्याप्राधान्यमदोनांनानाचेरोद्वतोन
त्रातीयतेतावत्स्यात्तव्याविषयदृष्टपाकर्तृभेदः तद्व्यक्तत्वराहृदयोजितं।।३३। ननुतर्हितत्रयोगान्यया

दुपपन्नाविच्छित्तिवचनस्यापि पर्वैर्दैवदत्तव्यापारस्य वननतायास्तथा यजेत्याविर्व्यापारवचना
तापितथावोक्तं। निपातायोपसर्गौ त्वयातवस्तत्र्यतिते तत्र यः चैनेकार्याः स्मतासु सर्वे पाणिस्ततोषीति
दर्शनमिति। तथा च व्याकरणे योगमनत्रापणादौ दृश्यते तथा चोपपर्यन्नमाएव कर्ष्म इति शंक्ते न
चाल्पित्यादिना। उपपातिरं तेन क्रियाव्यापारस्य त्यजो पादानादिति विच्छिपाठ्यं षंजनीयं कथं तर्हि
कः पप्पर्षइत्यादिनाथयं यरत्याशोक्याहेतु व्याजेनतदर्थमाह तादर्थ्यामिवानादिति नोपकारीपो
र्थशब्दः व पोजनवचनोपि व्याख्येय इति भावः स्पष्टमन्यत् उक्तेऽर्थे दृष्टसंमतिमाह। यथोक्तमिति
यवतोऽदेवदत्तस्यसूदस्योपाध्यायस्य वा शेषकारकादि रथ्ये षष्ठ्या शिष्यादेः पयतीति यदा व्यप
दिश्यते तदा कथमिव पूर्वेर्न व्यापारांतर वचनं चे पप्पर्षइत्यपलदोता पर्याय र्थस्यापीति संबा
ध्यथार्थः परिहरतिनैवादिति अत्रैव विकाल्पनीयं यदिदं पातिपत्योः सिद्ध पर्पपरित्यागे नार्थान्तर
गत्याकल्पितात्कि मनियोपचारेण वा त्राधिदं किंच नतत संकेत बालात्मयोगान्यथानुपपत्त्या
वा अर्थत्ये पन्यथानुपपत्तिः। किं शद्वांतरामावात्स्यावि तास्मिस्मृते देसामर्थ्यादितिनापरस्तथाहवि
कितीति। अत्रैकमसाधारणं त्वलंबनं पयोस्याविति विगृह्यावोक्ते त्रिमात्रेव संकल्पाविशेष

१६४॥
२

64

श्येति विग्रहस्याविवक्षितत्रिमात्रसंकल्पाविशेषाल्पामेकालंबनानीति समासोऽध्ययपि पूजी इत्य
ध्याहाराकिमर्थं तर्हि मा यो गहणामिति चेत् अतोतिव्याप्तिः सार्थमतयाहि। पर्यंतं द्वन्द्वानां विवक्षितार
साध्यवचनात् चंडुल चिच्छेद एवं पर्यायश इति कस्याविशेषाति: स्यात्तदर्थो विवक्षितमात्रं स्फोटमिति। अ
न्यथैकशब्देनैवावधारणात्सिद्धे पर्यायमात्रशब्दः स्यात् तथाचापमर्थः पाठन यो नुवाङ्गिर त्रिशिष्टवा
दन्यार्थवचनो नवाङ्गिः पाचिपजीनष्टाविति नापाठिती याघ्रस्यापूर्वेतयाराणेति स इति व्यापारान्तरस
तेऽर्गयमाने कथं शब्दान्तराणां वृत्ति भावः अतो व्यापारान्तरवाचकस्य शब्दान्तरस्य संक्रान्तो नातोपा
वियजी अन्यार्थवाचको [illegible]नेष्टावृत्तिना पाठितीयां न स्यात्। ज्ञायमानेति स वासाव्यर्थश्चेति तदर्थः
विवक्षित व्यापारान्तररूपोऽर्थ इत्यर्थः ज्ञायमानः सामानाधिकरण्यबलेन प्रतीयमानः तदर्थाय स्या
ख्यातस्य स तथा तत्त्वाकारख्यातेरित्यर्थः। ततश्चाख्यातस्य तदर्थप्रतीतिशक्त्या हालत्वे स्यार्थवाचके
ष्टा विषयस्या[illegible] अनेन न चेद्दृष्टान्त चमिरस्ता तथाहि सुकर्णेनरीवदतीति सारं वदतीति प्रयोगे अन्यस्य
शब्दस्य गमनव्यापारप्रतिपादकस्य यो भावात् वदेरेव तदर्थाभिधायकत्वं अत्र तु न तदर्थात मोहितका हि
तीयपादस्तु तरंगगयमानेति राजा शिष्यपचतीत्यादावुपमीरणाज्ञायमान तदर्थत्वात् स्यात्तपार ब्रेष

षणां चैषणां नियापकौ तल्लयत इति एवं पाचकस्याकर्तरि त्रषकैर्व्ये षके वा यथा पचतीति च योग औ
पचारिकस्तथा यजतीति देवदत्तादे यो यजेति पाग्रहिका इत्यत्रापि औपचारिकता स्यात् न तु धात्वोर्व्या
पारांतरान्निषायकत्वमिति रावादृश्येयो अपि विवक्षितार्थे विपठित इति इत्थं चाचामि कार्ये परतया
कारिकस्यावष्टपाकरत्यादिना विषयत्वे नु कुमतेन कर्तृव्यापारावेति पाचकयाजकव्यापारा
वित्यर्थः। यदि क्लोदसकल्यानेरिक्तो वपि व्यापारावच्छिन्नो यो परियन्तोः स्यातां ततः पाको याग इति
घजे ते तन्वतीतिः स्यात् स तु हृत्यात्यर्थस्य यत्नं ते प्रतीतः न च कदापि क्लोन वित्यासौ याग इति पा
चकयाजकव्यापारातिरिक्तायकत्वेन पाकयागशब्दौ प्रयुज्येते इति न तयोस्तद् यचिमेतिभा
वः। तदनेन पूर्वार्द्धं व्याख्यातं। उत्तरार्धे लोकोक्तिमपि प्रमाणयति पाकस्य तु दयदत्तो व्यापार
स्य पाकातिरिक्तस्य पाकस्याक्रियेति क्रियाशब्देन भेदेन निर्दर्शनान्न विवक्षितो देवतत्ते व्यापारः ॥ह्रपा॥
पच्यर्थ इति भावः। ननु पच्यर्थे न तंडुलानां कर्तृत्वं पचि प्रयोगे कर्मापि न दृश्यते इत्याशंक्यापरिहरन्नु
तेषां मन्फपगमनम्यमे हेतुतया हेतु पावेति च शब्दोऽस्यर्थः तया च न्फपगमात्रा विवक्षितमात्रे सक
न्प्यमात्रे वा वदा पचियजौ इति संबंधः पच्यन्ते तंडुलाः स्वयमिति कर्म पचनात्क्रियमातां तु पक्व र्म स्वय

65

मेव प्रसिध्यति। सुकरैश्चैर्गुणैर्यस्मात् कर्म कर्त्रेति तद्धि दुरितकृत्यायायादेः पच्यर्थे न कर्तृत्वं तण्डुला

नां नरयादिदं न सिध्येदित्यर्थः। तण्डुलेषु कर्मत्वं कर्तृत्वं चानेन भावगतमिति द्रष्टव्यो। व्यापारात्मक

परायादिति भावप्रधानो निर्देशः। द्वितीयार्द्धं व्याचष्टे तथा चेति पपचतिदेवदत्तो पचते इत्या

द्यकाद्यत्यन योः प्रयोगयोर्नार्थान्तरविषयत्वं पृच्छामि संबन्धः। ज्ञायमान तदर्थस्येति देवदत्त ग

चै। औपचारिकत्वे तयोस्तरार्थद्धं व्याचष्टे श्यामिवारादिति ज्ञाने शब्दान्तरजनेमाणवके

व यदा मुख्यया वृत्त्या रूपा तदाव्यात्रिचारितार्थस्यात्तदा मुख्ये नेकार्थत्वं स्यान्न्याय्यत्वाद्युतस्मा

च्च मायेश शब्दक न मुख्यापरत्रौपचारिकस्तोद्व त्यविरपि स्यादेति भावः। शब्दान्तरमा वा

र्थ च पक्षे निरावरणे शब्दान्तरेति शब्दान्तरमाख्यातशब्द इत्यर्थः। सत्यपि शब्दान्तरे तदर्शादि

पक्षे निरावष्टे त्यया गमेहीत्यादिना संमत्यं तेनास्पष्टा ज्ञायमानतदर्थेत्यादित्यन्यथा व्याचे

ष्ट प्रधानामिति ज्ञायमानत्वं ज्ञानेविशेषतया भासमानत्वं ज्ञायान्यमिति भावश्चेति यजती

त्यत्रविवक्षित व्यापारान्तरविशेषकत्वं स्यादयार्थि शेष्यचस्य च त्य यार्थत्वनियतत्वान्न सा

त्वोस्तदर्शी यायेतेति कारिकोत्तरार्द्धं व्याख्यानपरं यग भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य त्वा

66

भोगे बोध्ये इति सर्वं सुस्थं ॥ ननु यदि पचिविक्लि॰ पारे कार्यं चेत् तर्हि धात्वर्थातिरिक्तक्रियावा
चिकेयाख्यातस्य कथं नियमतः कर्तृभेदः विक्लिद्यते इत्यत्र तण्डुला एव कर्तारो न देवदत्तादयः
पचतीत्यत्र देवदत्ता एव न तण्डुला इति विवक्षावशादिति चेत् न तत एव विवक्षावशात्तु
नेयमोऽस्य व्यापारत्वोपपत्तेः यजते यजतीत्यत्रैकधात्वर्थे वैलक्षण्यं तत्र यजते यजन इत्यत्रा
ख्यातेः क्रियायाः समानाधिकरणफलजनिकामाह यजतीत्यत्र व्यधिकरणफलज
निकामित्याहुः क्रियाभेदकृत एव कर्तृभेदः न चैतदपि परीक्षकाविनयमकारि नह्यन्यस
मवेतो धीचेष्टान्यसमवेताख्यावश्यात् क्रियातु रञ्जको दृष्टः ननु प्रयोजकव्यापारेणस्व
समानाधिकरणमनुरञ्जकमपेक्षते लिङ्गसङ्ख्ये वेति चेन्न अत एवास्मान्नेराख्यातेन क्रिया ॥६६॥
विशेषिता तस्मान्न यजतेर्याजका इत्यत्रापि धर्मकल्पविशेष एव यजत्यर्थ इति शुक्लौ पाकदेशे
दृश्यो यात्यताग्निमार्थं च सर्वपक्षावसर एव प्रतिपादितं श्रोग्ने संयोगाभावे पीलो पाके
ज्वलमात्रेणालीदृशी नातः घटे दृष्टकादिवत्वेन भावेऽपि षष्ठ्यवहारदर्शनात् किं चैवं पचि विक्लि
पारे कार्यं चेन्न भवति करोत्योः शो । कृभेदापत्तिः । क्लिदि पचत्योरिव । नियतप्रयोज्यप्रयोजक

व्यापारवच्चमचामिति नावार्थाधिकरणस्थवार्त्तिककाराऽपवचनवज्ञत्राहारः केन नाप
रिहरणीया तस्मात् छिन्नार्थोपचिक्लिदिर्द्धिरापि प्रयोगभेदात् छिन्नार्थ इति । सत्यं परम
तेन परो बोधयनीय इति वैयाकरणपरिपाटी वर्षा चर्यातिरिक्ताऽक्रियाता न तु साधि
तेति केचित् । अन्ये । चर्वं वर्णयन्तं पचिक्लिद्योरकार्थत्वव्याख्यानोहि विषयः कश्चित्स्वा
र्थसमानाधिकरणार्थाह्वानोऽन्यथा प्रयोगछोतिविक्लिद्यतौ त्यादेः कथिहे कर्मणि
तस्यत्स्यार्थव्यधिकरणार्थाह्वातोऽरुताघ ते प्यापवतिछिन्नातोऽनेन त्वात्यादित्याव पचती
त्याख्यान यदे प्रयोजक व्यापारः अन्यप्रतियादितो धातुवाच्यश्च वर्त्तीयते तावत्तु तस्य धातु
नाप्रयोज्य व्यापारश्च वापारः एतदर्थमिति वार्त्तिककारैरपि शक्तिभेदात् क्लिदिपचयो
वर्णितं प्रयोज्यप्रयोजक व्यापारवचनत्वमित्यर्थलाभेनवर्णीतु मा नो पादानादेय मर्थो न तु
यत इति वाच्योपादोपपत्तेः कथाह्वान्पादानस्य अनेन यदंति आवेजइत्यपि समर्थितं
न तु कुतो यमाख्यातस्य प्रकारत्वेन गत्र श्रुतिस्थापा व्यत्तगुर्कागत पादियप्येकार्थत्वाक्लि
दिरकर्मकः पचिः सकर्मकः तया क्लिदेः स्वार्थसमानाधिकरणार्थाख्यातापेक्षः पचि

स्य स्वार्थे व्यधिकरणाख्यातायदङ्इति कोऽत्र पर्यनुयोगः पचेरपि प्रयोगानुसाराद्धर्म
धर्मभावो यत्र क्वचिद्वार्थसमानाधिकरणार्थमाख्यातमपेक्षते क्वचित्स्वार्थव्यधि
करणार्थमिति पर्याख्यातमिति चापाद्यापान व्यधिकरणार्थाख्यातार्थानुरंजनतायेति तैर्व
धर्म्यमात्राभिधानं शक्यते हि हेतुमपेक्ष्य तस्य भावपर्यालोचनया व्यधिकरणस्ये
वानुरंजकत्वमित्याख्यातानुपपत्तिरिति वक्तुमाख्यातस्य भावपर्यालोचनपादे
तु मार्गेऽप्यनुपपत्तिरिति तस्मात्प्रतीत्यनुसारिणी निमित्तकल्पना कर्तव्या नतु निमित्त
बलात्प्रतीत्यपलापः यत्र क्वापि काविन्नादयोरन्यतानेऽन्यार्थत्वमिति तत्रोच्यते पचेस्त
स्य ... आख्यातोऽपेनाकारेणापस्यकर्मतामवगाहते पचेरपि तदेवानुसरति पच
ति ओदनामित्यत्र क्लेदं पचतीष्टकाइत्यत्र शोषं पचति परमाणूनित्यत्र रूपाद्यन्
तरोत्पत्तिमिति ... मेत्राभिनिवेशेनेति पचौ ... ज्ञान्याति शपः पाकः सर्वत्र प्रतीतिप्रयोग
भिन्नोऽस्तु कर्मार्थानि रिति सूक्ष्मा ... मतिरहस्य सुबुद्धिभिरवसेयमिति ... व
सारेण ... तन्त्रसरामः तदेवं याकोयागइत्यत्रस्युहाभ्याचर्यप्रतीतेर्मकाविदपि

॥ष्ठ॥
२०

67

धात्वर्थव्यापारक्रियाविस्तुतत्त्वग मन्त्र्ये नारव्यातस्त्वयवाच्यत्वं क्रे– व्यास्यरव्यातस्याक्रि-
याव्यभिचारशंकते – इत्यादि स्थितिमवति उत्पद्यते – अस्तिविद्यते जायते – आस्तेशेते
जानातीछेतीत्याद्या – इत्यादयोऽयाःत त्र सत्यप्यारव्यातेऽम येर्यातिरिक्रियाया
मानुपलब्धेर्बाधितेति व्यभिचारइत्यर्थः स्त्रैवंडत्यवास्थितःछेत्वा वादित
वैरनियाद्यः पर्यासंभवति आसतावृद्ध वैदाभिज्ञा चामेत्यकयोआमनाःस
सवृत्तुर्वेदाभिज्ञइति व्याख्यादृष्टिं स्वयंपरिकल्प्यत्येनैकेति कर्तानदन्तयाक्रिन
नुयंपायव्यारव्यातः ससाक्रियवाव्रत इति व्याख्येवदुमःमावोत्पन्नौ छ्रि
क्रियावायकत्वानगीकाराता अस्तिविद्य तेमवति उत्पद्यते जायते इत्या
दाक्रियावतएवाभावेन तन्निष्ठक्रियावाचित्वानदनकपुगमपरं तु
इत्यादावपिकर्तृशेभाव्यत्वेरहितभावनेत्यादिनावार्तिककारेणैव
नाप्रतिपादनं क्रतंत तत्रिमात्राचाद्य स्तुतः करोति स्तामा नाधिकरण्य
स्या

68

आख्यातस्य धात्वर्थविशेषितभावनावाचित्वे मानं तथा च नास्तीत्यतोऽपि भाव
नाप्रतिपादकत्वाभावात् करोतेस्सामानाधिकरण्याभावादेवास्तेशेते जाना
तीच्छतीत्यादीनामपि भावनापाचित्वाभावात् सति वा तत्र करोतिसामानाधिकरण्य
मास्ते शेत इति प्रश्नोत्तरयोः किं करोति न किं विदधाति इत्युत्तरवत् भावनासम्बन्धा
त् जानाति इच्छति इत्यत्र ज्ञानेच्छाविषयकयत्नपरिस्पंदयोर्निरूपणे नैव सा
मानाधिकरण्यबाधात् भावनाविशेषानभिधानतोऽपि चातोऽज्ञानेच्छासाधनकय
त्नपरिस्पंदविषयत्वात्तु नात्र व्याप्तिभङ्ग इति कुतोऽव्याप्तिः अत्र सक्षेपेण व्याप्ति
चार आपाद्यतो ऽन्यतः छलवादमात्रमेतदिति हीदं तु स्फुटतरमेव दूषणमिति म ॥६८॥
चाज्ञापमानतदर्थत्वोन्नेष्टा अन्यापिबाधिन इत्यत्र होतराहं स्फुटतरतयाः स
योजयति न वस्तुत इति। वस्तुतो भावेपीत्यकारप्रश्लेषः वस्तुतोऽत्र क्रियाया अभावेऽपी का

ऽन्यत्राव धारितशक्तिका स्व्यातशब्दस्सा हेतुक्रियावचेन प्रतीते स्यथः। स्वज्ञादादाव्यादिरा
द्धा वशा स्त्रीयादिति त्राव: एवं वोत्तराद्धयो जितंश्चस्यादावा स्व्यातानान्याभिधायिनइ
ष्टाः क्रियाभिधाइनानेष्टाः किंतुशब्दसाधुत्वायप्रयुक्ता इतितुक्त एतदिप्याह ज्ञाय
मानतिाज्ञानमात्रशरीरतदर्थत्वान्नवस्तुतस्तदर्थत्वादिति नन्वसत्यपेते ज्ञानांग
कारःकुतइत्यर्थेप्याह। अन्यथेति। असत्तायस्य सत्तामात्रपरत्वइत्यर्थः। त्राव
इतिवदन्नास्तित्रवत्योरेकार्थतास्त्वयतितेनन्नवतीयत्रयथाक्रियायान सिद्ध
तथेवास्ति द्यतइत्यत्रापीत्याकूतय तियद्वापिलोकप्रयोगानुसाराद्दुयत्र
सत्तासमेनैतद्रूयायासत्तासास्ति विद्यारथः तदातस्याः सामान्यात्मक:

वेन नित्यत्वोक्ताख्यातताव्याक्रियाविषयत्वं संभवति नापि साध्यत्वाक्रिय

याकरणत्वं स्ववक्तव्यविच्छेदेन करणत्वे त्वञ्ज अस्तीत्यस्य सततयान्यत्किं।।

चिकरातीति प्रत्यय प्रसंगः न चासाव स्माच्चदारूढेति सत्तामात्रप्रत

तिरिति कृत्वा विशेषाः इतिनिंन्वयैति स्त्रियेदि धातुन्नस्युः तत्र दिं प्रा-

स्यातेऽव्वेनात्वाद्यत धातोरित्यधिकारात स्माद्धात्तु रितीत्यविशेषः

वायत्व।।।।

69

।।६८।।

देशमन्तुसंज्ञावनाक्रियावाचित्वमंतरेणसंभवतीति स्थिते क्रियावाचित्वेयदि नामसत्तायानित्यसमो
न्यात्मकतयापूर्वापरीभूता विनस्यदवस्थावयवात्मकता वस्तुतो न भवतीति तेनोधाडप्रतिपादितत्वम हिम्माक्रि
याबेनप्रतीतीस्तावद्वशिनहीयत्नावएकमनोपसंहारासुयाः भावात्मकोपिसंनूतिष्ठुतिमेव नाक्रियाकु
पनयावगंमानेतत्वेनावेदवशिष्टेनयद्वावधिकारविहितेषुप्रत्ययेषुकस्यैवात्मका विसंपादिकाग्विध्विसं
वादीतितनवद्यन्नादयः सर्वेषां विसंवादिनस्ति नादयथा विसंवादिनाइ तिप्रतीतोभ्नाख्यातत्वक्रमात्
क्रियायप्रतीतिः किंतु धात्वर्थवक्तोदेवेति शंकनेसात्तायाऐवेति। अतोरपिक्रियाप्रतिपादयन्तस्य
स्यकरोत्यर्थस्यसंस्पर्शनिमित्तत्वंकथंज्ञायते क्रियावचनाःपवादयोवदसांकरोतिनासामा
नाधिकरण्यमितिमहाभाष्यकारेणदर्शितामिति। यावचकरोत्यर्थसंस्पर्शाभिन्नाएद्वावथेका
क्रियात्मनाप्रतीतिः यावद्वकरोतिसमानार्थोख्यातसमाभिव्याहारेणनतावत्करोत्यर्थसंस्पर्शइति
शेवस्यापेक्षितत्वाद्वा क्रियायाःप्रतीतावाख्यातसंज्ञाविधिरितिपरिहरतिनव्यायपारांतरेति

उक्तं च तत्तन्न भावनापरामर्शमंतरेणास्यार्थो निष्पद्यादित्यत्रापि तथा उपमनाँ चक्षुरादितिशेषा
इष्टृष्यः नन्वेवं याग्यारख्यातोक्ता क्रियासस्य शक्तितमेव धात्वर्थवर्थी क्रियावंतहियजेतेत्यत्र यागस्य
संकल्पात्मकत्वस्येव धात्वर्थस्य तयाख्यातोक्तप्रत्ननकारगत्वेनप्रयानकेमत्वालाबाद्यागं करोतीति वृ
वनत्वस्यानुपपत्तेः करणत्वेनचयाद्दानयागेनेति सिद्धवस्तुत्वेन क्रियाबाद्वय पत्तेनोष्यातार्थ
संस्पर्शीविधायवर्षे क्रियावइनोतिरितिनानुपयोगाद्दाख्यातस्यप्रवत्नवाचकयंप सुतंतंडुल
इत्यत्रव विक्लेत्तति रितस्य कापारस्याख्यातवाच्यस्य तंडुलनिष्ठस्याल्लवान्नतसंस्पर्शीरितापा
कापि क्रियावप्रातीतिरीतिप्रसिद्धस्यलोकिनाख्यातस्यप्रक्रियावाविवेनापि धात्वर्थेत स्य संस्पर्शी
क्रियाच मितिव्याकृत्वारंशंकतेइहेति नयस्यवाचकि श्चिद्व्यापारोप आख्यातार्थोयेनवधात्वर्थे कि
याचप्रतीतिरियाशंक्याह व्यापारांतरेति धात्वरितिधात्वर्थते येव सव्यापारो गीकार्योन प्रत्यवयार्थ
वेनतथाचावर्ये: क्रियात्माद्यविषयतिनावः परिहरतिनाव्यूपणमदितिव्यापारांतरस्यतिशेषः

1120

यंनावः यद्वयवीकलेवाप्रयत्नकारणेन वप्रयत्नेन साध्यते विषयसोऽद्यपेक्ष्यत्वात् तथापि नासौ य
द्यर्थः इदममुष्मै देवतायै न ममेत्येवंरूपो हि संकल्पविशेषो यज्यर्थः अयं च दृष्टादृष्टोपकारवैशि
ष्ट्येन प्रयत्नसाध्यत्वस्वभावाप संक्रान्तः प्रयत्नः तस्यां क्रियायां वसापादयति जयाक्तस्तुमभिवस्तु ट्विर
कं संसव प्रयत्नस्त दागमं न्यायेनाख्याता वाच्य एवेति न थ्यैव्युत्पत्ति वारः तथा च सूत्रं तद् इत्यत्रापि द्र
सिविद्धिक्रिया जनिकास्य दोन्मातं तु लावयवकुक्रियाया विच्छित्ति देवयत्र विभागरूपेण सिथिलसंयो
गरूपे वा क्रियावमापादयति सा च पूर्वोक्तन्यायेनाख्यातमात्रवाच्येति कृतः प्रत्ययस्य क्रिया याव्य वि
चार इति स्यं देवसध यिष्यामः हेतुमाह तिङ् इति तिङ्ख्यारण्यस्य तादृशव्यापारप्रतीतिमात्रप्रयोज
नत्वादित्यर्थः क्तान्तस्य तादृशव्यापारांगीकरणमूत आहतस्येति तस्य यागस्य याकस्य वा अन्यथा ता दृ
शव्यापारनपगमे सिद्धिरिव न स्यादित्यर्थः न तु व्यापारान्तरानपगमे सोऽर्थः प्रवृत्ति यज्ञोऽरेव किं त
त्यादृशाक्यादिष्वितियज्जतयागं करोति पचति इत्यत्र कृति वेला यावानर्थः प्राप्तः ते तावानेव याक
यागशब्देनापि प्रतीयते इति विविजिष्ठा पारं चालि वरतं एव तत्र कर्मेव यजर्थः किं च यथा यजते मा

गकरोतिपचतेस्वयमेव पाकं भवतीति इति निर्देशनमावयोर्व्यापारो विदिश्यते न तथा पाकोदाने निर्दिश्यते इ
यतो ऽस्मन्मतेः क्रियां व्याप्तिवरतीस्वाहस्ते रैनेतिकर्षेणादेते न तु कानंगीकारे दंड्याह अन्यथेति पचतियाकर्त्रे
समस्मन्यवादे कार्येव नियमेनार्थो निष्कृष्टानांस्यादित्यर्थः ने च स्तोपाक इत्यादावपि निष्कृष्टानां पाकस्य
भावइति पाकभावयोर्भेदः तथा क्रियते रिवकार्यकारणभावोपि लुविष्यतीति तिवेथात्यादाशंकमानं
प्रत्याह समानोति अंर्थभावः भावो नामाधमयथे सामान्यं या विधशितं व्यापारानेरवात्रा द्दशा सामान
विशेषयोः कार्यकारणभावो नोपपद्यते चर्थः सामान्ययाविवक्षितेप्रदातइति अतइत्यत आह सामा
न्यस्येति न विद्यते साध्यमस्य यस्य साध्यं तस्य भावो साध्यत्वं तस्मादित्यर्थः अक्रियारूपया सामान्यस्य
व्यक्तिः साध्यं न भवतीत्यर्थः न साध्यमसाध्यं तस्य भावस्सत्वं तस्मादिति वा अर्थः नित्यत्वात्सामान्य
साध्यं न भवतीत्यर्थः द्वितीयं यत्तु साइत्यान निषिध्यते तिनद्विमास यो व्यापारांतरविधियते अत्यन्ति ७७
धेयं स्यात् नं स्यादित्यर्थः यहाइहेवेत्यादेरयमर्थः असत्यपि सत्ता या क्रियायेन आख्यातशब्दः सामा
न्यादेव क्रियायेन स्थानीति रंगीकार्यः अन्यथा सत्ता सिद्धशब्दो यासु भवनेति डंतमोरेकार्थ्यं स्यात्

तवनयुक्ते अन्यथासिसत्तानावइत्यभेदइति यत्र वतत्रयत्र सुबंततिङंतत्वं नप्रार्थभेदइति आनुव्य
नि वारंशंकतेइहहि वेतियजते इन्यत्र नत्यायोर्थैतक्तासावानुवंत दादेशोनस्थानवापिस्थानर्थाभि
नमम मस्यैवादेशात्वावेअतोत्रस्मापिसुबंततिङंतचर्थभेदोनप्रतीयतेतथा यावान्वेवयग
मानेयदान्यांकेमेकहरिरूपोर्थः प्रसयप्रतिपादितेतावानेव स्वयं तंडुलादृत्यनापि निव्यत्विवाख्य
प्राप्त यप्रतिपादितव्यापारार्द्यापारांतरोपगमनभिन्नार्थत्वेतु सव्यापारोधमचभिवरितएव न वि
ष्वनि तिनधात्वर्थातिरिक्तामानास्यादिसातूयेनाद व्यापारांतरेनीतत्रयजतेयजमानइत्यत्र
तावत्सरिहारमाहनेतिआल्पपगमादित्यस्यांनेर्थभेदप्रतीतरितिशेषः। अयंभावः आ
तस्थिधीयमानः किंपचावच्छिन्नस्यादेशो वालइचमात्रावच्छिन्नस्य वानाद्यः तस्येत्युधिकारेविधी
नामावात् द्वितीयाधिकारेश्यादेशाविधीयंतेतिलाद्याम नवंतिते स्यात्यर्थाभिधानसा
स्याद्भावनादिकमर्थेप्रत्याववितुनयशानवूलाधिकारेविधीयतेयेनभावनाप्रतिपादक
स्यात्तथाचेनायजतेगच्छतीत्यनयोरिवयजमानोगच्छतीतीसामानाधिकारं एय न स्यात तस्माद

स्याद्वयजतइतितिङन्तेति विकल्पभावनापत्तेरिति व्याप्तियारः द्वितीयेतु सत्यभावविच्छिन्नस्य विधीय
मानः शानचूवर्त्तमाननामात्र भावना तत्प्रतिपादकशब्दाभावाद्यस्य धात्वर्थगतमभिधत्ते त
भावनामिति स्फुटमेव भिन्नार्थत्वप्रतिपादकत्वमनयोः सुबन्ततिङन्तयोरिति न व्याप्तियार इति
यथोक्तस्य प्रतीतेरभ्युपगमे हेतुमाह लिङ्गाभिधानस्येति यजतइत्यत्र यतिङाभिधानमुच्चारणात
तदिदृशाभ्युपगमस्याभिबन्धनं कारणमित्यर्थः तिङन्तार्थ एव शानजन्तेष्वस्यनतु आहतस्येति
तस्य न त्वभ्युपगतस्यार्थस्य ज्ञंन्यथेति शानविप्रकृतेऽप्यस्य दूरप्रतीतेरित्यर्थः लटः शतृशानचाविति य
द्धमात्रावच्छिन्नस्य च विधानात् वर्त्तमानमात्रार्थत्वोपपत्तेः विशेषप्रतीतिं कार्येन सामान्योपयवस्यातिसा
मान्यप्रतीतं तु शेषषष्ठ्यपि पूर्वस्यतीतिभावः द्वितीयोदाहरणे त्वभिन्नार्थतोशंकिवनास्तीत्याह पाकादिषु
वेतिवः त्वर्थः पूर्वोदाहरणेऽप्येदृतितकः अप्रतीतेरित्यस्यातेन तण्डुलाः स्वयमित्यत्रेतिङ्ग यातदय मेवार्थः ७२
तण्डुलाः स्वयमित्यथवस्तु वंतुप्रयोजे पाकादिषु याकमेकष्टभावना सविषयेषु प्रतीयत्वाचावाशितिन हितेषु
सोऽयं तेपाकादिषु मध्ये किमपी प्रतीयतइ तिभावः तत्र हेतुमद्दनानिर्देशेनादिति यजमानश्चे

यथा सुवंतंलडुयोन्निधाइत्येनन्नेदेननिदर्शितेतथानिदर्शनादित्यर्थः तत्रापितेहेतुच्यन्निनारादिति
अर्थेयोव्यन्निनारादित्यर्थः तुशब्दोतितंत्वेवंस्य षृथ्यतिड्नरवेतियजतइतिव्यप्रयुज्यतेयजमानइति
वाप्रयुज्यतइतिभावः तत्क्रमेदानंगीकारेदोषमाह अन्यथेतिस्पष्टः ननुपच्यतइतिसामान्येनप्रतीते
कंमेकत्वेवंतंडुलेष्वपिबुद्धिमास्यस्यात्तीयासकंमानंप्रत्याहसामान्येतिनसामान्यविशेषावधारणाय
तमितिभावः विशेषः सामान्यप्रत्यायकोनविष्यतीत्याशंक्याहसामान्यस्येतितंडुलाख्यस्यविशेषस्यन
नियतपाकोपस्थापकत्वेशक्तिरितिभावः अथापितंडुलाख्यमित्यस्यपच्यंतइत्येतेदृष्टोपस्थापकत्वेदोषमा
मनविषयेतिस्पष्टः ॥२४॥ तदेवंविलिख्यतिपचतीत्यनेनपूर्वपक्षितंपरिहृत्यनहीदायर्थेकरणाइत्यनेन
तार्थंनुपलब्धिविरोधंपरिहरत्तुवाक्यंपचतीतिदिक्कोधातवोधात्वर्थभावनासाधयतिकिंचतिन्नप्रथमर्थः तदे
रूपंतस्यैवक्रियाचनविवक्षितंतेस्वकरणवशात्कर्मवनावकल्प्यतइतिग्रंथनआह एकमिति एव
वादित्यर्थः क्रियाकरणभावः क्रियाकर्मभावोवाभेदेसमानाधिकरण्येनकस्यापसद्यतेइतिभावः तत्रसा
मान्यन्यायंविवक्षितेसैद्धनयथायाजयतिभावनामितिस्पष्टं उदाहरणनिष्टतयाश्लोकपूर्वार्द्धंव्याचष्टे यदि
नत्यादिनाशब्दोपायवादंतेन पचोदाहरणंचदेश्यमेधवधयज्ञशब्दयोः इतीयोतटनयाकरणवप्रति

पादकत्वं व्यर्थं यज्ञशब्दस्य दिति यां तया क्रमेण प्रतिपादकत्वमिति विवेकस्य तिहेतुगर्भाहेत्व सिद्धि
माशङ्क्याहेतुत्वसिद्धो यो हेतुस्तेनैव विवक्षितसाध्यसिद्धिमाह सामान्येति यद्येतेषु वानुयजतीत्यस्य यजे
सामान्यवाचित्वेन स्यात् क्रियालादस्येमेव यज्ञस्य यज्ञरूपविशेषणाकारकत्वं न स्यादिति भावः सिद्धस
धनतो माशङ्क्य शब्दविरोधं तु परिहरति विशेषणेति अस्येमेव यद्यपि यज्ञस्य यज्ञशब्दानां यज्ञविशेषवाचित्वं
नान्यत्र चमिसादौ नीलशब्दस्येव कारकविशेषत्वेन तात्पर्यात् स्यादिति यथेः प्रकृतस्यैव तद्देवं कारिकास्वाकरा
ह्यकरणाशब्दवशात् उपात्तकर्मशब्दानां सामर्थ्यसिद्धमर्थं प्रदर्श्य एवं शब्दसामर्थ्यसिद्धमर्थं दर्शयन् बाधमा
शङ्क्य निराकरोति नापीति ग्राममेकदेशग्रामशब्दवत् प्रथमनागोपाङ्गसमुदायात्मकयागस्यैकदेशमा
त्रमेवादिशेद्विवादिनां समुदायस्य च क्रियात्वं मन्यमाक्रियाकारकेभावत्वपयाद्यपि तु शक्यतद्दृतिये
यं साध्यवादेः त्सापि न संभवतीति भावः हेतुमाह यजयतेति ग्राममेकदेशग्रामशब्दः कथाविदनुपप
त्याव्यवस्थापितेन वाक्यानुपपत्तिरन्यथानुपपत्त्या दिति भावः तदेवं भावनागतप्रसिद्धमर्थं व्यति
रिक्तं प्रतिपादनपरतया प्रवर्तितव्या ख्यायं भावनाया धर्मवा यवद्वि वियोज्य तिनापीदम्पादाना या मि

१७२

ति। धातुरूपाद्दानं यस्या इति विग्रहः। धातुपात्रायामित्यर्थः। नापि कर्मैकरणसंबंधवदिति संबंधवदित्यपदं

तरेण तिशाणाश्रयमथः स्यजेता स्यमेधेनेति यद्विना भावनायां ते सामान्यतः करणमेव संलेततत्र धातु

नैवापात्तोयागः सामान्यतः करणत्वेन संबध्यतेति तत्करणविशेषाकांक्षायां अन्यमेधशब्देन विशेषः

समर्प्यते एवं स्वयज्ञं जयतीत्यत्रापि कर्मसंबंधाज्ज्योयमिति ननु धातुनैव भावनायां धात्वर्थो योपात्त

धात्वर्थस्यैव सामान्यतः करणत्वेन कर्मत्वेन प्राप्तेति पदांतरेण तद्विशेषः समर्प्यत इति कथं दृष्टमिति तो दृष्टां

तस्य दृष्टमावष्टंभ्य यथेति मुंडं करोतीत्युपश्लोकमावष्टंभ्य यस्मिन्नर्थे णिग्विहितस्तेन नापि तापातवदिति धा

तुसंज्ञायां मुंडयस्त्री कियाद्यो धात्वर्थो धातुनाक्रियायां भावनायां धात्वर्थः स एव मुंडस्य सामान्यतः क

र्मेवेनान्वयानेन श्लोकस्य सामान्यतः करणत्वेनेति तद्विशेषजिज्ञासायामावकम [illegible] नीश [illegible] न्यं य

याप्यये तत्र दृष्टव्यापीत्ययेः ऊतोनेत्यर्थीत्याह स्वयज्ञमिति। ज्ञव यत इत्यध्याहारः कारकविभक्ति

विरोध इत्यनुषंगः तद्यमन्वयः यतः स्वयज्ञं जयतीत्युक्तमित्येवं इति श्रौतवाक्य इत्यत्रापि धात्वा भावनोपा

दानात् कारकविभक्तिविरोधः अतोनेति धातुनाभावनोपादनेऽत तत्र कविरोधस्ताचाह विशेषेति

ततोऽपि किं तत्राह विशेषणेति । अयमर्थः । भावनाया अपि धात्वर्थो यथा यजतीत्यत्र यागकर्मिका भा-
वना प्रतीता एवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रापि स्वर्गाख्यविशेषितयज्ञकर्मिका तत्र यमित्यत्र [illegible] प्रमाणाद्भिन्नेति सा
स्वत्वविशेषितयज्ञकर्मिका भावनां गमयतीत्यत्र स्वर्गकामपदं भावनापेक्षितकर्मविशेषणतया संबध्य-
ते इति वक्तव्यं तच्च न संभवति न हि भावनैव भावनायाः कर्मेति संभवति नापि यागसामान्यस्य स्व-
भावनाविशेष इति एवमिष्टत्वे यज्ञेनेत्यत्रापि यागोऽपि [illegible] यजेताश्वमेधेनेत्यत्र [illegible] विरुद्धानुपपत्तिरि-
ति तदपेक्षितमुद्दिश्य हरणं [illegible] न तु यज्ञं यज्ञेनेत्यनुवाद [illegible] भावनावचनत्वमङ्गीकुर्मो येन पदार्थस्यादि-
त्याशंक्याह [illegible] उपादान इति [illegible] यजतीत्यादिषु [illegible] नेच न तदेव भावनाकर्मत्वं पक्षेऽवविहित
तस्यैव भाव विहितस्य नानारूपस्य करणत्वं कर्मेति सना [illegible] तदुक्तं पूर्वोक्तं व्याख्यातं [illegible] मन्या
यमन्यत्राप्यतिदिशति एतेन तिङ्कस्यैव क्रियाकारक भावनावचनं पौर्वापर्यमपि न संभवतीत्यर्थः
[illegible] सद्भिर्व्यावर्त्तत स्मादिति । पूर्वोक्तप्रमेधेत स्मादिति दृष्टव्यतया परोऽस्य अतिरिक्ती तिधा
वयोऽतिरेकमव संहतः प्रत्ययोपादानइत्यध्याच थे वामुपसंहृतं संगिरत इत्यध्याय [illegible]

74

१२८॥

येष्ववद्वारइत्यनेन व्याप्तिः स्यात्तन्निरासाय प्रत्ययमिड्ढा यतइति यावत्स्यात्तंनं निषूवा निश्चयश्च भावनाय
ति पाठक शब्दश्चावांन्तरमुदाहरणमित्यसंकृत्दृष्ट्वो निर्गुढं ते बाधिकरोति सामानाधिकरण्य
द्धास्ति यैत्तद्यत्न्या भावनाश्रीतिरिति भावार्थो धिकरणाधिक कारः साधितवाक्यावस्येवोदाहरण
मिति नाघः तस्माद्धात्वतिरिक्तो धात्वर्थो क्रियाय स्यात् धात्वर्थः करणता कर्मता वाङ्गति पद्यते सा वाच्या
तवाच्येति नानुपरोक्षाद्यविरोध इति अनेनन च न क्रियाकरणाकारे द्वेशानेइति यदुक्तं तदपि संक्षेप
तः परिहृतं वेदितव्यं ॥३१॥ न भावनापरामर्शोऽमन्तरेणाश्चेतदाहोपाव स्वरूप्यशब्दः क्रियापार
रः कर्मकरो वेति विषयाकुल्यात्तत्र तु व्यापारपर इति समर्थितं कर्मे पारवे सिद्धान्तरानि रिति यदु
क्तं तदीदानीं परिहरन् धात्वगोचरनिर्देशे त्रिपय्येतवारिति एतत्तु विशेषतः परिहरति यदुक्तमिति सा
निरियस्यांतेइती यथमहायो ०क्कमि च स्मातेधात्वर्थइति तत्स्वावमर्थः धात्वर्थे भावनाकर्मेयप्रती
निःकरणत्वहानिरिति यदुक्तपूर्ववादिनतं तेक्लिवेवनमित्यर्थः तद्विज्ञातकरणत्वस्य पूर्ववृ
दिनइति तदेवोपपादयति तथाहीति श्रयमत्र प्रच्युतरक्रमः धात्वर्थस्य भावनाविषयत्वके सेत

75

तथाकरणग्रहणानिरितियदुक्तं तत्रवकोभिप्रायः किं यत्कर्तृव्यापारविषयस्तदेव कर्मेत्याचार्या-
दृकमाश्रित्य धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं स्यान्नान्यस्य ततश्च कर्मीभूतानां करणग्रहणानि निरितिकिंवा यत्क-
र्तृव्यापारविषयस्तत्कर्मैव व्यापादकभावमाश्रित्य धात्वर्थस्य कर्मैवमेव स्यात्तु न करणं वस-
त्यपि कर्मांतर इति नास्य हस्त्यादे करणमिति यत्कर्तृव्यापारगोचरस्तत्करणं इह यथा हि सहेत्रे
प्रवृत्तकर्तृव्यापारगोचरः कुठारः भूतानापाद्यापादकभाव इति भावः नाद्य इत्याह । तिरोदध-
तीति । यत्कर्तृविषयः कुठारः स्वरूपेण हि न देव कर्म भवति किन्तु स्वकर्तृकर्मणो मध्ये वांतरकर्म-
तां प्रतिपद्यते अतो यत्कर्तृव्यापारविषयः तदेव कर्मेत्यपि नापाद्यापादकभाव इति भावः । न
उत्तरार्द्धेनाह [illegible] करणं कर्तारं प्रधानं स्वतन्त्रं तिरोदधाति स्वस्यावांतरकर्मतामावादयन्नु-
मुख्यकर्मापेक्षया पावादिति करोति कथं नतं करणं तो निबंधनं तदा कर्तृव्यापारं परामृशति
स पाते व्यापारेण निबंधनं कारणमस्येति मुख्यकर्माथ प्रवृत्तावरति व्यापारयत्याकरणस्येति इदम-
वाद्विसंधाय सह कर्तृव्याख्येन स्वलिप्यादिना परव्यादाविसने न पूर्वेतके सोपस्तिथि [illegible]

॥८५॥

तादर्शिता। छिद्रादि स्थिति प्रधानकर्म ब्कालिमातास्विन्यर्थः। छिनत्ती यत्राहृदेवधार्थः छिद्राक
रोनीति वा छिद्रं वान्याः करोतीति उक्तं यथापि न प्रधानकर्मणि परन्तु ब्रह्मधानेन विनायकं
व्यापियत इति भावः। परस्याधिकरणाइति परस्यादिवनकरणं चेति विग्रहः। परस्मादेः
करणं धर्मांतरवेशोशिष्टोवो स्यादन मिलितं वत्त मयज्ञदेवमाहात त्म्यापारद्द तिउशब्दोह्यर्थः
यस्माद्धुद्यमननियतनादि स्वरूपस्तस्य कर्तृव्यापारः परमुणो वाह्य एव अन्तःकरण एव कर्तृप्रथमं व्या
प्रियत इत्यर्थः। ॐ दुर्गद नाक्षेगमनान्तःकरणस्यापि वंदे वोव्र्यशिष्टो न परशोस्तुत्याद्नमापियन्ते तएव
नि भावः। अत्रउद्यमन निपतनादि लक्षणः दनु इति वद्दताश्रयत्वलक्षणो व्यापारः प्रधानकर्मविषयो
न्यो स्त्येवेति स्त्र वितं। इह व्यापारे उद्यमननियतनादौ वेतनकर्तृव्यापारा वच्छेदात तदुद्देशप्रवर्त्ते ष्वया
या द्वहंहुि यः। क्रियाः कियतेषुरूपेणावसानासम्बन्धीकृतो व्यतस्वहपादाक्षोन्यायः साक्षीकृतः। एवं यदा
मिमेषिपरस्मादिकेन विद्व मेलाश्र साध्ये बाक कवीक मरिथि हादि साध्यते तदा किं कर्तृव्यं करणं वाभिमतं
याया दिभावं श्रौनिव्यादास्वर्गादिकल साध्य मिन्यव ति उतोधातुरोव माजनिवे निपर्यंतं कुतस्मराय

जत्यादेः कर्मत्वाभावः। अत्र मोक्षसिद्धांतहानिरिति निरहस्यं। अत एवान्यार्थप्रवृत्तत्वरूपनिर्व्याप्यतयैव तस्य प
रस्य स्वप्रत्ताव बिना क्रियासिद्धिसंबंधिसाधकतमत्वं तत्करणत्वमित्यर्थः। नन्वेवं करणमपि कर्तृसिद्धा
प्रधानं स्यात्। तत्कथं कर्तारं प्रधानमित्युक्तमित्याशंक्योक्तं तद्व्यापारेति करणमस्य कर्तृव्यापाराधिन
प्रवृत्तिकतया आराद्युपकारित्वेपि करणाद्यवधानेन फलं जनयतोपि कर्तुः स्वातंत्र्यं प्रधान्यमित्यर्थः
कर्तृप्रयुक्तेस्य देवकरणस्य कर्तृव्यापाराधीनप्रवृत्तिकतया आराद्युपकारित्वेपि करणाद्यवधाने
नांकर्तृसाधकेन स्वतंत्रमिति भावः। तदेवाहान्यथेति। अकारकस्य स्वप्रेषणाकरणमेवन स्यादित्यर्थः। व
तेव्यापारितस्य कुठारादेः करणत्वादर्शनादिति भावः॥ ३६॥ किंच यत्कर्तृव्यापारविषयस्तदेव क
र्मेत्यंगीकारे यावत्कर्तृव्यापारविषयस्तत्सर्वमेवस्यंगीकारे वाकारकाणां सर्वेषां कर्तृव्यापारविषय
तांगीकारे कर्मत्वापत्तौ अपादानादीनामपत्तौ वा। कर्तृकर्मार्थकरणसंप्रदानं तथैव वाचनिकपादाना ७६।
धिकरणानां तु प्रदानेन तथैवेष्ट्या ह्यतुः कारकाणि षडिति परीक्षकपरीक्षासिद्धिकारकषट्कत्वभिद्येत। कर्तृकर्म
तिरिक्तकारकस्योत्तरीत्याभावादित्याह। अपिचेत्यादिना। कर्मेत्यपादानं तेन उक्तार्थः ३७। संकेतकर्माहितशक्ति

76

विरहितेण इति कर्तृव्यापाराव्याप्यस्येत्यर्थः कर्तृव्यापाराकांतरेऽवोपक्षीणत्वादिति भावः। स्पष्टमंन्यत् प
रिहरति उच्यत इति किमुच्यत इत्यपेक्षायां प्रथमशंकोत्तरं पूर्वार्द्धेनाह। अन्येति। उच्यत इत्यर्थः का
म्यमान इच्छाविषय इत्यर्थः अन्यस्यासाध्यत्वे यातवक्ष्यमाणापेक्षया न्यत्वं अन्यार्थस्याप्रिरिति कर्मप
यासमासः। अग्निशब्देन नाग्निकारणं क्रियालक्ष्यते तथाच काम्यमानविषया क्रिया कामसवातिविव
क्षाशब्देन च विवक्षाकारणं ज्ञानं लक्ष्यते तत्प्राधान्येन काम्यमानं यत्तद्विषयात्रित्यात तस्याज्ञानं
इत्यर्थो लक्ष्यते तस्मिन्ज्ञाने यद तिशयात्कामनातिशयाद्विना स्फुरति तिशेषः तदकर्मेति अनेनराघः
श्रयमभिसंधिः द्विविधा कामना आनंत्याशेषविषया तत्र पूर्वा अतिशायिता यद्विषय इप्सित
तम इत्युच्यते द्वितीया त्वनतिशायिता यद्विषय ईप्सित इत्युच्यते तत्वेप्सिततमोद्देशप्रवृत्तज्ञाने यदी
प्सितं विषयतया स्फुरति तदकर्मेति तरत्तु कर्मेति कर्मकर्मेतरविवेक ईप्सिततमासिद्ध्यर्थमीप्सितप
कर्मेतिरस्कारकत्वमिति द्वितीयशंकोत्तरमुत्तरार्द्धेनद्वाहेशादिति उद्देशास्य च स्यकर्मेत्येनुषंगः
यं न्यवत्यापीत्यत्र क्रिययेति शेषः तदमर्थः फलोद्देशेन प्रवृत्तया क्रियायाः फलस्यैव कर्मतान फलोद्देश्य

प्रवत्तवृत्तिव्याप्यस्य करणादेरीतिन नु करणादि साधनापाङ्गीलायाः कथं फलेन संबंध इति तत्र तमन्यतिभन्यासिं
नु करणादेव निवृत्तिः संबंधोयस्यैवं विधयापितयाय तः फलमेवेष्यतेतरामिति करणाद्युपक्षयोपि क्रियायाः
फलसाधनायैवेति भावः अस्तु वस्त्राकाशे वा वदूयत्र वन्दित्यादिना द्यटं करोतीति यद्यध्यक्तं तस्य तु भावनरूप
क्रियाप्रतीताप्राग जगावपि विषयतया प्रतीयते न नु सकारकमतत्त्वं तु विरुद्धमिति भांतरीयकवमाद्यं यः अ
नभिसंबंधयोगसंहितमिति न अत्रानुदर्शकं न्यातिवदिषदर्थः ईषदभिसंहृतं पक्ष सिद्धार्थवेनेस्य र्थः अक्रम मि
अब्राह्मण इति कर दृष्टान्तादीनां धर्म इति वह्निरूढ वाचीन भित्ति भावः साहस्यं तेन चावीवयतायामात्रेण तिष्ठेयं
मेवापादका विशेषह बुद्धिशय सनेनोक्तः अन्यगोचरयेसव क्रियय तिशेषस्य पृष्ट मनातु मह्य संबंधावयस्य क्रि
यातमतआह ह्यात इति स्पष्टः अत्रापादित दृष्टांत विषय प्रतीति विषये प्रतीति दर्शनेयोजयति अथ यादिना निदर्श
नं पुरुषः प्रयुंक्ते वेति संबंधः॥ ॥२७॥ ॥इदानीं कर्तव्याभार इत्युक्त्वांतिने नापादितं भावनायाधाव यदि दर्शनेद मनु
वादमवीनिरूक्रता तियति न्यादिना कामानो दितियावं तरा हते भावना किंप्रवृत्ति संबंधः ययते स्पंदते व्याप
इत्याधदिधानापवत्तियजतीत्यादिवा चपेदत्र याध्यवतराज्ञाय मामायाग तिज्ञाने भावना विषयेय स्मा ज्ञाना

77

१७१

द्भावनाश्रयं यो भिक्षुरज इति कैः प्रदुष्यति भवद्दुष्य इतीत्यर्थः मन्त्राद्योषा विषयदोषमेवेनोच्यते भावनामार्गः कविद्भाष्य
थ्येवेति सर्वे च धर्मचर्ये एव भावनमतं न सिद्ध्यति मापिपयसा दृष्टा भावनानं संभवतीत्यस्यां मतमापश्चीयतर्ह
ति भावनान्तरे हेतुरन्यो यावदानुकूल्येति याहुस्य ज्ञो वाक्षे सावाश्रवत्यर्थे कर्तृकर्मेति देव साधकधर्मतयान्ते तथा
कदिद्ध्यचर्यात्मिकास्यादिति भावं भेदांतरमत्राह रूपमेवद्भिन्नेति अनुपसंहत रूपत्व प्रयत्नपरिस्पन्दान्वय
तरत्वादिरूपमेवाह इत्यर्थः । स्फुटोकव्यापेष सर्वेषामिति स्यषुः ॥ २४ ॥ किं प्रतिपादितमनेन ब्रूयद्वास्य [illegible] भाव
तावेलायां करोत्यर्थः प्रतीयते करोतीत्यर्थे भावनेति तत्रोपकुर्व्यु पविशान्य यवदोदनसिद्धिपचतीति
व्यपदिश्यते देवदत्तस्तन्तजहेमाहत्य ध स्थान मध्ये च स्थाली स्वधिश्रयति भरकमासिचति काष्ठानि निक्षिप
ति तंदुलानावपति प्याद योधावा व्याना समुद्रायाः प्रयुक्तांते न योपचुल्यपविष्टमात्र एव मतेण कार्ये
योजयती मेन पचतीति व्यपदिश्यते तत्र बीजवाला कात्मक क्रियायाना [illegible] धिश्रयणादि [illegible] विशेषितर निधीयते ये
न ताः क्रियेनताः क्रियकर्तारपचतीति पाक क्रियैव व्यपदिश्यते तत्र पाकक्रियायोकराद्युतामात्रेपात याग्राप देशः
पाकः [illegible] वयतीति प्रयोजकसंगात पविपाक सामग्रीयद्दितेन तथा व्यपदिदेश सामग्रीशब्देन कतिपयका [illegible]

78

विवक्षायां देशकालस्थलादीनां संभेदासंभवात् सर्वेषां पचतीति प्रयोग प्रसंगात् कार्यायोगव्यवच्छिन्नकारणविशेषाणां तु संलग्नतेन तु अवग्राहकाणां वक्तव्यायां वक्तव्यत्वेन पाकक्रियेति निर्धार्य काठिन्यमव घुमा पकं पच मुपदिश्य न चैषां
नियं पचतीति प्रयोगस्यानन्तरं पाकक्रियाभिमुखः पचतीति व्यपदेश्यः इति चेत् किं नाम तदुच्यते यत् अ
पाकक्रियायां तदाभिमुख्यं तदिदिव्यवच्छेदो गद् इति चेत् किन्तु धीगताहांशो लौकिकं किंच दृश्यते स्वरूपपारि
लौकिके भिन्नयत्नसिद्धे यत्नानुवितत्वमिति तिरो विशेष इति चेन्न तद्धायानक्लिष्ट पचतीति प्रयुक्ते नरगते
याञ्चया व्याप्तत्वात् यानिप्रयत्नजन्यया शरीरचेष्टया तदनुमानमिति वदतः स्वरूपयन्त्र पश्चिमे दानेवाप
बुद्धिरूपविशतादेवदन्नस्य पाकानुकूलो व्यापारो नैतादृशतितानेव पचतीत्याख्यातेनोच्यत इति वक्तव्ये तत्र यावदोदन
सिद्धिप्रवृत्तप्रयत्नः पाककरणकेशोदनकर्मकः पचतिपचतीत्याख्यातेनोच्यते अपि तु यथा व्याख्यातेन
तत्र अनुवाद्यस्य योगविज्ञानात्मकं धात्वर्थकरणी भूतः वस्तुशरीरस्पंद एवेति भिन्न एव ज्ञानतावत् एव धर्मेण
न्याशयतः स्वकहृदयं सत्त्वास्थान महाप्रणिवेशादिना धात्वर्थरूपमावच्छिनत्ति तत्र क्रियासंपादि इति प्र
पंच्यमानो पाककरणकं क्रियारूपमधिकरणसाध्यार्थः तद्भिन्नमन्न इति सिद्धरूपात्वार्थः विशेषा इति धात्वर्थः

११८

रूपात्संयोगविभागविशेषानित्यर्थः प्रतिजानते आधिश्रयत्यादिप्रकृत्यर्थैर्वेनांगीकुर्वंतीत्यर्थः क्रमकं देसमाश्रया
नितिद्यावर्थं ऐहिविध्यकथनमपिभावयनतोभेदद्योतनायेवतथाहि भवर्थः क्वचित्क्रमस्थोपिमतेद्यावद्ध्रियतेयथा क्विचि
दादिः क्वचित्ते स्थोपियथागमनादिः अमतेऽसर्वापिभावनाकर्तव्या भिमूत्रनिष्ठ्वनकाविक्रमेनिष्ठतिपर्वरियचे
वाच्यइत्यर्थः एवं च सर्वत्र भावार्थसंयोगविभागाभ्यासिद्धरूप इति पूर्वश्लोकेन प्रतिपादितं ॥५०॥ द्वितीयश्लोकेच के
सीनवविछेदलक्षणमित्येनेनऔदासीन्यप्रवृत्त्युपलक्षमाणात्मकं भावनायां वदता समुक्तं एवं प्रमेयं संगृहीतं
धात्वर्थे कारणमित्येतद्धात्वर्थः पदार्थः कारणं साधनं यस्य फलावच्छिन्नस्य परमप्रकृतस्य प्रयत्नस्य तिबकु
चोदिते भावाख्यायं। अधिकांश्रयणादौ तु भावार्थस्य संयोगविभागात्मकस्य करणमिति षष्ठीतत्पुरुषेण व्याख्या
पारात्मकेत्यइति प्रकारप्रश्लेषः। उक्तार्थमंत्यतु॥५१॥ नवविश्रयतित्यादो कियाऽऽ। द्विविधायत्वं संयोगादीनामेव
नवत्र कि तदतिरिक्तस्यद्धांगीकारेणेतिकार्यं संयोगविभागं लक्षणमित्यादिना तेस्माचेन्नाशोऽपि निराकरोति नेस
ति। अतो न वेत्यत आह यतद्वितिअत्रैवं अन्यद्वीयनसंयोगविभागोवछतीतिप्रत्ययालंबनां किंवादाच्छेदवैशेषेति वेभा
गाभ्यां छेवआहास्विदूर्ध्वे पूर्वदेशविभागोत्तरोत्तरसंयोगकारणं किंवा पूर्वसंयोगनाशपूर्वत्यानान्तरोत्तरसंयोगका

रणात्किंवापूर्वपूर्वसंयोगनाशएवोत्तरसंयोगकारणं किंवावस्थांतरं आद्येपि किं उत्पादनाद्यश्रोत्तरदेशसंयोग
स्तदुत्तरसंयोगजनने असाधारणं किं विकारणनिरपेक्षः सापेक्षो वा नाद्यः समर्थस्य विलंबायोगेनवोत्तरसं
योगानां युगपदुत्पत्तिप्रसंगात् न द्वितीयः सापेक्षत्वे यदपेक्षः स तदेव कर्मेति कर्मापेक्षापायोगान्नाशा
द्येवं प्रसंग इति चेन्न नाशकस्य यत्नात्र यमात्रावस्थाविस्वरूपस्यांगीकारेणागन्यात तथांगीकारात्संयोगस्यव
स्थायिनाविनाकारणांतरेण स्वविरोधिसंयोगांतरारंभकत्वासंभवाविततोत्पत्तौ अन्यथा शब्दवदेवशरोत्तरसं
योगमात्राद्यप्यपि निरन्वयविनाशः स्यात् न च तथापत्तिः अन्यदेशसंयोगस्य स्थायित्वदर्शनात् द्वितीयः
पूर्वदेशसंयोगस्य द्वितीयक्षणोत्पन्ने नाशकस्यानुपलब्धेः उत्पन्नत्वेवा तस्यैव कर्मत्वापत्तेः उत्तरोत्तरसंयोगस्यपूर्वपूर्व
संयोगनाशकत्वे न्यायान्याय्यत्वात् नाद्यः तृतीयः वस्त्वंतरांगीकारे तस्यैव कर्मत्वापत्तेः तस्मान्नविवक्षितसंयो
गमात्रैव संभवतीति न सा वक्तीति प्रत्ययात्तन्न इति न द्वितीयः विभागस्य संयोगपूर्वकत्वनियमेन केव
लविभागमात्रं यावत्कर्मनाशकत्वात् पूर्वविभागस्योत्तरविभागजनने किं विकारणसापेक्षत्वनिरपेक्ष
त्वात्पूर्वदोषानतिवृत्तेश्च तृतीयः उत्तरसंयोगानां तत्तद्विभागे समुद्भवे तद्विभागसंयोगमात्रैवमेव ति

७९

तावत्त्वन्नुपपत्त्या पूर्वोक्तत्वोनादनात् पूर्वदेशविभागतदविनाशोत्तरदेशसंयोगयोगत्यारुत्तरो विभाग
केन वा जन्यत इति अव्यवहितसंयोगेनेति चेन्नूनं संयोगस्येतरवशीकारात्मनस्त्वविरुद्ध विदारणात्मकवि
भागजनकत्वकल्पनानुपपत्तेरुक्तत्वात् सिद्धं यात तथा वा स संयोग सोपायिवत्स्वरूपवापन्नो न जातु विरतिः स्यात् नूनमत्र
तन्तुसंयोगस्य क्रियाविशेषस्य करतानुपसंहृतरूपस्यानेकत्वरणाया संगीरविनाशत्वं हेतन्याद्विप्रत्ययवि
ः स्तत्त्वेऽपि तावकेदेन विभागादिशाधयनेव रव्यसदृकायेनुवर्तिविधाविषयत्वमिति तत्र हेतद्वतीभा
वाबुधः पजनो संयोगविभागयोस्ति यदि विवमपि संयोगविभागात्तं बनत्वायुं स्यात् तदतमाहासत
पीति व्यापारकद्विपुजनः स्यादिति अनुषंगशोषापूर्वार्द्धस्य षष्ठ्याद्युपदेशान्तरार्द्धे व्याचष्टे नहीति स्पष्टम् ॥
केचित् पूर्वोत्तरार्द्धे एकवाक्यत्वेन व्याचक्षते तन्मते ननु नद्यावेव संयोगविभागानागावात्तवनचेनो
येनाय पद्म नुयागः स्यात् किंतु तत्रैव यइत्याशंक्य विकल्पनिराकरोति विभागेनेति एवमंत्र विकल्प
मीयां किं पूर्वदेशविभागोत्तरदेशः संयोगतादिराधिविभागमात्रं स्यादिति प्रतीतं प्रथमपक्षे दूषनायतावी
का यदि संयोगविभागद्वयसहितं पुनः स्मि पूर्वेद्धितत्तरं विभाजनमध्यात्मसंयोगस्यावेदासी ।

४०

गसहितत्वप्रयस्तुतःनक्तुतश्चिरार्थःसंयोगसहितःप्रत्ययइतिमध्यमपदलोपिसमासःद्वितीयै
तरसुत्तंमूल्लविघ्नंतीयत्तिस्वातियेषांतेषांसंयोगविभागानांप्रत्ययपरत्वाख्यानांकथमध्यवे
तानांबाह्येंद्रियानमनसत्यर्थःपूर्वोक्तेंद्रियावष्टंभदर्पीत्यादिनात्रकस्यत्वपद्रयतेनत्यालंवन
मितिज्ञानमितिशेषःशेषकार्थेष्वत्राराद्वंबाह्येंद्रियाशक्तिविषयत्वेनतावच्छावष्टंभोविविन
त्यादिनाजनयद्रतेनाइंद्रियंबाह्येंद्रियस्यार्थमन्यत्त्वन्तराद्धिमनोविषयत्वेनापिव्यावष्टंभमनोपीति
अन्तरार्थःस्यात्सर्वेषसंयोगविभागेष्वतीतेष्वन्यसंयोगाद्यन्तोसर्वेगतानांमनसासंभाव्यतेतथावी
यसंयोगेस्वतेरेवदन्त्रेवभीतिप्रत्ययःस्यात्इत्येकोदोषःसोप्युक्तताद्योतितथ्यसंयोगविभागानांकद्ध
नेद्वितीयइतिभावः॥४॥शरत्वनरापातनिकायपूर्वोक्तमेवदूषर्तांतस्यातिहारंवानुद्यानिराकशेअपिवेन्यादि ॥१५०॥
नायुक्तेमतेननिराकरतामेवोपयादयातितथाहीतिजन्यावयवेतिदेशांतरतानामहाजन्यपेक्षयासंयोगयुक्ताक्री
नविभागजन्याप्यारंभितिजन्यस्यास्यदेशांतोक्तासत्याख्यानःश्लोकःस्यप्राथेःअपलक्षितांवितन्दुदेशांतरे
संयोगविभागयोसंतारपिवत्वतीतिप्रत्ययाजननभवतीतिदेशांतरसंयोगविभागेविभोज्ञावपिकुलालम

भावं विकं वदतीति प्रत्ययस्य न हि तद्भावयति वस्तु केनचिद्देशान्तरेण संयुज्यते वियुज्यते वा प्रकृतौ
निगमयति तस्मादिति षड्विधं वदतीति क्रियाप्रत्ययः तन्निबन्धन इति संयोगविभागनिबन्धन इत्यर्थः अन्यो
देशसंयोगविभागानां प्रत्यक्षतापि न सर्वेषां दिसिद्ध्याद् हन्तन्न सद् इति तु शब्देन न ननु भावरूपत्वाद्भाव
निराकरोति अत्राकाशस्य भावरूपतां निराकरोति परतान्तु पयोगाद्युक्तं विस्तरेणाप्ययावनाक्रियते अन्य
दपि पूर्वोक्तमनूद्य दूषयति न वेति विद्युत आलोकदेशवा भावान्तं तत्संयोगविभागो नाविद्यते अत तन्त्रवद्
नीतीर्थानेस्यात् इति भावः साधितसंयोगविभागामकस्मात्तदर्थं प्रति योगिकं भावनापात्मं दर्शनिगमयति तस्मा
दितितेन स्पन्दनाहितात्कर्मितस्यासौ विशेषस्येति समासः विशेषो नाम संयोगविभागलक्षणः इत्यर्थः वि
शेषाणां लिङ्गानन्तरं इति प्रवतस्यैव विशेषशब्देन प्रक्रान्तत्वान् धर्मत्वपादानस्यासौ तदाहित विशेषस्येति पुनः
कमस्मारयः तत्तस्य धर्मत्वावान्यस्य हृद्गन्य संयोगविभागातिशय्यमानस्य रूपः क्रियापादार्थो भावनापर्यायो
सीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु अयं शान्तिकर्मजीवतापन्नप्राद्युभावो यद्वचनं भावनासाध्यादुष्यतिरिक्तं सर्वे धर्मास्त्वनो
संयोगाद्यर्थं चैव वदतीति प्रत्ययस्य च संयोगविभागाव्यतिरिक्तस्य दाना भावनाव्यतिरिक्ता भावनालोके
न साधयता भवता याजा तं स्वर्गे कामक्षु तित्याज्जनतान स्वर्गे भावयदिति व्यवयव न व्याप्ति निर्वचया

विनास्यात्तथाहियजेतेत्यर्थेश्रयतिस्तावत्संयोगविभागस्वनइतिचर्करैवं तथाऽप्यंशद्वयस्य स्वत्वविभा
गलक्षणविभागदेवतासंबंधलक्षणासंयोगकृध्धनयातरयोगेपदतेपद्वत्वदानस्यपाण्यादिवि
भागाग्निसंयोगाभ्यांसमर्थनीयंतत्र पूर्वत्रैतादृशसंकल्पकरणीभूतात्मसंयोगजन्यकर्मनस्यदोप
परञ्जपापादिस्यंदोविवक्षितसंयोगविभागयोर्जनकोनत्वर्थोऽप्येवंयदितावद्यजेतस्याख्या
तोभावनोत्रनाभिधत्तेततानधात्वर्थस्यतोप्रतिकरणत्वेनहितकुन्यंतस्यकरणांचेतिसंभवतिधा
तोधात्वर्थेप्रवर्तन्निष्यादितःफलंभवनसमर्थोभावनास्यात्तथायथागोभावनास्वर्गस्यतिावद्यव
यत्निःस्यात्तेनयागेनभावयेदितियागकरणिकाभ्याभावनाप्रतीयतेअथयजेतेत्यत्रनस्यदात्मभा
वनाख्यातव्याख्याकिंतुफलसाधनप्रवृत्तकरप्रयत्नमात्रात्तस्यांयागस्यकरणत्वमितितात्तर्हिप्रयत्न
साध्यःस्वर्गेकथंयागस्यकर्मस्यायेनतत्रयागकरणतामनुभवेत्नवायंप्रयत्नोयास्वर्गेमध्यमप
रम्पराऽस्त्यतोपिनविवक्षितत्वबन्धाक्लिसिद्धिरितिश्राशंक्यनेत्यत्रैवंसतीतिक्रमेतेनतत्र
थःपरिहरतितत्क्रोत्कर्षमतंदितितदेवदर्शयतितथाहीतिप्रथमभावनासयाथे।यागवेतनप्रवृत्ति

॥८१

केचित्तु यत्नावच्छिन्नवृत्तिविषयत्वप्रवर्तनासामान्याप्रकाशितमेतन्नाणाख्यविशेषणांमन्यंते केचित्तु वदन्तिसाध्यत्वे
योगपतस्यधनयोरागतः प्रवृत्तिस्तत्साधनेत्वविधीतिमन्यंते केचित्तु वदन्तिसाध्यापेक्षासामान्येनताज्ञानेनेतिमु
न्यंतेसर्वथाविद्यन्तिसाध्यैकामासमानंवफलेतत्साधकतमोयागइतिभावनेवेदवादिनामेवादः ज्ञातावश्यपेजते
यत्रारव्यातेनप्रयत्नापरपर्यायाकल्पाभावरूपाभावनोच्यते लिङ्गाकारवाच्येषु विधिषु सातिप्रत्नावपिलन्वा
कारोपस्थापितायां कृत्नावविवादाकृतेरेवप्रयत्नरूपत्वात्तथायाख्यातप्रतिपाद्यासाभावनास्वरूपा
कानिरूपविस्वाधप्रधानीभूतपदार्थाशावच्छिन्नाकरणमपेक्षतेप्रधानीभूतकलावच्छेदाप्रधानाक्रियेतिध्या
यदिस्यतेतत्रपदस्मृत्यायागः करणतयान्वितिनत्वासावसिद्धः करणंभावमन्वेतीतिध्यानस्यकस्यफलासिध्य
तत्सिद्धिमपेक्षमाणातसाध्यकंकरणपुरुषव्यापारंप्रापेक्षतेतत्सामर्थ्यादिदमवगम्यतेसयोगविनागा
मायागः स्वर्गसाध्यइतिस्यैदृशमनवापाण्यपाहेयतिहुहेशेनप्रवर्तमेवतिन्यायेनतद्रूपव्यापारीभवतीतिस्यं
दृसाध्यमयागः करणीभवतीतिफलाधिकरूपव्यापाराभावनायाशस्यफलकरणवसिद्धोस्यैकमो
तामाज्ञायततिकथनस्यैदसाध्यमविधानन्वयेफलेभावनायाः करणकर्थवाफलंभावनायाज्ञापिकमौसं

न्नयागस्याकर्मकत्वेवधात्वर्थेफलंवांतरानव्यापरांतरोफलंतुकथंवयाजेनस्वर्गन्नावयेत्वितिववनयाक्त्रिया
निरितित्र्यरांवफलंधमत्वर्थयोः कर्मकारकभावोनान्वः कर्मकरणविलक्षणः तथाहिक्तिकर्मकारणत्वरक्षाघोनन्ती
तिवाद्येत्युदाहरणं करणप्रतीयतेवहुतः कामकृदनक्षयेतितावयवरमिमंतनानास्तितं तु गरः करणतांप्रतिपद्येत
नापिसिद्धावस्तुः कर्मतांयातत्तुगरस्याद्वादेशस्येयागविज्ञागवेसिष्ठ्युनसाध्यत्वंकरणत्वसिद्ध्येयत्नस्यांरन्त्सव
स्वावयवस्सिद्ध्येयविज्ञागवैशिष्ट्युनकर्मत्वसिद्ध्येयसाद्ध्यत्वेनव्यापारांतरकर्मतामेतरणकुठारस्यसाधनतामंगवन्नी
तेहिद्विप्रधानंतत्विधानवयद्रूपकर्मत्वकृदन्यप्रधानक्रियावादेशाद्यमननिपाननादिकरणव्यापांतरा
पत्तयत्तुगरस्यफलंतत्विधानवद्रूपकर्मसिद्ध्यकर्मतामाक्षिपत्वंतितिनपुरुषव्यापारनिष्पाद्योपितुपरानकरण
नवाहिदाकर्मेदक्षोनंतुगरकर्मेनवत्तुगरंशृहंवातरानकिदालक्षणव्यापारांतरानुपपत्तिरितिसर्वसमानमेवप ॥८२॥
त्वावांतुविशेषोयद्द्वाभ्यपिस्यकरणत्वसिद्धौकर्मत्वंनियमनोव्याद्यत्वलक्षणं तु गरस्यप्रत्यधर्मीतरावेशिष्ट्युनोयाद्यत्व
लक्षणंस्वर्गस्यावसुखस्वरूपात्वान्नाव्याप्तत्वतएवन्यातेकरत्वेलक्षणंवृक्षस्यानुधर्मीतरावशिष्ट्युनदेशविशेषरूप
वेतुस्वर्गवेलक्षयोधर्मोन्तरविशिष्ट्येनोवन्नाव्यत्वमितितदेतत्सर्वमादपत्वेनतिकत्वकत्वेनसाक्षाद्बुद्धिकित्वकरणा

ति संबंधः वेशुस्यं इरूपो व्यापारो न साक्षात्फले कर्तृनिर्वर्तितः किन्तु धात्वर्थे रूपकरणविषयरूप एव यथेः दिशापोउ
सात्मेति वक्तव्य यत्नः फलविषय एवेति सन्निहितं फलार्थे नेइति फलोद्देशप्रवृत्तेच्छायानि प्रवर्त्तनस्य तथेः त्र
थेयतिनेच्छाविशेषवाचकेन तेच्छा येप्रयत्नलक्षणानुधात्वर्थस्य करस्यं रव्याव्यापार विषयत्वे क्रमेतेव स्यात्तु
करणतया व्यपदेशइत्यत आह करणत्वमिति प्रधानं फलमंशायस्येति प्रधानांशः प्रयत्नरूपो व्यापारस्तस्य धेत
त्वधात्वर्थस्य करणत्वं फलरूपकर्मसिद्धौ करणापेक्षणादिति भावः। वाशब्दस्त्वर्थे तातु ध्येकरणरूपसंबधात्
येस्ययतः फलावच्छिन्न क्रियाशब्देवनान्यथेस्र करणत्वस्यक्रियामात्राधिनत्वादितिभावः अनुमवाथ्ये सदृष्टं व्याघ्रेदे
नेमइत्यादिना कपलम्यतेतेन करई्यापृत्तिरितिमत्स्यंहालिके यथेः नियोगादित्यादिशब्देन स्वातंत्र्यादि गृह्यते तत्रैव
नवनितिकरणत्वासिमतविषयत्व एवनवनित्यर्थः फलेएवेतिफलार्थे एवेत्यर्थः। एषव्यापारइतिस्यं दालमे यथेः
तदभिधानदिति फलाशिधानादित्यर्थः। यत्नस्य प्रकारकत्वादिति करणस्य स्वतद्व्यापारोतोवा भावेन तस्मात्प्रयेस्स
यिचाभावादित्यर्थोऽर्कसाम्यं देशांतराप्तेति कथं नेत्याहृइत्यानितिधयाम न निपातनादिविकरणो व्यापारांतरतदर्थे

कर्मार्थः कर्मैव सिद्धरूपं स्वभावसिद्धमिति संबंधः किं नन्वावित्तिर्यद्दलगायाश्चेष्टाक्रियायोद्विर्वचनं कर्मप्रतिपदस्मार्थ
करणायतत्प्रधानांशो यो द्विर्वचनशब्दस्य स्वरूपं मिमांसयाथो नाहं प्रयस्येति करणरूपत्वस्येत्य यत्तदधीनत्वा
दीति शिष्टाविनयादि यथेः किं नाम्नीपतनसंभवद्विधानवचनमननिपातनमात्र नहि नीरूप्यत इति संबंधः कि
स्वीति शिक्ष्या कुठारस्यो द्यमननिपातनदीनि रूप्यते उपनीयत करणत्वसिद्ध्येतदसंभवाद्विधानवचनादि
धानवचनामिति पदं द्विधान ननानुदाशनहीति द्विधानवचनोद्देशेनैव निरूप्यत इति भावः तीतिक्रियाधीनकरण
त्वमिति भाव निगमयति स्माहीति उत्पादकः संदः चात्र ग्राहकइति फलुकरणता घटकः प्रयत्नदत्यर्थः
व्यापारइत्यस्यान्ते स्ती विशेषः अपि शब्देन यथा हस्तीतकरणे यत्स्यादको द्यमनादि करणत्व घटकः किं हायतीति
स्व मत्राद्यस्तीति शब्द वितनुतः किमत आह समुद्दिष्टेति तेयायोऽध्यध्याहार्यैतेयो मध्यया व्यापारः समुद्दिष्ट पदे ।८३।
न वचनतया प्रतिबुध्वा भावनाव्यपदेशः प्रथमइत्यर्थः सफलकर्मैको धात्वर्थकरणकत्वसंभवतीति वचनत्यक्तिसमुद्दे
श्यमानतया व्यापारांतरानुपलक्षणात् अहोनोन्नेतिसंबंधः तमेव विशिनष्टि धात्वर्थेति धात्वर्थविकरणोऽपि निरूप्यं
स्थापितं फलरूपप्रधानांशसंबंधितद्व्यापारकरणरूपत्वं येनेति विग्रहः दोषहृद्या भावमनिदृष्टातमुख्यानिवद्धय

तिमाह इति पक्षं द्विधा भावनं साध्यं यस्य विग्रहः । अपरं परस्तु रूपं साधनमस्येति द्विविधः क्रियालक्षणा
फलत्वात् इति न वेति संबंधः ॥ ४ ॥ पाश्चदुक्तं व्यापारनिषाद्यस्य व्यापारस्य करणाद्यायोगादिति पि व्यापा
रस्येहाश्रयणादविरुद्धमित्याह न वेति अत्र यद्यपि व्याख्यातुः उपरताहिनतीत्यत्र यथा करणांशेन विरुद्धं तथापि धात्वर्थ
स्याकरणत्वेन विरुद्धमित्याशंक्यानुषंगः तत्र हेतुः फलवत्त्वेति फलवत्त्वेति प्रधानक्रियावकरणमपेक्षते ततः करणा
न विरुद्धमिति हेतूपपादनं इत्यं वधवथेच वांतरव्यापारांतरमस्तीत्यत्र यद्यपि करणांतरं
दुत्पादकानुयाद्यकव्यापारव्याप्तं यथा परामृश्यस्यानुमानप्रमाणे रूपं प्रमाणांतरमाह कारकेति हेतो पंचमी शास्त्री
अर्थवधे फलं चावांतरव्यापार इति शेषः कारककेविभक्तिनोद्दितीया ध्यानविज्ञानेनायमित्यर्थः उपपादयति तथा हि
ति स्थाल्यां देवदत्तः पाकेनोदनमित्यत्र प्रधानक्रियावशीकारेण विना न संभवतीति पद्यादकार्थे नान्यव्यापार इति का
रकांतरव्यापारः कारकांतरसाधकोरूपतः स्वरूपतक्रियातोरपेक्षो गणं भवतीत्यर्थः निगमयतीत तस्मादिति ॥ ४ ॥ हायत्तु परि
स्यंदो भावनेति यत्र यादावसंभव इत्यत्रैतत्स्वनं यत्केषांचिन्मतेन शपथ्या परिहरति यद्विरितत्र भाव इति परिस्यदा भाव
त्यप्रतिकनकारिकावेनेवाक्षिता उक्तमीमांसा निर्देशः यत्र यादावसंभव इति कारिकया इति यदुक्तं मिश्रैर्नयः के विद्वयन्नमेव

८५

ज्ञानत्वाभ्युपगमे त्वेतिपदे हि रङ्गइति सावधारणोन्वयः किमतो यदि नाञ्जमात्रामित्यपेक्षयां आप्राप्तिरेव त्याज्ञानादुःख इति भावः शङ्कते मुक्त्यो
पाय इत्यर्थः ननु प्रयत्नमात्रमेव ज्ञानं न नेवश्वरत्थागच्छतीति कथमारव्यातोज्ञानं वा नावार्थी स्यादिति येत्तु ज्ञानेनवात्र ज्ञानं वा ना
वावकत्वप्रयोगस्याप्यारिकत्वात्तदुक्तं न इत्यसो मेरान्तवा ज्ञानवमपि रवड्ढा दोषा वादित्वात्यायथा प्रयुक्तं
तथा रव्यातं यत्ना व व्यवेततनतथावादि स्यादिणतं यत्नं रथा दाववुपपयते । उपपाद्यः प्रयोगोऽत्र मुख्यो धात्वर्थयत्नि
इति तथा प्रयत्न एवव ज्ञानवाच्छिन्नप्रयोजकव्यापारात्मकज्ञानवता लक्षणया योगादर्थेप्रवृत्तः व्यापार व्याख्यायेय
इति करणव्यत्वात्तिश्च राधेयिरवुरूपव्यापारशब्दवाच्यर्थ भावनाशब्दवाच्ये स्ववेवुलडाद्याख्यातस्तु गम्यत इति कथं तद
प्यारबुद्धज्ञानवदिति वेत्तु कुशलशब्दश्चायं ग्रमावात्प्रयुक्तमदितिवद्दा मन्तव्यो तदादात्म्येन नद्रुतिहाकर्मा
यत्तुत्तथा यतितव्यादिना प्रसय इत्युक्तं तेन स्य षष्टं तदत्तेनार्थं रूपयति इदमिति सर्वा ज्ञानव यत्न इवदति समा
सप यत्न एव ज्ञाना भावादनेनतिसिद्धावापव्यारिकत्वम न्यात्र स्यान्न घत इत्यतिभावः किं वस्पागपावुयाडुपचारधी
नेति वरतायत्रापवारधीस्तत्र प्रयोगान्त्वयथा प्रमोसवकइत्यादौ प्रयोगाडप्रधीन्याव तन्मानं प्रवराधिर्य
विर्य्यावर्तयतियथा कुशलइत्यत्रमतिने येत दुक्तं पर्यन्तमित्याह नव तिप्रनीयत इतिप्रयत्नो विषय इत्या ।

॥८४॥

यदि हि वृत्त्यंतरं वा कामिन्यर्थः तथा वाच्यमर्थे उपचारबुद्ध्या न प्रयोगात्त्वद्ध्वं प्रयोजकं किंतु अन्यत्र गृहीतसंकेता बा
धकं वा तथा हि अग्निर्वै गृहीतसंकेतोऽग्निशब्दो यदा माणवके प्रयुज्यते तदा तत्र व्युत्पत्त्यं न गृहीतसंकेत मि
ति उपचारधीर्भवति को कक्षुरा इत्यादौ तु दत्तेयद्रूपस्य बाधः तदुपचारस्य धीर्भवति स्थोगच्छ ती
यत्र तु नान्वयमुपचारबुद्ध्वा प्रयोजकमस्तीति नोपचारस्य प्रसिद्धिरस्तीति यदि पुनरुक्तप्रयोजका
भावे चोपचारिकत्वं स्यात् हि यजेते यो चोपचारिकत्वं वक्तुं शक्यमित्याह विद यतेति उपयुज्यते भावः स्य
स्यंदमाने नृपादौ प्रयतमाने पादेवतायतनं करोतीति प्रयुज्यते च प्रयतमाने पि शरीरादौ स्यं
स्यंदमाने चलतीति गच्छतीति प्रयुज्यते प्रयतमाने स्यंदरहिते च शब्दादौ शब्दोऽभिधत्त इति प्रयुज्य
ते तत्र यथाग्निर्ज्वलति वातो वाति शरो वेगेन गच्छति पर्णं चलति कुसुमं पततीत्यत्रा बाल व्यापारकल्पि
रुद्धेति न तथा नृपो देवतायतनं करोति शब्दोऽभिधत्त इत्यादौ तत्रैव कल्पयितुं शक्यते यथार्थप्र
तिपादने प्रवृत्तस्य देवदत्तस्य व्यापारः स्फुटं उपचर्यते इति विषयति शब्दोऽभिधत्त इति शब्दस्य
देवदत्तस्यैव बंधीवा तथा नृपसंबंधिना व्यापाराणां तत्कर्तृत्वं नृप उपचर्यते इति विषयति पंच्ये उपचा

रस्य लेश स्पृशो नेधनरहत्याद्दि॥१४॥ मस्तु साध्यं कारीयं वचनमुपन्यस्तं प्रमाणं तयानतस्य प्रकृत च
भावनेसचकार्यविं उपयसोपि भावनेसत्रेति प्रतिपादयितुं भावनाद्वैविध्यमुपपादयति उदासीनयत्नादि ना
काशो मिवदन्नेन उदासीनयमतवडूचं ।। ... अवेडूपयं वा पारं वतमः यतीति प्रयत्नेप्रमायमुक्तं भावना
व्यापितस्त्तेमि प्रयत्नः नाम्नकर्त्रकेष्ठ उक्ता वेदवचनेन भावनाकारेण प्रयत्नो भावनाविशेषोस्ति हि तोनन्तुद्वितीयन भावना
इति स्मवितं अनेनात्मकर्तृकेषु स्पंदात्मकभावना भावे पि प्रयत्नात्मकभावनासद्भावादसंभवो नास्तीति परिहारश्च कार्यः॥
१८॥ इदानीं स्पंदोपि न त्राणि हेतु पायितुं शंकयत इति धात्वाहतयायीवि असाविस्पतमा किं किंच पंचमान्तरस्य प्रय
न पादेश्वरस्यान द्वितीयपादा दोवादेशानुपपत्तेः। अयस्कांतसोपरिस्पंदो जानातियत्नात् इत्यादि छिलिशेषु कपमिस्पन
आहमनेनुतेवादिनामनस्येतानि चतिविग्रहः तेषां यः परिस्पंदः सयात्मनइच्छात्मसंबंधोवसायः तने हेतुगर्भ
विशेषणं तेप्रयत्नजनइति आत्मप्रयत्नजइत्यर्थः नतुदृष्टांतमाह विकिरत्वादीयेयनिदेवदत्तः काष्ठस्यात्मा
दनंपचतीति प्रयोगत तु लोविसेहादियेथा देवदत्तकर्तृकः काष्ठदकारणी इतनं तु उपस्य इत परिस्पंदस्यादृष्ट
वान्नसंयोगजन्यतया आत्मवापारत्वात् एगमोक्षतिदृष्टांतार्थः एवं च वदताप्रत्यार्थत्वतोग्रह गंदृष्टांत
तनयतिस्मवितं विचित्तिनेरादिर्विकुत्सादीरतिविग्रहः दृष्टांतेपिकिमर्थमेवमंगीक्रियत इत्यत आह तस्मिन्सा

८८

१८५॥

मनोपनिपातनमितियदुक्तंतदुलूखलादीनांसर्वेषामात्मनिकटेरिउपनिपातोनामनव्यापारव्याप्ता[illegible]णोनस्यात्स्यादितितेषां
कारकत्वेनतस्माद्विस्पन्दुप्रत्यात्ततुलूखलादिकारकव्यापारणामपिसमानंतदुलूखलस्पंदादीनामात्मव्यापारयेनांगीक्रिय
तइतिनावः इत्र्वोधेव्यावधेष्टेआत्मनःसंयोगविशेषादितिएतावताकथंजानातियज्जनइत्यादोमतिस्पंदस्यनावनू
वमतेव्याहतावृवंधनमित्वेनस्पंदसंयोगविशेषस्यनिवंधनंकारणंमनसिकर्मस्पंदस्तत्प्रमुपेयतइत्यर्थः मनसि
कर्मण्येतावत्यकेपदार्थांतरयत्नात्तिस्यात्नद्वारणायस्पंदरूपमित्युक्तंतस्मिन्नवावितकेकर्मणिकिंनिमित्तमतउक्तम्
मनसमवेतात्[illegible]कार्यःप्रयत्नःतद्धेतुकमित्यर्थःनचैतावतात्मिमनःस्पंदःकथंयमात्मव्यापतइतिचेत्तउक्तोनरमेत
तत्रतद्धेतोस्त्वेरितिन्यायादितिएवंनमःकर्मणात्मव्यापारकर्मत्वमुपपाद्यइतकर्मणोव्यात्मव्यापारतामुप
पादयतित्वात्मातेउनयोरितिमनःकर्मणोहितकर्मणस्तत्सत्यर्थःतुरुषप्रयत्नेरूपप्रधानाक्रियाकारणकतनुसंद
दिव्वारणेवप्रधानक्रियानंगांविरन्यपासंवंधनावारकर्तृव्यापारांतर्गतस्यकेतनेकारकनावयवत्वंनिवेहादि
गावत्तनार्यमन्यततस्मायजनेगानातीत्यवेस्पंदात्मिकापिज्ञानावनाशाकस्तएववक्तुमितिप्रधकमंतात्पर्यं
॥४०॥ प्रोरिवादंपरितमाख्येदानीयदुक्तंप्रत्ययप्रयोयोचेरस्यादिभातत्वेसामान्यतो[illegible]तमापिविशेष
तत्वंनिराकरोतिपरपाधीतिपरस्यासाउपाधिस्वेतिपरोपाधिसत्ताक्रियारूपो[illegible]चर्थ[illegible]क्रियावि

वयया पादिना क्रियारूपव स्य च पः। यद्वा परउपाधि थैस्येति परोपाधिना दर्शां क्रियारूपं क्रियायामस्मिन्निति समासः अ
न्तः एवं क्रियोरवएवं विविधिनक्रियान्तरं जायते येन क्रियाद्वयप्रतीतिः स्यादिति भावः ननु किं नत्राह अतः करणास
गतोरिति अतो यगः करणत्वेन संबंधान्तरवनासंबंधादिति भावः सांनिपातउक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति न्यायेनापि न संबंधहानिरित्याह संबंधादिति कारणसंबंधान्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानसाध्यवैक
थ्यसंबंधाविघातकं स्यादिति भावः श्लोके या यष्टृश्च वर्थे स्यादृष्ठात परमाण्यापि स्वार्थे व्यावृष्टा नहीति अ
णयागवान्कि णातीति जातिगुणापरतन्त्रां क्रियाविषयतयाप्रतीतं सहजातिगुणाभ्यां नहि स्वरूपेण यजति
क्रियारूपेण त्वावप्रतिपद्यत इति तद्रूपान्तरं तच्च तद्रूपं च तद्रूपजातिगुणाद्यरूपं तस्य भेदो नाशः यद्वा न स्याः क्रि
याथारूपविशेषःशेषमतिरोहितार्थयैवैतस्यैवंप्रकृतानुगुणव्याख्यानेन न्ययजेतेत्यत्र स्यातेनयागकरणे
कृतः स्य एवाभिधीयते तेन तदानपुरुषप्रयत्नात्मिका भावनार्थः तदप्रसिद्धिरितीव नक्षत्रार्थस्य तस्याः करणे
तद्भावेवनकरणत्वान्यथानुपपत्यातस्मात्साध्यत्वं तथा स्वर्गस्य साध्यत्वमिति यत्किंचिदिहापर्यसेन्याशंक्याप्र
एवं सर्वे समर्थेनामाह परापाधीतियद्वा वर्थेस्य इति शेषः तथा चासमर्थत्वतां किलाभयं विवक्षितं धात्वर्थ
साध्यं वसाधनं वतनत्रयस्यामव क्रियायां साधनवैधर्म्यवर्थस्य न स्याम वा वस्तायविशेषणसाधीनस्य करणत्वा
नुपपत्तिन्न तसाध्यत्वं वक्ष्यामीति किं तृमापद्यते तत्ता वरमीति दर्शा कल्पनायजेतेन्ययमस्या नाव स्वर्गा

।८६।

शेषणाद्भावनाहृद्यास्मितत्त्वयदाधवर्थः परापरादि क्रियानुपः परशब्दः साध्यवचनः उपधिशब्दः प्रयोजकव
चनपरोपाधौ क्रियागपरोपाधि क्रियास्वर्गादिसाध्यं यः स्यात् प्रयोजकं शेतिसा क्रियाख्या भावनेत्यर्थः
मारूप्यतेकरणतयानिरूप्यतेनेनानतिपरोपाधि क्रियारूपएवं विधेन्नव तिमदान क्रियोतरं पूर्वनच्छ सर्वकिंच
स्यादित्याजेत्त्वनइत्यतआह संबंधादेवेतित्रयाः साध्यसाधनसंबंधस्यापूर्वसिद्धस्यसामर्थ्यादेवेति एकंव क
ल्पतेकरणत्वेनसंबंधापि स्तुकरइत्यायन्त्रातइति श्लोके यावपृथगवधिस्येति तत्द्विषमतुयेति सा विषयोयस्या
सोत्तद्विषयइत्यर्थेति समासः करणत्वे धात्वर्थस्यार्थाविषयइति भावः नन्यपरामर्शयति विषयवपरा
मर्शेसतिक्रियाचमितिकृतः क्रियाद्वयमसंगइत्यर्थः परिस्यंदसाधनार्थेइतिभावः तदंतर्गतस्येतितस्यां
भावनायांयेंशायांकरणांतर्गतस्यत्यर्थः दृष्टांतमाहीति जातिगुणाद्यनुक्रियासाधवत्वंप्राप्यानुसि
द्धरूपत्वातेषायथाक्रियारूपंनभिद्यतेजातिगुणादिसिद्धानांप्यात्क्रियायत्नेतद्वसिद्धवानकरणान्ते
ध्यवर्थेनोत्पादकक्रियापद्धितिदृष्टांतताद्ययेनन्वेवंधात्वर्थस्य स्यवंधेन स्यादतआह भावनेतियद्वा साध्य
तातदाभावनासंबंधेनेत्येतितसंबंधं विदृतीत्यर्थः यागके पोदितिव वनस्याकों स्यदृष्ट्वा स्यानाथेइति
भावः यदिवैतरयाध्यवंधात्वर्थेनायतद्वा यागकरणिकापि भावनानसिद्धा तीत्याधुनेदत्राबइतिवद्धो

वरत्वो बाधे इत्यतइ तिएवचतसिद्धातीत्याहनावनेतिस्य दाभक्तत्वाध नाविरुयतामगच्छेतोधावर्थेस्वयवत्व इ दि
करणांशे सेना संबद्धमाधानाय यैता वा क्रियारूपता या साधनतया क्रियारूपत्वंयाउपपत्तिर्भवतीत्यर्थः पगतेद्व
स्यं स्यापि भावनार्थप्रसाध्यानतु पजीवनेन विद्धिरितिप्रवंती यन योरर्थभेदं स्वमते नोपपादयते एधातोमि
तिपूर्वे मंन्मते नोपपद्यते वेवंम्मृते पिनापद्यतस्यतावन्मात्रेकंउतउक्तं मते व्यापारनीनां वा हित दमनउालो
दि स्तीह स्यभावनार्थप्रसाध्ययं द्रयेन्न इतिदर्श्यं स्यात्तेनापेतो वायस्य व्यावृत्ति व्यापारा भाव थेपे ति
न व्यापारस्य धात्वर्थे नप स [illegible] त मात्रतीपते स कर्त्रे तिवमकर्तुर्नर तांनु मं तो ता विक्रिया तिन्यत्र कर्त्रे
मेत्यर्थः म द स्वभवतीत्यर्थः लक्षके व्यावष्टनखल्वेतिपरलक्षणानुवादेन यैवम पियाउन्नानुबिंतोधा
थेर्वधात्वर्थान्वयीत्यतीकः प्रतिज्ञाय सत्यामिष्टिः मकर्तुर्नम तइतितत्त्वार्द्र च्ये तिम मनुयुवा क्तेति पर्येनुधूः ॥१८७॥
तुतिकप्रत्ययार्थइत्यनते त्यर्थः नेनुतिष्ठातिव्यापारोतेइत्यत्राव्यापिद्याशंक्याह सर्वे वानतिष्ठ तिशास्तइम
नमस्यानामिवास्ति गुरुणाणां विधारइः प्रयत्नो यधात्वर्थेन विशेष्यतेरो तइत्यत्रापि दादक्रियानुमेयः प्र
सिद्ध एवयस्मिन्नुत्यनस्कपिनीत्यर्थोक्तिभाव एवमत्र य विधभावनाबाधितव्यतिरिक्तंधनुपुसर्वेदोत्रे

सत्त्वमिति पाकइत्यादेरप्रसिद्धयमिति प्रवृत्तीत्यादेरप्युपायावच्छिन्नस्य यत्र स्यादस्येति विशेष्यसमर्थके
हि यत्नांशप्रकारः स्याद्व्यापारत्वेनासाधने संभवतीत्यावनतितदुपजीव्यत्वमस्येति ॥ ५१ ॥ कथं पुनरिति शं
कार्थः स्पष्टार्थः परिहरति प्रकृतेनामिति निरवद्यमतेन यद्यपि प्रयोजकव्यापारवद्बलात् । [illegible] व्यथेः
व्यधिकरणव्यापारवचनादृष्टः तद्वद्वस्थ्यातिप्रसज्यत इति पूर्वमवदत् तस्मान्नित्यापि कर्तृ
व्यथा समाधानमिति इष्ट्यत्वेनार्थेऽपि प्रकृतानां रूपमेव सामर्थ्येन दातृत्वेन तन्यमानः प्रत्ययेऽपि
धि विषये विचित्रशक्तिर्भवतीत्यर्थे जयन्तीति दाह्यकिंपदार्थे इति वक्तावायत्परः शब्दः स शब्दार्थे इति न्या
याद्यन्तिपरत्वं वा तद्वत् प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणप्रत्ययप्रतिपादितबहुत्वसंख्या जातिराश्रयार्थे इति [illegible] द्रव्यैका
समवायितेन सामान्येन सहैकत्वसंख्यानिरूपणार्थेन मित्यर्थः । नाशोऽप्यत्र तु प्रकृत्यर्थसमवायित्वं
द्वयं नास्तीति शंकयजातिवाचित्वात् । न तत्प्राप्ताराद्वुपो समवायाद् इत्यत्र यदा एकस्याव्यक्तौ योगतदावयव
स्य घटावयवसमवायित्वं यदा तु नंदीषु व्यक्तिषु तदा तन्दुपरामर्शावयवरूढ्यवस्था [illegible] अवयवा
न्तरे सह एकार्थसमवेतत्वेनामेकार्थसमवाद्वमित्यर्थः । प्रत्ययादिप्रतीतिर्वा ॥ ५३ ॥ [illegible] न्यथेकार्थसमवा
यित्वमिति प्रत्ययेन तंडुलाः स्वपमिव नित्या ग्रन्थे इति एवं तीर्यव्यवसुद्राधमं न्यास ॥ ५४ ॥ ननु पूर्वसू
त्रे कर्मणा वक्तव्य [illegible] यादिना नाव्याभावान्न वचनाभावदृष्टि न विशेषतानिराकरोति आश्रममिति यद्यपि पूर्वे

परमीत सुखमिन्यादिन्युक्तानि तथापि तत्र धात्वर्थस्याकर्मत्वेन भावनया: किमायानेयजत किमिति धात्वर्थस्य
कर्माकाङ्क्षाभावात्स्वा व्येनतान्यानान्वयपितु योग्यमिति भावनायाभाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं संबन्धं स्यात्
एवेति पूर्वपक्षितोनुरागव्यातनायोस्य पातरसकमेकैकमेकं वाधातोप्रकृतेभावनापाक्षितं कर्मवन्नेत
विकृतिदर्शयितुमुदाहरणान्तरापन्यासः भावइति भावनायाइति शेषः तदभाव इति भाव्याभावादित्यर्थः
मयं भावः अग्निं चिनुतइति श्रूयते तत्र धातोर्द्विकर्मकत्वात्स्थण्डिलमिष्टकाभिरिति वक्तव्ये यदग्निमिति
सोपादियते तदवश्यं भावनाकर्मतेष्यायजतीति यागवान्निर्मीयते कर्मपेक्षाभावात्स्यं यद्यग्निमित्यति भावना
कर्मवत तत्कर्मत्वो व्याभावाद्भावनाभाव इति न च शिष्ट्वं धर्मकर्मवाकिं न स्यादित्याशंक्य परिहरं श्लोके धात्व
र्थधात्वर्थस्येति व्यापारान्तरं भावनावादेवतायतनादा विष्ट्काय धनेनै कर्मेत्याभावात्स्यान्नेवारितोक्ता यद्यपि
संयोगविभागात्मकधात्वर्थस्याक्रियारूपत्वान्न कर्मोपदा तथापि क्रियसंस्पर्शात् क्रियावापकत्वात्सर्वकर्मवद्
व्यवहारः प्रतिपादितं वेतदधस्तात् न च शिशिष्टोपाकलत्यास्थलकाविन विध्यतीत्याशंक्य निराकरोति श्रोतिश
ब्द इति किमनुप्रमाताभिन्यपेक्षायां भावकरीपवेव न प्रमाताइति एवमिति द्रष्टव्याश्च यतनन्येसंस्कार्यथा न तस्य:
धान्याग्रे किं चित्रमिति स्वीमितिभावः स्य कर्मत्वान्न तिकल्पायनाच्चाग्निं चिनुत इत्यत्र योषनांप्र [illegible] मथ

।८८।

भिन्याशायेन महाभाष्यकारसंमतिमाह तथा चेति त्रयमर्थैः याज्ञिकमकियाभिमतो त्वजतयोः कर्मे
त्वामध्ये एकं चानुष्ठेयं कर्मापरं भावनाकर्मेदयमपि भामर्थोऽस्य चेति महाभाष्यग्रन्थे विषतीङ्हता च इति
द्याधेइ तिहिक मैकइन्यर्थैः नडुभा भिन्नेदर्थनि-यत्नेन विकिन्यर्थस्य पर्व स्तं हुवा एवकर्मेन्यन्तं अ
ननिवर्तयतिम्नेन उड्नस्यभावनोन्यादन्नापरपर्याय निवर्तनेन कर्मेनोक्ते तिभावः यद्वाय कर्मेद्य स्या
पिमध्ये एकं कर्मे भावनायाः तत्र किं वक्क्यं अधिविनुनइन्यर्थे त्रस्य लइकालङ्गाएकमेइयत्थ ति रिक्तं
स्याने भावनाकर्मेव भिन्यत्रेतिना न्यूये॥ ५३॥ यत्नं तुल्यार्थ भावयतीत्यादिनाननयद्यपिभा स्यातपद
स्यकरो तिसामानाधिकरण्याभावदेवन भावनाविशेषप्रतिपादकेतेतिविचारविषयतवनास्तीति ति
पादितंतथा पिवैभवात्परिहारार्थेतरमाहाय याजके तिश्चाहु रियस्यात। स्त्रि वइतिशेषः बहु वयनं तुष
यागन्नेशपादितबहुत्वाभिप्रायंतेन भावयतेन्नवती-पत्रेवा पेविभागोभि धीयताकिंतु सार्वेत्रिकइतिस्व
चितेत दयमर्थः देवमपि व्ययाजकव्यापारांवीपयाजकस्य चयोश्वयः तु चेति नियुक्तेनम्य स्माद्भातोर
पद्यते निवृत्त स्वार्थनियोज्यत यापादितेनदर्थेकर्तारंवानाधः धात्वर्थस्य व्यापारिद्वा भावनेन नियोज्यवाचुप
पतः-न्वबनव्यापारएवधात्वर्थो नि [illegible] यतिपवेन्यर्थेशार्थेन स्यात स्मादि

तिमः पक्षमाश्रयतीयः एवं च धातोरुत्पद्यमानो भावनार्थः कर्त्रे प्रयोजकव्यापार उत्पद्यमानत्वाद्वा तो भावार्थप्रयोजकत्वेनेति कथं भावयतीति तत्रास्य व्याख्येयं तिङन्तपदसमुदायः कर्त्रे व्यापारगोचरो धा
त्वर्थः कर्त्रे व्यापारगोचरं च प्रयोजकक्रियामाकुर्वन् स्यादनवस्थिति पादितकर्त्रे व्यापारविषयस्य भावार्थो विवक्षित
नइति वृत्तान्तनतीयत्रधात्वर्थकेनोत्तिङादिभिर्धीयमानो विवक्षमात्रसिद्धो न परमार्थिक इति सुविते वि
स्तरतस्तेनतुपपादितं भावनासारसंग्रहपरमपुत्रे श्लोकव्याख्यात्स्वव्यापार इति तन्नार्थः ॥५४॥ पदार्थ
तरे च धात्वाद्यतिरिक्ते भावना भावानुयोजनं भावयेत्युज मित्युभयथः परिकल्पितं इति तत्राह तदे
व मिति हि प्रसिद्धोऽयमर्थः शब्द नित्ये इति प्रसिद्धं नाम्नाचिन्तिमिति इति भावः सत्यार्थत्वं नस्य शास्त्रार्थः
॥५५॥ ननु कथं मीमांसकेन भवतां न्यायविरुद्धं स च वचनयति राशीयते तथा हि स्वर्गेस्य कर्मता हि ति
याधीनार्थे गस्यं च करणानारतीयाधीना नवते अपि विद्यते अयकर्षे विद्विषि नाम धोसिद्धं यमथो अ
पगोऽयं तथा सति समेत्य प्रयोगपरत्वायात्मक तत्वा एवं कर्मगोऽस्ततं स्यात् तथा हि स्वर्गे कामस्तु ति पुरुषपर
त्वाम वोन वाधितास्या तु समानपादाहरणा दानं नत्वं णा वस्तु तिप्रयसोपनिवन्धित किमेशापेक्षा एवं सम
नवकाम स्तुति व नो हेतु स्वर्गेस्य कर्मते तिद्वाचं वा ग सा धु न्याकर्णवागतोन साधनी कृत सा गादि हि व्याप
व्यापकत याकाम स्तुते रूपपन्न वा तद्वा नवो त्र्यादि कर्त्रे वा ये न पदे र्थ्यारायना हि पनि कश्चामि तिद्व

८६

१८(९)

माक्षिप्रहत्य [illegible] निमिति इति श्रुतिज्ञाता धनुत्तरमाहत्य पठितत्वादिति । अथवा विशेषणत्वे वप्रा
द्वेधा द्वेपदा [illegible] दी प्रष्टव्यः । किं मन्त्रस्य यमगाद्वितीयानास्तीति न खगः कर्मलिवदासि किंवा द्वितीय
पौषिनश्रुती [illegible] यत इति । अथवा विशेषणस्य [illegible] न श्रूयमानस्य खगेस्य श्राधात्येनोपपद्यते इति । अ
घस्मानि त्यनु प्रम्य द्वितीयं निराव घ्टे कामश्राष्टास्तत्यण इति धानोः कर्मण्यपूपपूर्दे प्रत्यय विधाना
त्कर्षद्वितीया धातावइति ला वः तत्पराइति ज्ञाव्यापरपर्यायकर्मणा इत्यर्थः । नन्वेयं सा । वपरस्यीक्रा
मः । प्रयात्रियतं तवरादव्यापितरहिके मेतावसगइत्याशंक्याह के चपत्ति दितिपायश्चितन्त्यदुरिताएवावि
नाशमाव्रपर्यवसायित्वात्तत्कलाव्यापदेन्याशयः । तृतीयेन निरावष्टुविशेषणानिश्चयेनाप्रेषानुवचनस्य
मोक्षवरस्यवद्धोतिष्टोमिकस्यनो दकेमन्त्राः नवादिशेषणाप्रधान्येनविधिप्रवृत्तिरिति नावः । ननु तत्र सद
त्मनासास्यमितिद्रष्टव्यं विशेषणाप्रधान्येशब्देनविशेष्यापरत्वेस्यविवक्षितत्वात् । [illegible] यावषेयद्य
पिन्या हिनान्यायविशेषव [illegible] वा इतेन निदर्शनेनेहपात स्यपूर्मन्यतत्रस्माछोत्तमेवस्तुगेस्पकर्मण्यय साधन
रूपकविधिसामर्थ्योत्तकर्मातिरनिवर्तायबव्याप्रियतेइत्यभिसंधीः धात्वर्थस्यविधिसामर्थ्यानुषंगसिद्धके
रणत्वांगीकारेसमानपदोपादानलिदोपस्तुयत्तुमहपूर्वत्रवतिनबाधः तथाहि श्रुतिर्विबंधसामान्येन मा

90

नकर्मैवलक्षणान्तविशेषणात्वविधिसामर्थ्यादेवयाति स्विकेकमत्वापत्ति स्विर्द्धेकामस्य यावत्स्वर्गकमाप्ति
संबद्धेयदिक्करणाद्वेनापियागस्यसंबंधेनस्यादाधितवस्तुतिस्यात्वतस्तुनायथाद्धस्यस्वनेदंयागस्य
करणत्व मित्राद्दिकमि-याशयेनादृष्टार्थत्वस्यन्यादिनाविरोधाहितेनाविविक्षानविरोधादिति विधि
सामर्थ्यासिद्धभावनागतःश्रेयःसाधनत्वज्ञानविरोधहेतुकादृष्टकमेकत्वाद्दिस्यार्थःउक्तार्थमन्यत्वज्ञान
नवाधकस्तुत्यारपिविरोधःपरिहृतइतिदृष्टान्तेनुक्तात्वयोग्यसेवेनसिद्धमवत्तुगारादिरपूर्वकथसा
धस्यधात्वर्थस्यकरणात्वमूल्यतइत्यतेप्राप्तस्तद्वितिज्ञानादियज्ञपत्याप्तापि चिरितिशेषःनव
नदलौकिकंलोकेपिप्रोदनादोफलेकादिधात्वर्थस्यैवकरणताद्दृष्टस्यांहिसर्वेतिपूर्वानन्तुना
वस्तुविशेषणाप्राधान्यत्वंस्वर्गकामशब्दस्यनवत्तवक्ताम्यमानत्वंस्वर्गस्यतथापिनस्वर्गवाक्यापा
तिस्यनावयवंवाक्यास्तुतेवेलीयस्त्वेनयागस्यैवभावतयान्वयायाप्तेःरि-याशयेनशंकतेस्यान्म
मितिपरिहरतिनेतिप्रत्ययंभावःस्यादपिस्वर्गशब्दस्यस्वर्गादिपरत्वंस्यात्वत्तस्यसाधनस्वर्गस्यवस
गादस्तसाधनत्वेनेवाविषयात्वापपत्तेवेनकाम्यनतोयदिवद्भुवितव्ययायासससाध्यायागःश्रेयोस्य
तःसंनस्त्वोकाविषयस्यानुभावनावाविधिसंस्पृष्टास्यान्नूनवतदस्तित्वतोविधिनिर्देशासामि

११६७॥

नापरपर्यायेनाव्यप्रथममपेक्ष्यमाणानावनाकथमिव समीहितयावाक्येनाधुपस्थापितं स्वर्गेप
रिहायययथा कथं चिसंबंधमानः रूतायोयाः श्रुतिनिबंधनत्वेशाब्दके यागे विनिगतयासीत्कर्या
दितिकिंच स्वयागते वेद्वा धनसंग्रामतिनवयागः स्वेच्छारूपायेन तद्रूतेच्छातत्त्वापवर्त्यते यागश
नारूसाधनेष्वित्वितिइदानीयदुक्तं स्वर्गकामस्य यागेतु नियोगः संप्रतीयत इति तद्दूषणायसा
पूपत्तिकमत्रवदतिनन्वितित्र्यये नावः भवताकिंचिव मुक्तं यस्य स्वर्गकामपदेन पुरुषान्स्यातस्व
र्गोन्नावाचेन प्रतिपाद्यतेइति तदयुक्तं यजेतेतिलिङ्गाकारेण नियोगः प्राधान्येन प्रतीयतेत्वया
क्तात्रकृतिसदृर्थत्वेन तत्रयप्रधानं तदा कामावशादिति तु रसंबंधाबाध्यः नच प्रधानाकाक्षा
ज्ञाततस्य न कृति नावममपेक्ष्य तत्र प्रधानत्वादिति न स्वर्गोनाव्यतयासंबध्यते नियोगस्य प्रधा
नरूपः स्वसिद्ध्यै नियोज्यमपेक्षते सचान्यतो प्राप्तः स्वर्गकामपदेन समर्थ्यते न तोलब्धानमानियो
ज्याविषयमपेक्षते तत्र यागो विषयत्वेन संबध्यते स्वर्गकामस्य यागे नियोग इति संप्रतीतिरश
यात्वत्र नियोगः सविषयं नपदार्थानां पुरुषव्यापारस्यानुष्ठानदशायां करकरणाशङ्काव्यपदेशान्तवनु
ष्ठेयमेव नियोगस्यकर्त्तव्यता हि यागोद्देशप्रवर्त्तकतिप्रतिपाद्यत्वं नियोज्यविशेषणत्वं क
र्गयागस्य च नियोगनिरूपकत्वं विषयत्वं साधनत्वं च रसात्मिति यदि चिवनागीक्रियते तत्पर

परस्वर्गकामशब्दांगीकारात्तदाकस्यायमुपदेश इति विषयत्वेन यागानावध्यायेतक्कानियुक्ता
न इति नियोज्यत्वेन स्वर्गकामानन्निस्थीयत कस्यैवं कर्तव्यमिति करविशेषणापीनश्रमीयेनेति तद
कांक्षाशास्यत्वाच्चिमतेसद्यडेतस्वर्गकाम इत्येतदप्रमापकमेवस्यादित्याशंकयति नेतदिति
तुतेनेतत्सारमित्यपेक्षायां नियोगशब्दनं किं प्रवृत्तेनाभिमतानदतिरिक्तं वा किं विदिति विकल्प्या
घेरुत्तमवतारयति यतइत्यादिना यत्र मन्त्रकार्थः अर्थादित्यत्रयद्विशेषः प्रतीयस्य तस्य स्वार्थनि
नतस्त्वयुज्यते यत्र स्वातन्त्र्याभावनायां कर्त्रधिकरणायां येनोक्तायां योर्थोऽप्रतीयते नत्रनिहितभा
वनाहितः स्वरूपः तस्य नियोगः प्रवर्त्तना प्रतीयत इत्यन्वयः अनेन च नियोगविध्यापहितत्वि
मा प्रवर्तकत्वरूपत्वेन प्रतीतिरुक्ता प्रयोगविषयपहितं सामर्थ्यमाह समर्थस्येत्यर्थादिति संबन्धा
त्तेन हि विशुक्रमणामावस्ताणोगपतेकमानुष्ठयतया बोधयत्प्रयोगविधिसमर्थ्यपंगुमनुष्ठाना
रमुपादत्त इति अधिकारविध्युपहितमधिकारिणमाह फलार्थित्वादिति अत्रापि अर्थादिति संबन्धा
न्स्वर्गकामशब्दवाच्यस्य विशेषणत्वाध्याहारार्थोक्तिमपूर्वानुबन्ध इति भावः तत स्वकर्थंशा
स्त्वइति स्यात्प्रमापकत्वमिति यदत्र प्रयोगविधिनं हितं सामर्थ्यमनेनाङ्गीकृत्य केवलस्वर्गकामश
ब्दादेव नियोज्यप्रतीतिः स्यान्न तु नोदडमाह द्वांन्यथेतिकत्तरा द्वैतावत्प्राप्य षयोपीत्यादिना दुर्वारस्या

१९७॥

रितेनस्य ष्ठनन्तु कथं बाधादिनमधिकारः सामर्थ्यस्य विवक्षितत्वादित्याशंक्याह सयमिति नियोज्यप्र
तिपादकेंशे समर्पणीकृत्यापि पुनः सामर्थ्यापेक्षायां विध्यंशेऽपि सामर्थ्याद्देव नियोज्यसिद्धावपणेश
ष्टार्थप्रतीतिरिति भावः पूर्वोक्तमिदानीमिदानीं व्यावष्टे तस्मादिति प्रवर्त्तनायोगादित्यतेवरनानि
योगशास्त्रस्य प्रवर्त्तनापरत्वमंगीकृत्यैतदुक्तं इति गम्यते अतः फलपर एव स्वर्गकामादिशब्द इति
॥ ७ ॥ द्वितीयेऽपि गलेपादुकान्यायेन स्वर्गकामादिशब्दानां फलपरत्वं विगीत्याह किं चेति अय
मर्थः स्वर्गकामादिशब्दानां नियोज्यपरत्वे परस्यादेश इत्यत आह फलतानास्ति निबन्धप्रतिपादनं
न्यायोदिति भावः नियोगादिकल्पनानिराकरणेनपक्षतानुपयोगन्न क्रियत इति तात्पर्यं तु नि
योगं स्वकीयत्वेन मन्यमानो नियोज्यः एतदेव नियोगस्य स्वकियत्वं यस्याभिलषितफलदा
नमिति सामर्थ्यात्मयादिना फलं तेन्याशंक्याह नसामर्थ्यादिति निन्याय्यमिदानीं किंतु नियोज्यवान्यथा
नुपपन्याफलकल्पनावसंगादिति भावः अनामाथस्यानुष्ठानं न संभवति यत्नु ष्ठानान्यथानुपप
त्यैव फलं कल्प्यतइत्याशंक्याह अनुष्ठानमिति नियोज निबंधनकमकुर्वता मियति भाव सौवि
व्यावष्टे यदीयादिना अन्यपगमादतेन अनवस्थाकल्पयादिपदार्थरूपपारलौकिकं फलेषु कर्मप्र
तिकथा नियोगवादिनः इह हि फलेष्वपि विचारीयादिषु प्रवृत्तना नवप्रसंग इति द्योतनार्थो नियं

अमानाजावादितिप्रसंगपरोयंग्रंथः अग्निहोत्रादेः फलानवाच्छिन्नियोज्योनस्यादितिभावः फलेवि
विनाजीवनवतानियोज्यत्वंतुनियोज्यालस्यगा विरोधादेवानुपपन्नमितिभावः यथेननुयजेत स्वर्ग
कामइत्यनयोः पदयोरेकवाक्यत्वंतावदृष्टं येनयुतम्परस्परा संबद्धा यत्रैवकल्प्यतेअतपुरुषः
परत्वेस्वर्गकामपदएकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या स्वर्गसाधनेयागनियोगइतिकल्प्यतइतिरूढा
न्तिसंधिः शक्यतएकवाक्यत्वमिति अन्यथानोपपद्यतइत्यनेनप्रसंगः गुणानिसक्षिरवेपरिहरतिकोवि
रोधइतिएकवाक्यत्वाभावइतिशेषः आशंकितान्याग्निष्टोमाविष्करोतिअन्यादितियदिषतिस्वसा
धनानुष्ठानएवपुरुषः प्रवर्त्ततेनान्यसाधनेनापिसाधनंतत्रैवयागः स्वर्गसाधनंनस्यात्स्वर्गव्य
तिरिक्तसाधनंवास्यात्ततोनाजनकामः शतधर्मेकामाब्राह्मणंहन्तीतिवद्विरोधइतिभावः नत्वे
विरोधपरिहारेणैकवाक्यतायेफलपरतामपिद्वक्षितेनः सिद्धेनसमिदित्तमित्याह अतएवति
स्यपृ.५८ ॥ अनेनकाविरोधानकश्चिदितिविरोधाभावेनेवसंसेयहग्रंथोव्याख्यातःइदानीं ॥ ९२ ॥
संन्यपिविरोधनत्वदुषणमावहतीतिसग्रहग्रंथंव्याचष्टेअपिचेतिनियोगः प्रधानमितिवदतस्तव
मतेनायंविरोधोदोषावहः दृश्यतेहिराज्ञनियोगनमाक्रमिचरतोपिनोवहूनएवंसत्यपिय
द्ययोविरोधःस्यान्नियोगप्राधान्यमभीमतंनसिद्ध्यत्फलप्राधान्यमेवस्यादित्यर्थःलोकेविरुद्धे

न्यत्र वदत इति शेषः पूर्वपक्षे वयावत्पृष्टत्वं न्यायदिक्षितीत्यादिना परतंत्राणां मतेन किं व्यात निंतपदं
तु सर्व्यं विशेषणस्वर्गः परंतु नायायेनैव नियोज्यस्य विशेषणत्वं प्रतिपद्यते न यावत्तेकव
मात्रेण नान्यसाधकरणं पद्मं इति नियोगविषयाश्च यथेः करणतां प्रतिपस्यत इति ननि
योगप्राधान्यहानिः नाप्येकवाक्यत्वबलान्यमध्यसाधनयत्ना निरस्याशायनशंकसन्नाव
स्यवति किं नियोज्यविशेषणमिथ्यैव नियोज्यविषयसाध्यं किं वा इस्वामत्वं द्विषयत्वेन प्रति
समिति किंवास्ति साधयिषा विषयत्वेन प्रतीतमिति विकल्पं नाद्य इत्याह नियोगनिष्ठासी
नावरायानीदागद्यन्वाबस्थितोपिवामत्रेकरारणाविदानुमनसेवसदाजपन्हइत्याह नियोज्य
विशेषणस्यापि त्रयवस्तानादं नियोगविषयी त्रुतज्य साधयाभावादिति भावः संबंधइ
त्यस्यांते नियोज्यविशेषणस्य तिशेषः स्यपृष्टार्थः द्वितीयं निराकरोति इच्छामात्र इति नियोज्य
विशेषणस्य इच्छामात्रप्रतीतेन नियोज्यविषयपर्यवदर्शनादिति साध्याहारं व्याख्याय पर
लोककामइत्यत्र इच्छामात्रप्रतीतावपिप्राय त्यितावरणरूपनियोगविषयेणपरत्वेसाधन
पुरुषस्य पर्यवदर्शनादिति भावः । विकरणोक्तत्वसमुच्चयार्थेन रतीयपक्षानिरासोइ १

ति

यः। तथाहि यदा ग्रामसिसाधयिषया वरमाएं ... धितं कश्चिन्नियच्छे ... मन्त्रे ... तदा सि-
साधयिषाविषयत्वेन नियोज्यविशेषणेन ग्रामस्य नियोगविषयत्वात् न साध्यता दृश्यत इति ... मा-
त्रप्रवृत्तिदर्शनादिति ... दानविक ... कर्तव्यं ... मात्रांगीकारेण पूर्वोक्ति ...
षत्वमेवानुसंधेयं इच्छामात्रेण प्रवृत्तिदर्शनादिति त्यनेन न वक्ष्यमाण ... मनिषेधीयत तथाहि यदि नियो-
ज्यविशेषणं स्वर्गः स्यात् ततो न व्यतयानियोगविषयसाध्यता स्यात् ... दितिनवतदस्ति स्वर्गकामस्या-
... इच्छामात्रप्रवृत्तिदर्शनादिषायाद्यविषयासांद ... नियोज्यविशेषणत्वेन नियोग-
इति नन्वग्निहोत्रं कामनानिमित्तकमपि श्रूयते जीवननिमित्तकमपि तत्र जीवननिमित्तकस्य का-
मनायामकामनायां वा प्राप्ततया कामनानिमित्तकमेव बाध्यं स्यात् ... पक्षे वा ... पथ कामननिमित्तके
न जीवननिमित्तसंकोच्यते अन्यथा कामनायां यावज्जीवश्रुतिरनार्थिका स्यात् न ह्यजीवतः का-
मनासंभवतीति निमित्तमग्निहोत्रे स्थानस्यादित्यन्यतरवाक्यानर्थक्यम् यावज्जीवनियोज्यविशेषणत्वा-
पि सतो नियोगविषयसाध्यत्वमंगीक्रियते न तत्र कामनानिमित्तत्वं यानुष्ठानसंभवती ... शयनत्रा-
कृतेनन्वग्निमिति ... दृशाम ... मासज्य निष्काममयाग्निहोत्रं यदस्मात् तिरनुष्ठेयं गंधर्वैः स्तत् ...
(... संभावते मिति न्यायमनुसृत्य परिहरति ... यमिति द्विनिपाति रतेन उक्तार्थः वचनस्थानर्थक्य ... येन

गाह्यानगतोर्थः कल्पनामार्थं नावरतीति भावः नन्वारोग्यकामः यथ्यनश्रीयाज्ञ्रिनोत्तेपडेन्नुडीतेस्यादे
नियोज्यविशेषणस्यापि नियोगविषयसंपाद्यत्वेदर्शनादिहापि तथापि न विघातीसाशयेन निराशा
मपिशंकां शमनरूपा ग्रापतिनन्नु चेतितस्वर्गमित्यर्थः स्यष्टमन्यत्तवेदिक दृष्टांते बडुन परिहरतिनेति
स्यादंतेनयस्याहि नामरम्निष्टेहदेहदचयेहामवृत्तेपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्याह नाम्निर्यष्ट स
दाह विशेषणकानियोज्यात्सा इवतीययाहितमग्निरूहदाहं वा साधनं न यानुपादायवकर्त्तव्यता मुक्तं
नवतितयाहि प्रत्नतमपि नवाग्निव पोलोकेतु प्रमाणांतरनुबंधेन साध्यसाधनता वः कल्पनइति भावः।
ननु यदिन शाद्दृतानियोज्यविशेषणस्य नियोगविषयसाधकत्वे सामर्थ्यान्निहि न विघातीत्याशये न
शंकते यदिहीति काममुत्तननः स्वर्गमसंपादयति यागादौ यदि प्रवर्तेन स्वर्गकामः स्यादसिद्धस्वर्गका
मः न तः स्वर्गसंपादयत्येव यागादौ प्रवर्ततइति नेत्यादिना परपर्थोयसामर्थ्यमुपन्यस्तमिति भावः।
आनिप्रसत्या परिहरतिनेत्यादिना विघातदनेन स्वर्गयसाधयत्वयोनितिधिनोऽन्मितेहासितेऽपित्यानस्व
र्गकामः प्रवर्ततइति नासौ स्वर्गकामः स्यादिति कामनाविघाता न्निमिषिनोदावेत्ति स्वर्गसाधनता
दातिसंशोधाघास्यप्रकाशः स्वीय। अन्यथा पसाङ्गिमाशंक्य नान्यनपरिहरति ह्येतस्यादिति नदोपपद्य

९४

ऽयं तेन हेयं तस्य सर्वेषु रूपसाधारणः शरीरस्य भावः नियोगो योगेऽपवर्गे कोऽन फलसाधनत्वेन सामर्थ्यस्या
न्याकाङ्क्षा इति भावः प्रकारान्तरेण सामर्थ्यमेव यागस्य स्वर्गयोः साध्यसाधनभावे प्रमाणतया शङ्कते स्यादि
त्यादिना प्रतीतिरित्यन्तेन अयं भावः नियोज्यविशेषणस्य स्वर्गेच्छावतया त्वया वक्तुं स्वर्गेच्छावान्नि
योज्यतां नापेति यावन्नियोज्यतां नापेति तावन्नियोगेन सम्पादितो इति तेन तु प्रियोगः स्वर्गेच्छावान्परामृ
नियोज्यतां स्यूवेति सतां नियोगात्स्वतां नियोगस्य व्यवस्थान स्यात् तदिष्यते त्वा सोऽपहृत्य योगे स्वर्गेच्छाविनि
योगः कृतो योगे स्वतां नियोगा इति न तु एतत्प्रसङ्गान्यथानुपपत्त्या च कल्पनीयं यागः [illegible] स्वर्गे
च्छानिवृत्तौ विशेषणापरामर्शे नियोज्यतायां निवृत्तायां कृतो नियोगो तेन तत्र यागतः स्वर्गेच्छानिवृत्ते
यत्नव्यं न वेच्छानिवृत्तिरिष्यमाणा सिद्धिप्रतीत्या विना सम्भवतीति तेन यागात्स्वर्गसिद्धिप्रतीत्यान
वित्तव्यं न व्ययप्रतीतिरन्ततः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावेनु सम्भवतीति न वा तेन नियोज्यविशेष ॥ ९८
णमपि स्वर्गो यागसाध्य इति नियोगार्थविधियोग्यासाव [illegible] इति प्रयोजनहेतोर्नियोग एवं नेविष
ये यागादिस्यर्थः आत्मनो हितार्थमनाना सिद्धान्तस्यापस्वाह [illegible] निर्णयादिना [illegible] विषयद्वारे
तेन अयं भावः निवृत्ते न निवृत्तो सन्नानियोगत्वं निमित्तानुवृत्तौ सन्निमित्तं चामीति शायेन वतीसि

वांतकोऽत्र नियोगवि- षयस्तु स्थाने स्तन्नियोगानां तदननुष्ठाने चाकृतनियोगे तेनिन्दनीया गतेस्तन्नि
योगो ज्ञायत इव च्छायनुष्ठानाव नवत्र्व्याप्तानावान च तु लंज्ञातामिति शानादृष्टानि हन्ति रपि लोकप्र
ऽद्ध्यमाणे योगा निवर्तनीयः बादि छायानन्तो निन्ददितिसामर्थ्यसाध्यसाधनभावे प्रामाण्यमि
त्यदिग्धनानिमित्तापगमात्तन्नियोगश्चेन विषयानुष्ठानावतानो वस्किसत्तटहीं वंसलद्दणं स्वर्ग
दाहस्य असंसारमनुष्ठेयवाक्यमवतीर्दीक्षितेन सहपातित्वस्यमनुमावेदित्याह अन्यथेति
हदाह आदिः कारणं निमित्तमस्यत अहृदाहादिकर्मतस्थानु परमः स्यादित्यर्थः स्वा। दीक्षितव
चनं कुर्वन् व्यकाइत्ते स्वर्गकामादिपदानां फलपरत्वेन गमयतितस्मादिति अतोध्वस्य च शेषाति
रिक्त भावनासाधनेन तु त्वं यागेनभावयेत्स्वर्गमित्यर्थः अति निमित्ति इति तच्छमेव स्वरूपसंहर
ति इति नोहरमितिः अस्मदुपपादनमितिशेषः ॥ पर्यायव्ययच्छलेन नितरां यदुपासिता सिवाबुद्धि
निधमकनेन मयाद्याख्यो ॥ तास्युतदेवफलमावस्यन्मदीयवंशोङ्क वेदगुरुपचपदं निबाहि ॥
ग्रामहानक्षेत्रभाछिष्ट दृष्ट मूर्त्तिरियं सा लिंगमहाघ्नं जकं इस्य घ्नसस्य वनेव्या ॥ ॥ श्री
कमं नाराध्यस्तति सेतीराध्य मदीया विर्बर्त्ति विस्मरा ॥ स्यो ... पल नायमस्याकि नायं अव

मीमांसा भावनाविवेकटीका

न्तिः स्निह वेशो नवीयः ॥३॥ नवकल्पलतानामपि कायस्येव्य विचक्षणैः यत्कारणं वाविवेके नेय
यराजेन संगता ॥४॥ छ ॥ इति श्रीमन्मदकाव्यश्रमाणपरावारपारीणविद्वज्जवि श्रेयगते
विश्ववश्रीमदत्तनवगुद महामुकुलस्य रिरचिता न्याभावनाविवेकटीका नावकल्पलतासमा
प्ताः ॥ मंगलमस्तु ॥

२३००